

СКАРБНИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Збірник наукових праць

Випуск 13

Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського
Головне управління культури, туризму і охорони культурної спадщини
Чернігівської облдержадміністрації

Інститут української археографії та джерелознавства
імені М.С. Грушевського НАН України
Чернігівське відділення

**СКАРБНИЦЯ
УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ**

Збірник наукових праць
Випуск 13

Видавництво Чернігівського ЦНІ
2011

У тринадцятому випуску збірника наукових праць вміщені матеріали, присвячені історії музею та його колекціям, дослідження з краєзнавства, а також надані авторами доповіді і повідомлення, виголошені на наукових конференціях, проведених Чернігівським історичним музеєм імені В.В. Тарновського у 2010 і 2011 роках.

Для наукових працівників, викладачів, музейників і краєзнавців, усіх, хто цікавиться історією і культурою України.

Редакційна колегія:	О.Б. Коваленко (голова), С.Л. Лаєвський, Л.П. Линюк (відповідальний редактор), С.М. Лихачева, С.О. Половнікова
Комп'ютерний набір:	І.П. Цикунова
Комп'ютерна верстка:	Л.Є. Матвійчук

Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 13 /Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського, Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України; Редколегія: О.Б. Коваленко (голова) та ін. – Чернігів, 2011. – 231 с.: іл.

Пернач Павла Полуботка

1899 р. знаний меценат і колекціонер В.В. Тарновський подарував м. Чернігову свою колекцію українських старожитностей, основу якої склали ужиткові та сакральні пам'ятки, портрети історичних осіб, документи козацької доби, особисті речі І. Мазепи, І. Скоропадського, П. Полуботка, Д. Апостола, К. Розумовського тощо.

Незадовго до цієї події В.В. Тарновський придбав у Полтаві в родині Милорадовичів – нащадків Полуботків, пернач, що за переказами належав чернігівському полковнику і наказному гетьману (1705–1724) П.Л. Полуботку. На той час уже був підготовлений до друку "Каталог українских древностей В.В. Тарновского", тому укладачі умістили опис пернача не в розділі "Клейноди", а в додатку за № 838¹. Через це не потрапила до каталогу і його світлина, тоді як десять інших перначів, репрезентованих на сторінках видання, проілюстровані досить якісними знімками.

Вперше зображення пернача з'явилося на сторінках часопису "Киевская старина" у травні 1899 р. у повідомленні про нові надходження до зібрання В.В. Тарновського, зокрема, вміщено його малюнок і стислий опис². Надруковано малюнок пам'ятки і в "Ілюстрованій історії України" М. Грушевського, виконаний на замовлення автора художником-реставратором Миколою Касперовичем, який протягом 1914–1918 років реставрував експонати Музею українських старожитностей В. Тарновського³. Проте, в роки II Світової війни реліквія Полуботка була депаспортизована і до цього часу значиться безіменною (інв. № И-4529, кол. вкл. 1).

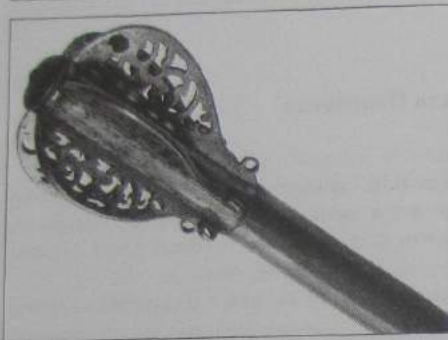
Пернач як холодна ударна зброя, різновид булави, відомий з XIV ст.⁴ Він мав бойову частину, утворену радіально розташованими металевими вертикальними трикутними або фігурними пластинами – пір'їнами (кількістю до 14 одиниць), привареними до пустотілого стрижня. У випадку, коли пір'їн було шість, цей вид зброї називали шестопером.

Зброя мала дерев'яне або металеве руків'я з кільцевидними валиками, які правили за гарду і слугували опорою для руки. У XVI–XVII ст. довжина пернача досягала майже 50 см разом з металевою голівкою діаметром до 14 см. Така зброя при однаковій вазі і розмірах наносила більш ефективний удар, ніж булава.

У XVII–XVIII ст. в Україні пернач втратив суто бойове значення і став атрибутом полковницької влади.

Форма і розміри полуботківського пернача типові для часів Гетьманщини. У каталозі Тарновського так подано його опис: "Серебряный гладкий. Головка литая вызолоченная о шести ажурных перьях. Посредине ручка чеканена вроде чешуи". Він має довжину 48 см, діаметр голівки – 9 см, руків'я – 2,5 см, довжина пір'їн – 9,7 см, ширина – 2,4 см, товщина – 0,3 см. Вага пернача складає 611,5 г, срібло 900-ї проби. Руків'я – дерев'яне, окуте трьома срібними платівками. Верхня і долішня – гладкі, майже однакового розміру (довжина відповідно 12 см і 12,3 см), середня (довжина 12,6 см) – вмонтована в бічні окуття і завальцьована профільованими поясками, її поверхня карбована низькорельєфним орнаментом, що нагадує риб'ячу луску. Таке оздоблення давало можливість надійно тримати в руці клейнод.

Голівка – срібна золочена, складається з пустотілої циліндричної трубки довжиною 10 см, діаметром 2,4 см, до якої припаяно шість ажурних виливних грушовидних пір'їн, що плавно звужуються донизу і закінчуються невеличкими кільцями-опорами. Навершя

Голівка пернача П. Полуботка.

випукле, ледь виступає над голівкою, гравіроване чотирипелюстковою розеткою. Схоже, що згодом голівка відокремилася від руків'я. За аналогією між ними повинен бути пояс, який, вірогідно, зрізали (цим пояснюється різниця у довжині горішнього і долішнього окуть руків'я), а деталі з'єднали грубою пайкою. Окрім того, первісне навершя, ймовірно, було втрачене, а існуюче загалом не поєднується з голівкою і за декором тяжіє до XIX ст.

Для визначення часу виготовлення пам'ятки важливу інформацію

надають твори образотворчого мистецтва, зокрема старшинські портрети. Цей тип пернача зображено на портретах: П. Полуботка, що походить з маєтку Сулим, близьких родичів Полуботків (копія XIX ст. з оригіналу початку XVIII ст.)⁵; охирського полковника І. Перехреста (гравюра 1689 р.) роботи О. Тарасевича, для якого властива велика схожість художнього образу з оригіналом⁶; стародубського полковника М. Миклашевського (1706 р.)⁷; бунчукового товариша М. Борковського (перша чверть XVIII ст.)⁸; а також на гравюрі І. Щирського на честь миргородського полковника Д. Апостола (1693 р.)⁹. Аналогічні за типом перначі нерідко зустрічаються в колекціях музеїв України. Лускатий орнамент, яким оздоблено руків'я клейнода, не уточнює датування через його широке застосування у XVII–XVIII ст. Окрім пернача Полуботка, подібним орнаментом прикрашені булава П. Тетері (XVII ст.), булава XVII ст. з фондів Національного музею історії України, пернач прилуцького полковника О. Якубовича (XVIII ст.), що походить з колекції В.В. Тарновського¹⁰.

Таким чином, пернач вписується у хронологічні рамки перебування П. Полуботка на полковницькому уряді.

Цікаво, що на репліці портрета Павла Полуботка (копія початку XIX ст.) з любецького будинку Милорадовичів відтворено пернач іншого типу: голівка складається з 11 суцільних пір'їн трапезісвидної форми¹¹. Такі самі клейноди спостерігаємо на портретах лубенського полковника Л. Свічки (близько 1688 р.), переяславського полковника С. Сулими (1754 р.)¹² та на багатьох гравюрах званого майстра І. Щирського.

В експозиції музею репрезентовано ще один атрибут влади з вирізаним написом на руків'ї: "Пернач черниговського полковника Павла Полуботка 1707" (інв. № И-4525). Однак виникають сумніви щодо належності його Полуботку. Якихось свідчень про цю пам'ятку в джерелах не виявлено, в інвентарній книзі зазначено, що він походить з колекції Василя Тарновського і зафіксований у каталозі збирача за № 298. Насправді під цим номером подано опис та ілюстрацію пернача переяславського полковника (1768–1782) Григорія Іваненка, який абсолютно ідентичний інв. № И-4525¹³. Окрім того, інвентарні номери 1920-х років (1423, 9178) близькі до позначок на клейнодах із зібрання Тарновського.

Орнаментальні особливості пернача притаманні середині XVIII ст. Його голівка ошатна, кулястої форми, має вісім пір'їн з волютоподібними ребрами, оздобленими перлинником і спіралевидними завитками. У мережчатому візерунку пір'їн переважають акантові листочки, які примхливо вигинаються і закручуються на кінці. Руків'я гранчасте, перехоплене трьома профільованими поясками. Для остаточного з'ясування приналежності

пернача Григорію Іваненку чи Павлу Полуботку ретельного палеографічного дослідження потребує власницький напис. Цей напис міг з'явитися у середині 1930-х років, коли з музею вигнали фахівців, а їхні наступники з кон'юнктурних мотивів задія створення ідеологічно витриманої експозиції "підписали" пернач¹⁴ (кол. вкл. 1).

¹ Каталог українських древноостей В.В. Тарновського. – К., 1898. – С. 84.

² Киевская старина. – 1899. – № 5. – С. 120–121.

³ Тимченко Т.Р. Музейний напрям реставрації в Україні. Київська школа. 1920–1940 рр.: Автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства. – К., 1998. – С. 6; Тимченко Т.Р. Микола Касперович // Образотворче мистецтво. – 1998. – № 2. – С. 14.

⁴ Тоцькін Д. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження. – К., 2007. – С. 161.

⁵ Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв. – Ленинград, 1981. – С. 188–189.

⁶ Степовик Д. Українська графіка XVI–XVIII століть. – К., 1982. – С. 220, 223–224.

⁷ Белецкий П. Указ. соч. – С. 106.

⁸ Український портрет XVI–XVIII століть. Каталог-альбом. – К., 2004. – С. 308.

⁹ Степовик Д. Іван Щирський. – К., 1988. – С. 89.

¹⁰ Україна – козацька держава. – К., 2004. – С. 540–542.

¹¹ Каталог українських древноостей... – С. 75.

¹² Белецкий П. Указ. соч. – С. 82, 220.

¹³ Каталог українських древноостей... – С. 58.

¹⁴ Арендар Г., Лихачева С. Чернігівський історичний музей у 20–90-ті роки // Родовід. – 1996. – № 2 (14). – С. 49–50.

СИТИЙ І.

Печатка Пустинно-Рихлівського Свято-Миколаївського монастиря

Пустинно-Рихлівський Свято-Миколаївський монастир був заснований у 1666 р. братами Дем'яном та Василем Многогрішними поблизу села Оболоння (тепер Коропський район Чернігівської області). Обставини його виникнення наступні. За переказами, у 1620 р. бджоляр виявив біля своєї пасіки, у лісі на клені чудодійну ікону св. Миколая. Спочатку на цьому місці була побудована каплиця, а невдовзі – дерев'яний храм, де служив оболонський священик Василь. Одного разу він полінувався відправити службу, і вночі до нього явився св. Миколай з докорами. Прокинувшись хворим, ієрей вигукнув: "Рихло" (польське "швидко") і наказав його везти до храму, де після молитви перед іконою, йому стало легше, але відслужити літургію сил вже не вистачило. На прохання Василя це зробив новгород-сіверський ієрей Федір, який за годину подолав 50 верст! На довершення цього чуда, екпіаж та юнак, які його привезли, стали невидимими. Вражений натовп вірян підняв галас: "Рихло, рихло". Звідси походить назва ікони та монастиря¹.

Нами виявлено дві печатки монастиря (кал. вкл. 1). Перша, більш рання – в архівній збірці Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Вона паперово-воскова, відбита на темно-коричневому воску, овальної форми, 46×35 мм. Зображення: св. Миколай на повний зріст з посохом та хрестом, обабіч напис: "СѢТЬ ХВЪ", "НИКО ЛАС"; по колу: "ПЕЧАТЬ МОНАСТІРА СѢГО НИКОЛАЯ РИХЛОВСКОГО ЧУДОТВОРЦА"². Засвідчує "квытанцію" монастиря пану Івану Забілі від 17 жовтня 1720 р.: "Сіє наше писаніє в достовєріє незабвенное при звыклой печати монастырской и пры подписѣх рук выдаемо" та підписи ігумена Сильвестра, намісника Кипріяна, духовника Іллі Стещини, ієромонаха Костянтина Герасимовича, уставника Гавріїла, ієромонаха Каліста (Інв. № Ал 395, док. № 17, арк. 26).

Друга печатка виявлена у Державному архіві Чернігівської області³. Вона на червоному сургучу, овальної форми, 39×33 мм. Зображення: на тлі гори монастирська споруда, обабіч два дерева, угорі – хмара, з якої випромінюється світло, по колу напис: "*ПЕЧАТЬ СЯТАГО НИК[ОЛАЕВСКОГО] РХЛОВСКОГО МОНІСТ". Засвідчує "уволнительний лист" від 2 травня 1771 р.: "Сей уволнительный лист с подписом и печатью мнѣтирскою кой и видан" (Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 218. – Арк. 3).

Печатки віддзеркалюють дві головні домінанти історії Гетьманщини: намагання українців зберегти свою автономію та централізаторську політику Російської імперії. Традиційне зображення патрона, яке наслідувало іконографію ікони, заміщується зображенням монастирських споруд. Ймовірно, маємо справу з вимогами указу Синоду 1742 р., який забороняв "со изображением святин пакетов печатат" і пропонував вміщувати на печатках будівлі монастиря, навчального закладу тощо⁴. Малюнок другої печатки втрачає свій бароковий стиль. У ньому з'являються риси реалізму. Доволі вдало передана місцевість, де розташований монастир, – яри, вкриті лісом. Змінюється креслення літер, які наслідують т.зв. цивільний шрифт.

¹ Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX вековой ее истории. – К., 1911. – С. 63–66.

² У подвійному розмірі подані виносні літери.

³ Ситий І. Адміністративні, судові та церковні печатки XVII–XVIII ст. (за матеріалами Державного архіву Чернігівської області) // Сіверський архів: 36. наук. праць – Чернігів, 2009. – Вип. 3. – С. 32–45.

⁴ Ситий І. Печатка Чернігівського колегіуму // Знак. – 1998. – Ч. 16. – С. 5.

1. Пернач Полуботка

Пернач И-4529

Пернач И-4525

Пернач Г. Іваненка

Печатки Пустинно-Рихлівського монастиря

1720 р.

1771 р.

2. Скрині

№ 2 Вр-3535

№ 4 Вр-3537

3. Скрині

№ 5 Вр-3538

№ 6 Вр-3539

№ 7 Вр-3540

№ 8 Вр-3541

№ 3 Вр-3536

№ 9 Вр-3542

№ 11 Ид-99

№ 10 Ид-198

№ 12 Ид-650

ЗАЙЧЕНКО В.

Скрині у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог

Скриня як ємність для збереження цінних речей відома з давніх часів у різних народів. Чи була вона тоді пов'язана з весільним обрядом нам невідомо. Але вже в XV столітті у країнах Європи заможні родини мали гарні весільні скрині¹. Українські можновладці також мали скрині. Зазначимо, що до кінця XVIII століття це були дорогі речі, оскільки потребували трудомісткої обробки дерева, переважно дуба. Адже тільки наприкінці XVIII століття на наших теренах, перш за все в Росії, з'явилися пиляльні млини, які давали тонкі дошки. виготовлення скринь з таких дошок було більш простою справою і матеріалу на них шло менше. А отже, скрині стали доступнішими для різних верств населення².

Про скрині, які побутували на Чернігівщині винятково у козацько-старшинському середовищі, дізнаємося з реєстрів, тестаментів та тощо, що містили переліки майна. Одним з найдавніших є документ, опублікований Олександром Васильовичем Шишацьким-Іллічем, знайдений ним під час вивчення архіву стародубського магістрату³. Це – перелік майна, мабуть, померлого, стародубського мішанина Єрофея Середи, датований 1708 роком. Серед перерахованих цінностей – мішки з грошима, які знаходилися “в коморѣ боковой в скринѣ, моржемъ обьтой”. “В другой скринѣ, великой, под стѣною, противѣ першачой (першої – В.З.)” зберігався коштовний одяг.

Три скрині було у посагу доньки іваницького сотника Павла Миницького Меланії. Про це довідуємося з реєстру “... сколько якого имения з дому родителей моих, при виданю мене в замужество Стороженку, мне дано и ныне по смерти оного мужа моего братами его, сотником вакансовым Стефаном да ичанским Андреем Стороженками забрано”⁴. Документ датується 1748 роком по часу смерті чоловіка Меланії Миницької, а отже, всі речі, перелічені в реєстрі, більш ранні. Серед них – і скрині. Було дві скрині й у посагу Марини Григорівни Скорупівни, яка виходила за Михайла Єсимонтовського⁵. Хоч скрині вказані як посаг, в них, вірогідно, був одяг, посуд, постіль, але ми не можемо з певністю сказати, що вони відігравали у весільному обряді ту роль, яку спостерігаємо у XIX–XX століттях.

Найважливішою функцією скрині в козацько-старшинському побуті було все ж збереження різного добра. Про це особливо яскраво свідчить “Книга пожиткам бывшего Черниговского полковника Павла Полуботка и детей его Андрея и Якова Полуботков...”, складена 1724 року. В ній нарахувано 21 скриню зі сріблом, хутром, сукнами, зброєю, скатерками, сорочками, килимами, одягом, кришталем, дзеркалами, картинами, книгами. Згаданий також “баул, убит кожею моржовою, окован железом”⁶. Кількість цього добра вражає.

У більш пізній період, в опису будинку кошового Петра Калнишевського, розгромленого у грудні 1768 року під час повстання на Січі, знаходимо запис про чотири “дерев'яні” і одну “кипарисову” скрині⁷.

Вірогідно, до середини XVIII століття скрині були з чистого дерева або фарбовані і лише зрідка – орнаментовані різьбленням чи розписом. Літературні джерела показують, що вже з початку XVIII століття малюванням прикрашали речі, якими можна було похизуватися на людях. Так, у тестаменті Пантелеймона Радича згадується балуба (палуба, карета) “на пасах колеса, на пасах малеваная”⁸. “Палуб дошатий мальований” був і у посагу Меланії Миницької. Тож, якби в перелічених нами документах були мальовані скрині, це обов'яз-

ково було б відмічено.

Неоціненну інформацію про зародження моди на мальовані речі та обмальовування стін дає "Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко", записи в якому датовані 1727–1753 роками. Під 1731 роком читаємо: "Подрядил маляра погарского Оникія змалювати коляску для дитини, да в большой избе подмалювати под шпалерами, также коло окон и дверей и в противной (тій, що навпроти – В.З.) малюваної издебке поправлять, и за тее все давать ему 1 рубль денег да четверку жита", "маляру умовленному малювати издебку з комнаткою, Сопроненку, перве дано 65 к., а сего числа 40 к."⁹. В 1732 році генеральний хорунжий "сговорил снѣцаря для работы шафы" и "договорился с малярем обмалевать шафу за 1 р. 40 к.", "за пообмалюване колѣс до кареты и поправку кареты 60 к."¹⁰

Малярів у той час, мабуть, було мало, і їхня робота цінувалась. Представник генеральної старшини Микола Ханенко в 1733 році "весь день пробавил в доме маляра, уговоренного малювати тарайку и дано ему в задаток 5 коп."; "дано маляру малюючому тарайку еще 60 коп."; "...даны маляру еще 40 к."; "Петру, маляру стародубскому, сыну Михайла Лысого – маляра на покупку фарб до малюваня фурманок, коляски протч. дано 2 р."; "Петру маляру 40 к."; "маляру Петру 3 р. 50 к."¹¹ "Я после обеда ездил до Сваркова, стороны маляра Петра Сведерского"¹².

Отже, маємо свідчення, що у м. Погар був маляр Оникій, ймовірно, Сопроненко, у м. Стародуб – маляр Петро, ймовірно, Сведерський родом зі Сваркова. Маляром стародубським був і батько Петра Сведерського Михайло Лисий (ймовірно – прізвисько). Як бачимо, дуже мало було таких майстрів, і тому доводилося навіть знатним людям умовляти їх до роботи. Прості люди не мали такої можливості і таких грошей.

Відсутність згадок про мальовані скрині може означати, що вони не стояли в покоях на видноті і не потребували особливої краси. Про це свідчать і описи покоїв представників генеральної старшини.

А от у Росії традиція обмальовувати, як тоді казали, побутові речі існувала ще у XVII столітті. Зауважимо, що серед тих речей були і дуб'яні сундуки-короб'ї, сундуки-теремки з дуба, сундуки-підголовки та просто сундуки. Їх привозили з далеких північних міст – Новгород, Вологда, Холмогорі, Великого Устюга¹³.

Українські можновладці, безумовно, були знайомі з цим мистецтвом. Особливо у XVIII столітті, коли вони дуже часто бували в Санкт-Петербурзі та Москві і подовгу там жили, як, наприклад, той же Микола Ханенко. А ось записи, які нас цікавлять: "Сыну Василию купленъ на плате сундук за 1 р. 20 к." (у Санкт-Петербурзі); "Отдан сундучок дубовый на Смольный двор для обмалюваня"; "Вечером прислал ко мне Яков Дмитриевич Рожевский сундучок мой обмалюваный без платы"; "На Смольный двор для обмалюваня сослан круглый столик"; "За обмалюване круглого столика дано 50 к."¹⁴ Отже, в Україну привозили мальовані меблі, в т.ч. – скрині, з Росії. Можливо й російські майстри або кущі привозили їх на замовлення можновладців. Цікавий факт знаходимо у книзі Серафими Жегаловой: одна з найгарніших мальованих пам'яток кінця XVII століття, а саме – підголовок, належав Никиті Савиновичу Потапову, про що свідчить напис на підголовку. Таку коштовну річ міг мати тільки багатий чоловік. Звертаємо увагу на цю пам'ятку через те, що схоже ім'я ми зустріли в документі, що походить зі Стародуба, – "Реестр вещей по нежожчику Никите Потаповичу позосталых, описанных року 1719 декабря 15 дня"¹⁵. С. Жегалова стверджує, що підголовок виготовлений майстрами Північної Двіни. Чи не був Нікіта Потапов Нікітою Потаповичем, що вів торг з Гетьманщиною. Адже про зв'язки з північними областями Росії говорить і факт наявності у П. Полуботка в Чернігові баула, а у Стародубі скрині, оббитої моржевою шкірою.

Тож не виключено, що технологія й орнаменти російського мальовання на дереві мали вплив на формування подібного мистецтва в Україні. Його розвивали ті самі маляри, які малювали ікони.

Матеріалом для мальовання слугували натуральні мінеральні та рослинні фарби: вохра жовтуватого або червоного кольору, червець, що давав червоний колір, синьо-зелена прозелень, блакитний голубець, сурик червоно-оранжевий або червоно-коричневий, жовч жовто-зелена. Фарбники розчинялися в яєчному жовтку, і отримувалася якісна фарба – темпера. З поширенням мальовання для здешевлення фарби як розчинник використовувався не тільки жовток, а весь вміст яйця¹⁶. У XIX столітті використовували білила, крон (жовта фарба), сурик, кіновар, лазур, голландську сажу, зелень¹⁷.

Саме в цих кольорах виконане мальовання на деяких скринях (№ 2, 3, 4, 7) колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Впродовж XVIII–XIX століть дуже популярною була також біла фарба. І якщо в XIX столітті це була олійна фарба, то біла фарба у вищезгаданих давніх скринях схожа на скріплену якимсь матеріалом (клеєм?) крейду.

Достатньо складні орнаменти на давніх скринях за мотивами і композиціями дуже відрізняються від орнаментів XIX століття (№ 9, 10). Зауважимо, що з отриманням великих статків і певного статусу, а пізніше – й дворянського, в Російській імперії, козацька старшина наповнює свої домівки новими меблями, наприклад, шафами. Здешевлення матеріалів, як механічно розпиляних дощок, так і фарб, спрощення орнаментів, дозволило купувати мальовані скрині заможним селянам. А бідняки купували просто фарбовані скрині. На кінець XVIII століття селянські скрині, на відміну від старшинських, набули стабільної форми і розміру. Вони були близько метра або трохи більше довжиною, 60–70 см шириною, за 80 см висотою; мали унизу, переважно, профільну раму і четверо коліс, віко (кришку) пласке або опукле, що мало низунок стінки по периметру. В торцях стінок видобувалися заглиблення, якими віко насаджувалося на дерев'яні штири в торцях стінок скрині. Таке кріплення не дозволяло віку зсуватися. Усередині з правого боку робився прискринок для зберігання цінних речей, прикрас.

У селянському побуті скриня відігравала не лише роль ємності для збереження одягу, але найперше – роль обрядової меблі, без якої жодна дівчина не могла вийти заміж. У скрині зберігався посаг нареченої, разом з якою вона "переїжджала" до нової домівки. Скриня також мала певне символічне значення, як це зафіксовано у весільній пісні:

Зав'яжу я дівування у хустину,
Покладу я дівування в нову скриню.
Відчиню я тую скриню, подилюся,
По своєму дівуванню пожурюся.

На Чернігівщині у селянському середовищі побутовали скрині фарбовані, нефарбовані і мальовані. Інформація про географію їх виготовлення дуже скупа.

Так, відомо, що одним з осередків скринного промислу було село Олишівка (нині Чернігівського району). Два майстри з цього села, селянин Микита Порфентьев та козак Федір Шептун продавали свої скрині на ярмарку в Чернігові, і роботи останнього були відзначені похвальним листом¹⁸. Які скрині продавав Микита Порфентьев – невідомо, а от Федір Шептун – фарбовані.

Просту, фарбовану у вишневий колір, скриню з опуклим віком має автор. Вона була куплена на ярмарку в Чернігові у 1925 році для нашої мами Н.Г. Зайченко, коли та виходила заміж, і побутовала в с. Масани Чернігівського району. Марина Павлівна

Розмовенко з цього ж села мала скриню, куплену також у Чернігові в 1918 році. Зауважимо, що маючи за зразок скриню з села Горбове Куликівського району (№ 12), можна припустити, що скриня Марини Павлівни виготовлена в цьому регіоні. Вона велика, з рамою і колесами, з опуклим віком, вся фляндрована у зелених тонах; особливими конструктивними деталями є три шухляди унизу, розміщені у два яруси.

Нефарбовану ковану скриню, якій, за легендою, може 200 років, нам вдалося бачити в селі Дейманівка Срібнянського району. Вона оббита металом у трохи нетрадиційний спосіб: не лише паралельними смугами, а ще й діагональними.

У цьому ж селі ми бачили мальовану скриню з характерним для кінця XIX – початку XX століть малюванням. Композиція являє собою два північки, між якими – концентрична група троянд. Дві такі орнаментальні групи розміщені на передній стінці, розділені смугою металеву оковки на два поля. Скриня була куплена господарями у 1920-х роках на ярмарку поблизу села.

Найпоширенішою схемою декору скринь у XIX–XX століттях була розбивка передньої стінки на чотири поля: два широкі і два вузьких (коло кутів). На широких розміщувалися квіткові композиції, на вузьких – гнучкі гілки з гронами винограду або квітками і листям. Відо малювалося невеликими букетами між смугами металеву оббивки (№ 11). Дві подібні скрині зберігаються у Сосницькому літературно-меморіальному музеї О.П. Довженка, дві – побутують в колишньому селі Масани. Можна припустити, що скрині музею О.П. Довженка виготовлені в Сосниці, а масанівські або у тій же Сосниці, або у Ріпках. І там, і там існував скринний промисел¹⁹.

Техніка малювання у XVIII–XX століттях була досить простою: червоною фарбою малювалася сфера, по сирому малюнку білою фарбою наносилися пелюстки. Зелене листя зазвичай малювалося без деталей або таким же чином, як і квіти. Окремі деталі виконувалися одним кольором.

Нам не вдалося зафіксувати від майстрів Чернігівщини назви різних деталей скринь. Тож скористаємося дослідженням Лідії Орел: передню і задню стінку вона називає переднім і заднім боками; бічні стінки – причілками; нижній фриз – рамою; кришку – віком – назвою, поширеною повсюдно; дно – днищем.

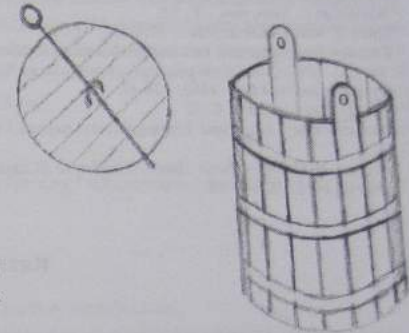
Як бачимо, скриня у селянському побуті заможних селян з'явилась наприкінці XVII століття. До того часу, в усякому разі на Чернігівському Поліссі, дівчата складали свій посаг у кубел, що існував і протягом XIX століття паралельно зі скринею. Ось як описується селянська хата Полісся в 1854 році: "Избы большею частью курные... В избе на куте святые иконы, всегда почти завешенные чистым полотенцем, две-три свечки из желтого воску возле образов, а у зажиточных – лампы стеклянныя или фарфоровыя. По стенам лавки, в главном углу – большой стол с выдвигаемыми ящиками. Стол накрыт белой скатертью, на нем лежит постоянно начатый хлеб, в ящике стола – солонка, нож и ложки. В некоторых избах – подати. В клетях высокая и широкая кровать с несколькими подушками, сундуки и кублы для женской одежды. Кублом называется ушат с крышкой, запираемый просовом сквозь уши на замок. В кублы девки обыкновенно собирают своё приданое"²⁰.

Нам пощастило бачити кубел у колишньому селі Масани наприкінці 1970-х років у коморі Платона Івановича Кириченка.

Ймовірно, що в XVIII столітті кубел був не з клепок, а видовбаний зі стовбура дерева, на зразок жлукта, тільки з дном.

На підставі опрацьованих джерел можемо зробити певні висновки. Дерев'яна скриня була дорогим предметом і побутувала в заможних родинах. Малювання як декор скринь на Лівобережній Україні набуло розвитку з початку XVIII століття і ще збільшило їхню

вартість. Розмальовували скрині рослинним орнаментом, у XVIII столітті – досить складним, природними фарбами. З кінця XVIII століття вони набули поширення в селянському середовищі, малюнки спростилися. Скрині отримали статус весільного обрядового атрибуту. Одночасно зі скринею на Поліссі побутував кубел, ймовірно, попередник скринь у селянському побуті. Нині скрині подекуди використовуються за призначенням, часто – для збереження збіжжя. Як весільний атрибут втратили свою роль в 1970-х – 1980-х роках.

Кубел П.І. Кириченка.
Малюнок В.В. Зайченко.

Збірка скринь Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського налічує всього 12 одиниць. Але половина цих пам'яток – унікальні. Шість скринь були використані як тара при евакуації музейних колекцій до Уфи в 1941 році. Завдяки цьому вони, хоч і втратили рами та колеса (а може деякі і не мали їх), мають значні пошкодження деревини і малювання, все ж дають уявлення про потреби та смаки козацької старшини у XVIII столітті.

Оскільки нам не вдалося знайти джерел, які дозволили б точно датувати нашу колекцію, і не маємо можливості зробити аналіз фарби, ми поклалися на порівняльний аналіз з вишивкою козацької старшини.

На жаль, неможливо встановити джерело надходження давніх скринь. Можна тільки висловити припущення. З огляду на їхню коштовність, вони мали належати відомим козацько-старшинським родинам. Перш за все виникає питання, чи могли такі великі речі привезти здалека? Думаю, що ні. В одній зі скринь віко зсередини обклеєне чернігівськими газетами XIX століття (№ 7). Ми вже досліджували можливу приналежність однієї пам'ятки музейного зібрання родині Полуботків²¹. А чи не могли тим самим шляхом разом з цінностями, які там зберігалися, надійти до музею й скрині Полуботків? Стверджувати це ми не можемо, але й цілковито відкидати також.

Нижче подаємо опис скринь із зібрання Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (іл. на кол. вкл. 2–4).

¹⁹ Морж – моржева шкіра.

¹ Большая иллюстрированная энциклопедия древностей. – Прага, 1980. – С. 35, 36.

² Жегалова С. Русская народная живопись. – Москва, 1984. – С. 27.

³ Черниговские губернские ведомости. – 1858. – № 40.

⁴ Лазаревский А. Украинские исторические мелочи. – К., 1901. – С. 37.

⁵ Киевская старина. – 1884. – Т. VIII. – С. 475.

⁶ Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка и детей его Андрея и Якова Полуботков, составленная по указу 1724 года майором Михаилом Раевским и лейб-гвардии сержантом Львовым // Чтения в обществе истории и древностей российских. – Кн. 3. – М., 1862. – С. 7, 8, 11, 14, 18, 20–23, 32, 33, 35, 36, 40–42.

⁷ Голубуцкий В. Запорожское казачество. – К., 1957. – С. 367.

⁸ Черниговские губернские ведомости. – 1852. – № 26. – С. 268.

⁹ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко // Киевская старина. – 1884. – Т. VIII. – С. 20, 25.

¹⁰ Указ. соч. // Киевская старина. – 1884. – Т. VIII. – С. 34, 39.

¹¹ Указ. соч. // Киевская старина. – 1884. – Т. X. – С. 111, 113, 121, 122, 130.

¹² Указ. соч. // Киевская старина. – 1885. – Т. XI. – С. 155.

¹³ Жегалова С. Указ. соч. – С. 25.

¹⁴ Дневник Николая Ханенко // Киевская старина. – 1886. – Т. XV. – С. 330, 332, 334, 337.

¹⁵ Киевская старина. – 1887. – Т. XIX. – С. 343.

¹⁶ Жегалова С. Указ, соч. – С. 43.

¹⁷ Орел Л. Мильоване дерево. – К., 2003. – С. 27.

¹⁸ Каталог Черниговской сельскохозяйственной выставки //Черниговские губерние ведомости. – 1883. – № 39. – С. 1297; Список наград, присужденных на Черниговской с/х – промышленной выставке //Черниговские губерние ведомости. – 1883. – № 42.

¹⁹ Орел Л. Вказ. праця. – С. 32.

²⁰ Статистическое описание Стародубского округа //Черниговские губерние ведомости. – 1854. – № 3. – С. 17.

²¹ Зайченко В. Панно з палат Павла Полуботка //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 12. – Чернівці, 2010. – С. 47–48.

Каталог.

1. Скриня. XVIII ст. (?)

И-5727.

Дерево, метал, фарба; столярство з використанням кутових з'єднань "ластівчин хвіст", ковальство, фарбування.

Прямокутна, віко плоске, рама з колесами відсутня, на бічних стінках – по одній ручці. Фарбована чорною, усередині – білою фарбою.

Довжина 140 см, ширина 75 см, висота 68 см.

Надійшла з м. Чернігова як виморочне майно померлої громадянки Федорко С.С. у листопаді 1957 р.

Подряпини, потертості, забруднення.

2. Скриня. Близько середини XVIII ст.

Північна Чернігівщина (?).

Вр-3535.

Дерево, метал, перламутр, фарби; столярство з використання кутових з'єднань "ластівчин хвіст", ковальство, інкрустація, малювання.

Прямокутна, віко плоске, унизу – рама, колеса відсутні, без прискринка, на бічних стінках замість ручок по двох кілець. Кути зміцнені металевими накладками, завіси просічні. Передня стінка декорована орнаментом з двох великих багатопелюсткових розеток, оточених меншими шестипелюстковими розетками та зірками, виконаним інкрустацією по чорному тлу. Усередині стінки вкриті білою фарбою, віко мальоване: багатопелюсткова розетка серед заростів трави з квітками. Малювання виконане оранжевою, коричневою, синьою фарбами.

Довжина 122 см, ширина 55 см, висота 60 см.

Старі інвентарні номери: 3/61 (?).

Джерело надходження невідоме.

Дерево пошкоджене, брудне, віко у тріщинах.

3. Скриня. Близько середини XVIII ст.

Північна Чернігівщина (?).

Вр-3536.

Дерево, метал, фарба; столярство, ковальство, малювання.

Прямокутна, віко плоске, з рамою і колесами, без прискринка, на бічних стінках – по одній ручці. Оббита трьома смугами чорного металу, кути скріплені двома смугами металу з чотирма поперечними металевими кріпленнями. Віко має дві металеві смуги та по п'ять

коротких металевих кріплень на кінцях. Вся скриня по білому тлу розмальована червоними та оранжевими п'явкоподібними цятками; передня стінка вкрита квітковим орнаментом, на віку – квіти між металевими кріпленнями. Малювання виконане зеленою, червоною, синьою, білою фарбами.

Довжина 114 см, ширина 67 см, висота 68 см.

Старі інвентарні номери: 172, 47/10.

Джерело надходження невідоме.

Дуже пошкоджені фарба і метал, втрати металу і малювання, віко тріснуте.

4. Скриня. Близько середини XVIII ст.

Північна Чернігівщина (?).

Вр-3537.

Дерево, метал, фарба; столярство, ковальство, малювання.

Прямокутна, віко плоске, рама з колесами відсутні, на бічних стінках – по одній ручці, усередині справа – глибокий прискринок з подвійним дном та слідами врізного замка. Оббита двома смугами чорного металу з чотирма поперечними металевими кріпленнями. Всі стінки скрині мальовані по вишневому тлу: на передній стінці – два великі завитки з довгим листям та квітками, між кріпленнями – менші; задня стінка вкрита дрібними завитками, бічні – великими та дрібними завитками із серцеподібним мотивом угорі. Великими завитками по білому тлу розмальоване віко усередині та прискринок. Стінки скрині усередині фарбовані у білий колір. Малювання виконане червоною, синьою, зеленою і білою фарбами.

Довжина 103 см, ширина 63 см, висота 55 см.

Старі інвентарні номери: 172.

Джерело надходження невідоме.

Дерево і малюнок пошкоджені, на віку малюнок втрачений, віко розламане і відламане.

5. Скриня. Друга половина XVIII ст.

Північна Чернігівщина (?).

Вр-3538.

Дерево, метал, фарба; столярство з використанням кутових з'єднань "ластівчин хвіст", ковальство, фарбування.

Прямокутна, віко плоске, без рами і коліс, без прискринка, на бічних стінках – по дві ручки. Фарбована темно-вишневою фарбою, віко усередині обклеєне чернігівськими газетами (залишки).

Довжина 149 см, ширина 86 см, висота 60 см.

Старі інвентарні номери відсутні.

Надійшла з будинку Милорадовичів на початку 1920-х років (?).

Тріщини, сколи, забруднення, іржа.

6. Скриня. Кінець XVIII ст.

Чернігівщина (?).

Вр-3539.

Дерево, метал, фарба; столярство, ковальство, фарбування.

Прямокутна, віко плоске, унизу – вузька рама, колеса відсутні, на бічних стінках – по дві металеві ручки. Оббита трьома (на бічних стінках – двома) смугами чорного металу, по віку – додатково двома поперечними та трикутними деталями по кутах. Спереду на центральній металевій смугі – отвір для ключа (замок відсутній), зліва від нього – клямка для навісного замка. Фарбована вишневою фарбою.

Довжина 118 см, ширина 69 см, висота 83,5 см.

Старі інвентарні номери: 186, 49/186.

Джерело надходження невідоме.

Тріщини, пошкодження дерева, фарби і металу, забруднення, іржа.

7. Скриня. Кінець XVIII – початок XIX ст.

Чернігівщина (?).

Вр-3540.

Дерево, метал, фарба; столярство з використанням кутових з'єднань "ластівчин хвіст", ковальство, малювання.

Прямокутна, віко ледь опукле, рама з колесами відсутня, на бічних стінках – по одній ручці, усередині справа – прискринок; передня і бічні стінки та віко заповнені орнаментом з троянд, на вишневому тлі. Малювання виконане зеленуватою і білою фарбами.

Довжина 105 см, ширина 65 см, висота 72 см.

Старі інвентарні номери: 171, 169, № 44 бн.

Джерело надходження невідоме.

Подряпини, тріщини, віко з тріщинами і діркою, малювання майже втрачене.

8. Скриня. Перша половина XIX ст. (?).

Чернігівщина (?).

Вр-3541.

Дерево, метал, фарба; столярство з використанням кутових з'єднань "ластівчин хвіст", фарбування.

Прямокутна, віко ледь опукле, рама з колесами відсутня, на бічних стінках – по дві ручки, усередині справа – прискринок. Фарбована темно-вишневою фарбою.

Довжина 98 см, ширина 62 см, висота 65 см.

Старі інвентарні номери: 168.

Джерело надходження невідоме.

Дуже подряпана фарба, забруднення.

9. Скриня. Перша половина XIX ст. (?).

Чернігівщина (?).

Вр-3542.

Дерево, метал, фарба; столярство, ковальство, малювання.

Прямокутна, віко ледь опукле, рама з колесами відсутня, на бічних стінках – по одній ручці. Оббита трьома смугами чорного металу, по кутах – трикутними кріпленнями. На передній стінці між смугами металу – два букети. Малювання виконане зеленою, червоною, білою фарбами по темно-зеленому тлу.

Довжина 104 см, ширина 68 см, висота 62 см.

Старі інвентарні номери: 168

Джерело надходження невідоме.

Дуже подряпана, фарба тла майже втрачена, малювання ледь видно.

10. Скриня. Перша половина XIX ст. (?).

Чернігівщина.

Ид-198.

Дерево, метал, фарба; столярство, ковальство, малювання.

Прямокутна, віко ледь опукле, унизу – профільна рама, колеса відсутні, на бічних стінках – по одній ручці, усередині справа – прискринок. Оббита трьома смугами чорного

металу, по віку – ще й трьома допоміжними на торцях, кути скріплені двома вертикальними смугами. Між металевими смугами по темно-зеленому тлу намальовані квіти: спереду – букети у глечиках з ручками та гілки винограду, по віку – букети в рамках та гілки, на бічних стінках – дві вертикальні орнаментальні смуги з чотирма квітками і завитками. Малювання виконане зеленою, червоною, жовтою фарбами.

Довжина 112 см, ширина 70,5 см, висота 94 см.

Надійшла з м. Чернігова від Панька Миколи Леонідовича в 1983 р.

Пошкодження і втрати металу, потертості фарби, забруднення, іржа, плями, зламаний один завіс.

11. Скриня. 1870-ті роки.

Чернігівщина.

Ид-99.

Дерево, метал, фарба; столярство, фабричні металеві деталі, малювання.

Прямокутна, віко ледь опукле, унизу – профільна рама і колеса, на бічних стінках – по одній ручці, усередині справа – прискринок. Оббита трьома мідними смугами та смугами кріплення на кутах. На передній стінці між металевими смугами на темно-зеленому тлі намальовані два стилізовані букети, вздовж кутів – вертикальні деревоподібні мотиви з квітками і листям; по віку – два букети і гілки з квітами.

Довжина 105 см, ширина 70 см, висота 85 см.

Надійшла з м. Чернігова від Зайченко Віри Володимирівни в 1979 р.

Дерево і розпис пошкоджені, металеві смуги замінені на мідні.

12. Скриня. 1980-ті роки.

Шовба Андрій Данилович (1919–2002).

Село Горбове Куликівського району.

Ид-650.

Дерево, метал, фарба; столярство, фабричні металеві деталі, фарбування, фляндрування.

Прямокутна, віко ледь опукле, унизу – профільна рама і колеса, на бічних стінках – по одній ручці, усередині справа – прискринок. Фарбована червоною фарбою, вздовж країв – фляндрована зеленою.

Довжина 106 см, ширина 67 см, висота 95 см.

Надійшла з села Горбове від доньки майстра Савицької Ніни Андріївни в 2006 р.

Подряпини, дрібні втрати і пошкодження фарби, щілини на віку, пляма.

СЕРГЕЄВА С.

**Періодичні видання Чернігова 1917–1918 років
як джерело вивчення історії Української революції на Чернігівщині.
Тематичний покажчик публікацій краснавічного характеру
(за матеріалами музейного зібрання). Частина II***

“Черниговский край”*

1. Выборы до Установчих зборів:

– до Всеросійських установчих зборів

1. Списки кандидатов в члены учредительного собрания:
Список № 1 – от партии социалистов-революционеров, список № 2 – от Черниговской организации российской социал-демократической партии. 1917. – № 2. – С. 1.
Список № 3 – от блока партий трудящихся, народных социалистов-федералистов. 1917. – № 4. – С. 1.
Список № 4 – от еврейского национального губернского комитета, список № 5 – от старообрядцев, список № 6 – от крестьян Мглинского уезда, список № 7 – от партии народной свободы. 1917. – № 6. – С. 1.
Список № 8 – от трудового крестьянства, список № 9 – от Черниговской организации РСДРП (б). 1917. – № 8. – С. 1.
Список № 10 – от партии украинских социалистов-революционеров. 1917. – № 11. – С. 1.
Список № 11 – от Черниговского комитета еврейской социал-демократической рабочей партии, список № 12 – от торговцев и промышленников Черниговской губернии, список № 13 – от группы служащих и бывших служащих в общественных учреждениях, список № 14 – от беспартийной группы земельных собственников, список № 15 – от группы внепартийных общественных деятелей. 1917. – № 12. – С. 1.
2. Сообщение о поступлении 15 списков в окружную избирательную комиссию. 1917. – № 13. – С. 3–4.
3. Агитация граждан голосовать за списки № 7 и № 15. 1917. – № 22 – С. 2; № 23. – С. 1.
4. Состав избирательных комиссий десяти избирательных участков г. Чернигова. 1917. – № 20. – С. 3.
5. Сообщение Черниговской окружной избирательной комиссии о перенесении выборов по Черниговскому округу на 26, 27, 28 ноября 1917 г. 1917. – № 30. – С. 1; № 34. – С. 1.
6. Об итогах выборов по стране на 24 ноября 1917 г. (повідомлення з Москви). 1917. – № 41. – С. 2.
7. О ходе выборов по г. Чернигову. 1917. – № 41. – С. 3.
8. О торжественном собрании Черниговской городской думы 28 ноября 1917 г. по случаю открытия Учредительного собрания в Петрограде. 1917. – № 41. – С. 1; № 42 – С. 4; № 43. – С. 3–4; № 44. – С. 2.

9. Итоги выборов:
– по Чернигову, Нежину, Городне, Кролевецкому уезду, Кролевицу, Коропу 1917. – № 42. – С. 4; № 46 – С. 3.
– по Городнянскому и Новгород-Северскому уездам 1917. – № 47. – С. 3.
– по Глуховскому уезду 1917. – № 48. – С. 4.
– по Сосницкому уезду 1917. – № 49. – С. 3.
– по Черниговскому, Борзнянскому, Нежинскому уездам 1917. – № 43. – С. 4; № 50. – С. 4.
– по Конотопскому, Суражскому, Новозыбковскому уездам, Глухову 1917. – № 51. – С. 3.
– по Стародубскому уезду 1917. – № 54. – С. 5.
– по Козелецкому уезду. 1917. – № 59. – С. 4.
 10. Результаты выборов по Черниговскому избирательному округу. 1917. – № 62. – С. 3.
 11. Призыв “Все на защиту Учредительного Собрания!” 1917. – № 45. – С. 1.
 12. Список членов Всероссийского учредительного собрания, избранных от Черниговского округа. 1917. – № 63. – С. 4.
 13. Мероприятия Черниговской городской думы, направленные на защиту Учредительного собрания. Деятельность Черниговского комитета Лиги защиты Учредительного собрания. 1917. – № 43. – С. 4; № 46. – С. 4; № 47. – С. 4; № 61. – С. 4.
 14. О заседании городского Совета рабочих и солдатских депутатов по вопросу о тактике партии РСДРП в Учредительном собрании. 1917. – № 45. – С. 3–4.
- до Українських установчих зборів*
1. Сообщение о перенесении выборов в Учредительное собрание с 27 декабря 1917 г. на 7 января 1918 г. 1917. – № 41. – С. 3–4.
 2. Календарь выборов. 1917. – № 44. – С. 2; № 57. – С. 4.
 3. Заявление Черниговской городской управы о необходимости составления с 1 декабря 1917 г. избирательных списков. 1917. – № 46. – С. 2.
 4. Оголошення Чернігівської окружної комісії у справах виборів до Українських установчих зборів про реєстрацію 15 грудня 1917 р. 24 кандидатських списків. Перелік списків. 1917. – № 53. – С. 3; № 56. – С. 3; № 57. – С. 1.
 5. Сообщение о том, что от Черниговского избирательного округа должно быть избрано 28 депутатов. 1917. – № 50. – С. 3.
 6. Об образовании избирательного блока партии народной свободы, беспартийных хлеборобов и общественных деятелей, его программа (згадуються О. Свечин, М. Іскришкый, М. Могилянський). 1917. – № 53. – С. 1–2; № 61. – С. 1; № 62. – С. 4; № 63. – С. 1; 1918. – № 4. – С. 2–3; № 5. – С. 1.
 7. Списки кандидатов по Черниговскому окружному избирательному округу. 1917. – № 53. – С. 3; № 54. – С. 3; № 56. – С. 3; № 57. – С. 1.
 8. О первом заседании Черниговской окружной избирательной комиссии. 1917. – № 61. – С. 3–4.
 9. Объявление о проведении выборов 7, 8, 9 января 1918 г. 1918. – № 4. – С. 2–3.
 10. О важности проведения выборов в Украинское учредительное собрание. 1918. – № 4. – С. 4.
 11. О победе большевиков на выборах по Черниговскому уезду. 1918. – № 8. – С. 4; № 13. – С. 2.

*Продовження. Початок у “Скарбниці української культури”. – Вип. 12. – С. 50–78.

12. Итоги выборов:
 – по Черниговскому уезду 1918. – № 9. – С. 4.
 – по Борзнянскому уезду 1918. – № 11. – С. 4; № 13. – С. 3.
 – по Городнянскому уезду 1918. – № 17. – С. 3.
 – по Козелецкому уезду 1918. – № 20. – С. 4.
 – по Борзнянскому, Городнянскому, Кролевецкому, Мглинскому, Новозыбковскому, Остерскому, Сосницкому, Стародубскому, Суражскому уездах, г. Нежину, г. Чернигову. 1918. – № 30. – С. 4.
13. О ненормальных условиях, в которых проходили выборы. 1918. – № 24. – С. 3.
14. Рассуждения по поводу забвения Украинского учредительного собрания. 1918. – № 42. – С. 1.

2. Українська Центральна влада:

1. Приказ Генерального секретаря по земельным делам всем уездным и волостным земельным комитетам о постановке на учет всех имений "нетрудовых хозяйств". 1917. – № 30. – С. 3.
2. Распоряжение Генерального секретариата о том, что губернские и уездные комиссары именуются "комиссарами Генерального секретариата УНР". 1917. – № 31. – С. 4.
3. Обов'язкова постанова Генерального Секретаріату про видачу населенню замість грошей білетів Державного казначейства. 1917. – № 54. – С. 5.

3. Губернська влада:

1. О передаче губернским комиссаром Д. Дорошенко своей должности заместителю П. Савичу. 1917. – № 58. – С. 1.
2. О планах избрания на пост губернского комиссара Шрамченко Леонтия Дмитриевича. 1917. – № 45. – С. 4.
3. О назначении И. Шрага временным губернским комиссаром Черниговщины. 1918. – № 21. – С. 1, 4; № 24. – С. 2.
4. Об отказе В. Модзалевского от должности заместителя губернского комиссара по гражданским вопросам. 1918. – № 22. – С. 3.
5. О назначении Р. Ганжи исполняющим обязанности Черниговского губернского комиссара с 12 марта 1918 г. 1918. – № 25. – С. 3.
6. Про призначення П. Бондаренка комендантом Чернігівської губернії з 16 березня 1918 р. 1918. – № 27. – С. 3.
7. О назначении И. Стаднюка Черниговским губернским комиссаром с 17 марта 1918 г. Его воззвание о поддержке украинско-немецких войск в борьбе с большевиками. 1918. – № 28. – С. 3.
8. Объявление губернского комиссара о введении европейского стиля и средневропейского времени. 1918. – № 30. – С. 3.
9. О первом заседании административного отделения Черниговского окружного суда под председательством М. Могилянського, товарища председателя окружного суда. 1917. – № 11. – С. 4.

4. Місцеве самоврядування:

- *губернське земство*
1. О пере выборах председателя, товарища председателя и членов управы Черниговского губернского земельного комитета. 1917. – № 5. – С. 4.
2. Инструкция губернского земельного комитета по установлению охраны и контроля за именьями и о порядке учетной переписи имений. 1917. – № 46. – С. 3.
3. О заседаниях губернского продовольственного комитета. 1917. – № 5. – С. 4; № 22. – С. 4.
4. О работе V сессии Черниговского губернского земельного комитета. 1917. – № 4. – С. 3–4; № 7. – С. 4; № 8. – С. 4.
5. О работе VI сессии губернского земельного комитета под председательством Н. Кострова. 1917. – № 36. – С. 4; № 37. – С. 3–4; № 38. – С. 4; № 39. – С. 3; № 40. – С. 3–4.
6. О работе VII сессии Черниговского губернского земельного комитета. 1917. – № 65. – С. 4; 1918. – № 8. – С. 4; № 10. – С. 3; № 11. – С. 4; № 13. – С. 3–4; № 14. – С. 3–4; № 15. – С. 3; № 16. – С. 3–4.
7. О работе VIII сессии Черниговского губернского земельного комитета. 1918. – № 22. – С. 3–4; № 26. – С. 3; № 28. – С. 3–4; № 31. – С. 3–4.
8. О выборах гласных Черниговского губернского земского собрания. 1918. – № 37. – С. 3; № 41. – С. 3.

– повітові земства

1. Об итогах выборов Черниговских уездных земских гласных. 1917. – № 14. – С. 4; № 18. – С. 3; № 20. – С. 3.
2. Собрания Черниговского уездного земства. 1918. – № 14. – С. 3–4; № 15. – С. 3–4; № 17. – С. 3–4.
3. Заседание Черниговского уездного земельного комитета по поводу разрешения покупки усадеб. 1918. – № 30. – С. 4.
4. Оказание агрономической помощи населению Черниговским уездным земством. 1917. – № 62. – С. 3–4.
5. Постановление собрания гласных Козелецкого уездного земства с осуждением вооруженного выступления большевиков против Временного правительства в Петрограде. 1917. – № 29. – С. 3.
6. О проведении с 17 по 21 декабря 1917 г. Городнянского уездного земского собрания. 1918. – № 1. – С. 4.
7. О первом собрании гласных Нежинского уездного земства. 1918. – № 10. – С. 34.

– волосні земства

1. О заседании Пакульского волостного земства Черниговского уезда. 1917. – № 5. – С. 4.
2. О проведении выборов в Горбовской, Довжицкой, Антоновской волостных земских управах. 1917. – № 14. – С. 4.
3. О первом заседании волостных земств Городнянского уезда (головой Тупичівського волостного земського зібрання обрано М. Могилянського). 1917. – № 17. – С. 4.
4. О первых заседаниях Березнянского, Салтыково-Девичкого волостных земств. 1917. – № 9. – С. 4.

5. О работе Березнянского волостного земельного комитета. 1918. – № 20. – С. 4.

– міські думи

1. Собрания (внеочередные собрания) Черниговской городской думы.

1917. – № 9. – С. 4; № 12. – С. 4; № 14. – С. 3–4; № 15. – С. 4; № 27. – С. 4;

№ 28. – С. 3–4; № 32. – С. 3; № 34. – С. 4; № 38. – С. 3;

№ 45. – С. 3; 1918. № 5. – С. 4; № 23. – С. 3.

2. Об образовании в Чернигове по инициативе городского самоуправления комитета общественной безопасности. 1917. – № 21. – С. 2; № 23. – С. 4.

3. Критика работы Черниговской городской думы. 1917. – № 17. – С. 4.

4. Заседание Черниговской городской думы по поводу обращения представителей Переволочинского полка с просьбой поддержать их ходатайство о дислокации полка в Чернигове. 1918. – № 2. – С. 4.

5. Об образовании органа городского самоуправления в Чернигове (у ніч з 15 на 16 лютого 1918 р.) после ухода большевиков. 1918. – № 21. – С. 4.

6. Об отказе П. Соколова от должности городского головы. 1918. – № 26. – С. 3.

7. Собрание городской думы по поводу распределения прибылей Черниговского городского банка за 1917 г. (згадується арешт С. Соколовської). 1918. – № 30. – С. 3–4.

8. О вооруженном отряде по охране города, находящемся в подчинении Черниговского городского самоуправления. 1918. – № 30. – С. 4; № 29. – С. 6.

9. Обсуждение Черниговской городской думой ареста С. Соколовской, гласного городской думы. 1918. – № 35. – С. 3.

10. Заседание Черниговской городской думы по поводу выборов членов мирового суда, принятия на баланс города “Дома трудолюбия”. 1918. – № 35. – С. 3.

5. Військові питання. Міліція:

1. Телеграмма С. Петлюры с сообщением о том, что второй батальон 1-го украинского полка в Чернигове находится в подчинении губернского комиссара. 1917. – № 31. – С. 4.

2. Об организации Черниговского военного союза для борьбы с наступающими большевиками. 1918. – № 2. – С. 4.

3. О собрании черниговского отряда “Вольного казачества”, создании отряда из почтово-телеграфных служащих для отпора большевикам, выступление командира “Куренья смерти” Закалинского. 1918. – № 10. – С. 4.

4. О пребывании немецких войск на Черниговщине. 1918. – № 19. – С. 4; № 24. – С. 3–4; № 26. – С. 3; № 36. – С. 3; № 40. – С. 3.

5. О пребывании в Чернигове большевистского отряда (парад, митинг, интервью с командиром М. Порадиным). 1918. – № 17. – С. 3; № 18. – С. 2; № 20. – С. 3.

6. “Чернигов без боя встретил большевиков”. 1918. – № 20. – С. 1.

7. “Перечень большевистских деяний в Чернигове в период 21 января – 16 февраля”. 1918. – № 20. – С. 3.

8. “Финал Порядинской эпопеи”. 1918. – № 25. – С. 4.

9. О пребывании и бесчинствах большевиков в Гомеле. 1918. – № 22. – С. 1–2.

10. Об уходе большевиков из Добрянки. 1918. – № 23. – С. 4; № 19. – С. 2.

11. О назначении военным комендантом г. Чернигова корнета С. Конашевича, его приказы. 1918. – № 24. – С. 2–3; № 25. – С. 3–4.

12. Объявление губернского комиссара И. Шрага и губернского коменданта

П. Бондаренко о том, что за неисполнение приказов военного времени виновные будут караться по законам военного времени. 1918. – № 25. – С. 2.

13. О продвижении немцев на Чернигов; положение в Городище, Бахмаче, Козельце, Остре, Борзие, Гомеле. 1918. – № 19. – С. 4.

14. О военном положении в Бахмаче, Конотопе, Добрянке, Нежине, Нежинском и Остерском уездах. 1918. – № 22. – С. 2, 4.

15. Бой между немецкими и чехословацкими войсками на перегоне Круты–Бахмач. 1918. – № 24. – С. 3; № 26. – С. 3.

16. О военном положении в Черниговском уезде, активизации большевистской агитации. 1918. – № 30. – С. 4.

17. О деятельности военно-революционных комитетов в Черниговском уезде. 1918. – № 30. – С. 4; № 34. – С. 4; № 38. – С. 3.

18. О ликвидации украинскими частями воинских формирований “Вольного казачества” на старом казарменном участке в Чернигове. 1918. – № 31. – С. 4; № 33. – С. 3.

19. Оголошення про набір до Особної Армії УНР. 1918. – № 35. – С. 1.

20. Про перебування в Чернігові частин 3-го українського пішого полку ім. І. Богуна. 1918. – № 36. – С. 3; № 40. – С. 3; № 42. – С. 4.

21. О положении на украинско-немецко-большевистском фронте в марте–апреле 1918 г. 1918. – № 37. – С. 1; № 38. – С. 4; № 39. – С. 1; № 40 – С. 1; № 45 – С. 2.

22. Об аресте украинскими властями большевиков Софьи и Алексея Соколовских, братьев Стерлинг, Веры Кошубинской и др. 1918. – № 33. – С. 3.

23. Об отставке начальника Нежинской уездной милиции Терещенко. 1917. – № 14. – С. 4.

24. О необходимости увеличения состава Черниговской уездной милиции в связи с возрастающей анархией. 1917. – № 16. – С. 4.

25. О назначении начальником Черниговской милиции полковника Переволочинского полка В.К. Русанова, его помощником – члена окружного суда Огинского. 1918. – № 20. – С. 4.

6. Громадсько-політичне життя:

– громадські організації і громадсько-політичні акції

1. Воззвание к жителям Чернигова с сообщением о создании Комитета общественной безопасности (підписи міського голови П. Соколова, губерньського комісара Д. Дорошенка). 1917. – № 21. – С. 2; № 23. – С. 4.

2. Заседания Совета рабочих и солдатских депутатов г. Чернигова. 1917. – № 20. – С. 3; № 58. – С. 3; 1918. – № 19. – С. 3–4.

3. О работе съезда “солдат-крестьян” Юго-Западного фронта. 1917. – № 20. – С. 3.

4. О работе крестьянского съезда Черниговского уезда под председательством Ю. Збанацкого (підтримка УЦР, її ІV Універсалу). 1918. – № 2. – С. 3; № 3. – С. 4.

5. Об общем собрании Черниговского общества сельского хозяйства под председательством В. Зарепского. 1918. – № 5. – С. 4.

6. Образование и деятельность Черниговского союза земледельцев. 1918. – № 25. – С. 3–4.

7. О собраниях Черниговского союза женщин. 1917. – № 18. – С. 4; № 52. – С. 4; 1918. – № 11. – С. 4; № 39. – С. 4.

8. Об общих собраниях всех членов профессиональных союзов. 1918. – № 25. – С. 3; № 42. – С. 4.
9. Об образовании в Чернигове отделения Союза георгиевских кавалеров. 1917. – № 5. – С. 4.
10. Образование и деятельность Военного союза в Чернигове. 1918. – № 2. – С. 4.
11. О работе в Чернигове польского губернского съезда делегатов от всех отделений Польского общественно-политического клуба. 1917. – № 19. – С. 3.
12. Об открытии Великолукского союза на Черниговщине. 1918. – № 43. – С. 3.

7. Економіка краю:

– промисловість

1. Сообщение Новоизыбковского союза лесопромышленников о разорении предприятий лесозаготовщиков. 1917. – № 58. – С. 4.

– сільське господарство

1. Проведение описи и регистрации имущества крупных землевладельцев сел Бегача, Локнистого, Салтыковой Девицы, Березного в рамках проведения земельной реформы. 1917. – № 57. – С. 3–4.
2. Положение о распределении земельного фонда на посев 1918 г. по Черниговской губернии. 1918. – № 17. – С. 4.

– кооперація

1. О совещании представителей кооперативных союзов и образовании губернского кооперативного союза. 1917. – № 3. – С. 4.
2. О Черниговском губернном кооперативном съезде. 1917. – № 13. – С. 4; № 30. – С. 2; № 45. – С. 1; № 49. – С. 3–4; № 50. – С. 4; № 51. – С. 4.
3. О деятельности Черниговского союза кооперативов. 1918. – № 32. – С. 3; № 34. – С. 3–4; № 43. – С. 3.
4. О деятельности губернского совета кооперативных съездов. 1917. – № 64. – С. 3; 1918. – № 3. – С. 4; № 29. – С. 4; № 34. – С. 3–4.

– торгівля, фінанси

1. О торговле хлебом в Черниговской губернии. 1917. – № 47. – С. 4.
2. О прекращении выдачи денег кассой Черниговского отделения Государственного банка. 1917. – № 48. – С. 4.

8. Соціальні питання:

1. Об экономических трудностях на Черниговщине – отсутствии муки, нехватке мыла, керосина. 1917. – № 22. – С. 4.
2. О выдаче хлебных карточек населению продовольственным отделом Черниговской городской управы. 1918. – № 11. – С. 1.
3. О дороговизне продуктов в Городне. 1918. – № 11. – С. 4.
4. Об открытии в Чернигове городской общественной столовой. 1918. – № 23. – С. 3.

5. О кризисе продовольственных организаций губернии. 1918. – № 27. – С. 2; № 31. – С. 4.
6. О тяжелом положении учителей в Черниговском уезде. 1918. – № 38. – С. 3.
7. О низком качестве хлеба в Чернигове. 1918. – № 39. – С. 3.

9. Освіта. Українізація:

1. О деятельности Черниговского учительского союза. 1917. – № 58. – С. 4.
2. О работе Общества содействия внешкольному образованию и воспитанию учащихся. 1917. – № 11. – С. 4; № 18. – С. 3.
3. Об отсутствии школьных учебников в Чернигове. 1918. – № 40. – С. 4.
4. О деятельности Черниговского народного университета. 1917. – № 7. – С. 1–2; № 22. – С. 2–3; № 26. – С. 2; № 32. – С. 4; № 44. – С. 4; № 46. – С. 4; № 52. – С. 4; № 56. – С. 4.
5. Про заснування в Чернігові української учнівської громади. 1917. – № 12. – С. 4.
6. Про першу українську гімназію на Чернігівщині. 1917. – № 13. – С. 3.
7. Повідомлення про відправлення завідувача Чернігівської української гімназії на роботу до Генерального секретаріату внутрішніх справ. 1917. – № 8. – С. 4.
8. О курсах украиноведения в Борзнянском уезде. 1917. – № 55. – С. 3.

10. Медицина. Санітарна служба:

1. Об открытии инфекционной больницы в Чернигове. 1917. – № 59. – С. 4.
2. Об открытии в Чернигове больницы при Общине Красного Креста. 1918. – № 27. – С. 3–4.

11. Культура. Діяльність товариства “Просвіта”:

– виставки, концерти, охорона пам'яток

1. Повідомлення про відкриття у Києві Української Академії Мистецтв (професорами запрошено М. Жука, Г. Нарбута, О. Мурашка). 1917. – № 9. – С. 1.
2. Об итогах пятой выставки Черниговского товарищества художников. 1917. – № 63. – С. 4.
3. Статья В. Модзалевского об украинском искусстве (живопись, производство стекла, виро́би з глини, з металу, різьблення). 1917. – № 35. – С. 2–3.
4. Размышления В. Модзалевского об украинском искусстве, архитектуре, черниговских архитектурных памятниках. 1917. – № 17. – С. 2–3; № 20. – С. 2–3.
5. О деятельности Комитета по охране памятников старинного искусства в Черниговской губернии (згадуються В. Модзалевський, П. Дорошенко, Ю. Виноградський, І. Стаднюк). 1917. – № 20. – С. 3; № 28. – С. 4; № 32. – С. 3; № 39. – С. 3; № 45. – С. 3–4; № 60. – С. 4; № 64. – С. 3–4.
6. Статья В. Модзалевского о необходимости объединения черниговских музеев. 1917. – № 6. – С. 2; № 7. – С. 2–3.
7. Письмо в редакцию с сообщением о том, что музей В. Тарновского находится в частной квартире заведующего. 1917. – № 16. – С. 4.
8. О планах организации нового музея в Черниговской губернии. 1918. – № 24. – С. 3.
9. О работе Черниговской городской общественной библиотеки. 1918. – № 3. – С. 4.

10. Про вшанування в Чернігові пам'яті Т.Г. Шевченка.

1918. – № 25. – С. 4; № 26. – С. 3.

11. Про культурно-просвітницьку роботу в Чернігові за участі місцевих педагогів та громадських діячів.

1918. – № 32. – С. 3; № 42. – С. 3.

– видавнича діяльність

1. Сообщение о выходе 31 октября 1917 г. последнего номера газеты “Черниговский голос труда”.

1917. – № 21. – С. 2.

2. Об организации украинского издательского общества “Сіверянська думка” в Чернигове (згадуються засновники – В. Базилевич, Ю. Виноградський, Д. Дорошенко, В. Модзалевський, О. Соловійов, І. Хмелевлов, І. Шраг).

1917. – № 64. – С. 3.

3. О деятельности издательского общества “Сіверянська думка” в Чернигове.

1918. – № 4. – С. 1; № 8. – С. 1; № 37. – С. 4.

4. Сообщение о вынужденном прекращении выпуска “Черниговского края” в связи с приходом большевиков.

1918. – № 18. – С. 1.

– товариство “Просвіта”

1. Про претензії Чернігівської “Просвіти” на Будинок дворянських зібрань та передачу зали Будинку “Просвіти” терміном на 10 років.

1917. – № 9. – С. 4; № 33. – С. 4.

2. Про відкриття товариством “Просвіта” вечірніх українських курсів для дорослих у Чернігові.

1917. – № 18. – С. 3–4.

3. Сообщение о проведении 5 ноября 1917 г. в Чернигове губернского съезда “Просвіт”.

1917. – № 27. – С. 4.

4. О проведении собрания членов Черниговской “Просвіти” 1 декабря 1917 г. под председательством Д. Дорошенко.

1917. – № 46. – С. 3–4.

12. Чернігівська єпархія:

1. О работе епархиального съезда.

1917. – № 26. – С. 4.

2. О деятельности христианского союза в Чернигове.

1917. – № 39. – С. 3; № 45. – С. 4.

3. О назначении комиссара по духовным делам в Черниговскую епархию.

1917. – № 54. – С. 3.

4. Об избрании от епархии членов Всеукраинского церковного Собора – архимандрита Николая, ректора духовной семинарии, инспектора классов Черниговского епархиального училища.

1918. – № 2. – С. 4.

5. О работе Всеукраинского церковного Собора.

1917. – № 62. – С. 4.

13. Кримінальна ситуація:

1. О грабежах, погромах магазинов, складов в г. Нежине, о возрастающей анархии в Нежинском уезде.

1917. – № 24. – С. 4; № 29. – С. 4; 1918. – № 14. – С. 4.

2. Обеспорядках и анархии в Черниговском, Мглинском, Новозыбковском, Сосницком, Корюковском, Глуховском, Борзнянском, Новгород-Северском уездах.

1917. – № 21. – С. 4; № 29. – С. 4; № 31. – С. 3; № 35. – С. 3;

№ 39. – С. 3; 1918. – № 4. – С. 4; № 16. – С. 4; № 20. – С. 3.

3. Об анархии в Любече, Добрянке, Городне, Борзне, Шибиринке, Конотопском уезде.

1917. – № 16. – С. 4; 1918. – № 11. – С. 4; № 24. – С. 4; № 26. – С. 4; № 51. – С. 4.

4. О захвате крестьянами земель, принадлежащих сахарным заводам на Черниговщине.

1918. – № 14. – С. 2, 4.

5. Об убийстве родителей П.П. Савича в Новозыбковском уезде.

1917. – № 55. – С. 3; № 58. – С. 4.

6. Об убийстве семей Дзвонкевичей, Комаровских, Кейкуатовых.

1918. – № 25. – С. 4; № 26. – С. 4; № 28. – С. 1;

№ 29. – С. 4; № 30. – С. 1; № 31. – С. 1, 4.

14. Персоналії:

1. Сообщение о смерти присяжного поверенного А.С. Шугаевского.

1917. – № 20. – С. 1.

2. Некролог на смерть мирового судьи Городнянского уезда Линдфорса.

1918. – № 20. – С. 3.

3. Некролог на смерть председателя Городнянской уездной земской управы М.Ю. Щербака (виступ повітового комісара М. Могилянського).

1918. – № 36. – С. 3.

4. Статья, посвященная памяти С.Д. Ренчицкого.

1918. – № 45. – С. 3.

15. Історичні довідки:

1. М. Могилянський “Украинское искусство”.

1917. – № 20. – С. 2–3.

2. М. Могилянський “Декабристы”.

1917. – № 55. – С. 4.

3. М. Могилянський “Уроки истории”.

1918. – № 22. – С. 2–3.

4. Ф. Вербицкий “Об итогах революции”.

1917. – № 41. – С. 4.

5. Г. Нерода “Троицкая колокольня”.

1917. – № 24. – С. 4.

6. Введенский “Хлебная торговля по Черниговской губернии”.

1917. – № 47. – С. 4.

“Черниговская земля”

2. Центральна влада:

1. Интервью Ф.А. Лизогуба о задачах нового Кабинета Министров.

1918. – № 40. – С. 3–4.

3. Губернська влада:

1. О подаче прошений об отставке губернским старостой И.В. Высоцким и его помощником Товстолесом.

1918. – № 25. – С. 3.

4. Місьцеве самоврядування:

– губерньське земство

1. О деятельности “Державного” хлебного бюро Черниговского губернского земства.

1918. – № 27. – С. 2–3; № 48. – С. 2.

2. О деятельности губернской ревизионной комиссии.

1918. – № 22. – С. 3; № 31. – С. 3; № 37. – С. 2; № 76. – С. 3.

– повітові земства

1. Ревизия Черниговской уездной земской управы.

1918. – № 1. – С. 2.

2. О формировании Черниговской уездной избирательной комиссии по выборам в земство. 1918. – № 30. – С. 2.

– *міські думи*

1. О пребывании в Киеве черниговского городского головы А.В. Верзилова и вопросах, которые там обсуждались. 1918. – № 3. – С. 2.

2. О выборах нового президиума Черниговской городской думы (И. Рашевский, О. Сац, В. Селіванов). 1918. – № 21. – С. 2; № 22. – С. 2–3.

3. О заседании городской думы по вопросу освещения улиц Чернигова. 1918. – № 21. – С. 2; № 28. – С. 3; № 44. – С. 2; № 56. – С. 2.

4. Об удовлетворении просьбы Н.И. Маркса об открытии мыловаренного завода. 1918. – № 42. – С. 2.

5. О возобновлении деятельности Черниговской городской думы 15 декабря 1918 г. (И. Стаднюк, В. Селіванов, І. Шраг). 1918. – № 74. – С. 3.

5. *Військові питання. Міліція:*

1. О ликвидации повстанческого движения в Черниговском уезде. 1918. – № 6. – С. 4.

2. О последствиях повстанческого движения в Нежинском уезде (про М. Кропив'янського). 1918. – № 11. – С. 4.

3. Об открытии во всех уездах Черниговской губернии сыскных отделов. 1918. – № 8. – С. 4.

4. О выделении средств на содержание добровольческих дружин по охране городского порядка. 1918. – № 56. – С. 3.

5. Об отказе инструкторских рот 26-го и 27-го полков в Чернигове выступать против войск Директории. Вооруженное противостояние с гетманскими войсками. 1918. – № 70. – С. 2; № 71. – С. 3.

6. Об аресте представителями Директории бывшего командира 5-го корпуса Дорошкевича и начальника штаба Котельникова. 1918. – № 74. – С. 4.

7. Об организации отрядов самообороны в Чернигове. 1918. – № 74. – С. 4; № 76. – С. 3.

8. О переводе варты в ведение городского самоуправления. 1918. – № 76. – С. 3.

6. *Громадсько-політичне життя:*

– *громадські організації*

1. О первом заседании правления Союза квартирантателей г. Чернигова. 1918. – № 19. – С. 2.

2. Об общем собрании Черниговского общества врачей. 1918. – № 25. – С. 3.

3. О торжественном заседании филиала Черниговского национального союза. 1918. – № 76. – С. 4.

– *профспілки*

1. О работе пленума профсоюза Всеукраинского организационного комитета "Игла". 1918. – № 10. – С. 2.

2. О деятельности профсоюзов рабочих "Игла", металлостов, печатного дела. 1918. – № 71. – С. 3.

3. О деятельности профсоюзов парикмахеров, фотографов и прачек. 1918. – № 71. – С. 4.

4. О заседании Центрального бюро профессиональных рабочих союзов. 1918. – № 56. – С. 3; № 76. – С. 3.

7. *Економіка краю:*

– *промисловість*

1. О губернском съезде кожевенных промышленников. 1918. – № 7. – С. 4.

– *сільське господарство*

1. О деятельности Черниговского общества сельского хозяйства. 1918. – № 27. – С. 3.

2. О питомниках плодовоощных культур на Черниговщине. 1918. – № 71. – С. 4.

– *кооперація*

1. О деятельности Центрального Союза кооперативов Черниговской губернии. 1918. – № 1. – С. 1; № 58. – С. 3.

2. О снабжении Центральным кооперативом районных кооперативов. 1918. – № 58. – С. 2.

3. О съезде кооперативных служащих Черниговской губернии – первом съезде кооперативных служащих в Украине. 1918. – № 1. – С. 2–3; № 16. – С. 2–3; № 18. – С. 2.

4. О губернском совещании по вопросам сельскохозяйственной кооперации. 1918. – № 45. – С. 2.

5. О собрании уполномоченных Совета кооперативных съездов Черниговской губернии (кошторис на 1 півріччя 1919 р.). 1918. – № 70. – С. 2.

6. О собрании кооперативных служащих и рабочих г. Чернигова. 1918. – № 42. – С. 2.

8. *Соціальні питання:*

1. О распространении голода в Стародубском уезде. 1918. – № 10. – С. 2.

2. Сложности с сахаром в Чернигове. 1918. – № 19. – С. 2; № 25. – С. 3.

3. О положении с продовольствием в Борзне. 1918. – № 58. – С. 4.

4. Об экономической забастовке печатников Чернигова. 1918. – № 76. – С. 3–4.

5. О ценах на рынках г. Чернигова и г. Кролевец. 1918. – № 7. – С. 4; № 23. – С. 3; № 29. – С. 4.

6. Об открытии в Чернигове дешевой столовой для учащихся. 1918. – № 1. – С. 4.

7. О введении в Чернигове с 1 января 1919 г. хлебных и продовольственных карточек. 1918. – № 56. – С. 3.

8. О снабжении населения губернии обувью и кожевенными материалами. 1918. – № 8. – С. 4.

10. *Освіта. Українізація:*

1. О работе губернского совещания по народному образованию. 1918. – № 29. – С. 2; № 30. – С. 2; № 31. – С. 2; № 32. – С. 2.

2. О решении съезда учителей Городнянского уезда о введении в школах украинского языка и преподавания на украинском языке. 1918. – № 4. – С. 3.

3. Об открытии Черниговским учительским съездом гимназии для взрослых. 1918. – № 1. – С. 4.
4. Об украинизации городских начальных школ. 1918. – № 16. – С. 2.
5. О работе Ковельской мужской гимназии в Чернигове. 1918. – № 7. – С. 2; № 10. – С. 4; № 14. – С. 4; № 21. – С. 3.
6. О деятельности Черниговского народного университета (відновлення роботи, засідання правління, історія підготовки лекцій з історії міста О. Свечина, П. Баран-Бутовича, П. Федоренка, В. Хижнякова). 1918. – № 6. – С. 4; № 9. – С. 4; № 12. – С. 4; № 25. – С. 2; № 26. – С. 2; № 32. – С. 2; № 38. – С. 2–3; № 40. – С. 2–3.
7. О создании Черниговского ветеринарного института. 1918. – № 7. – С. 4; № 9. – С. 2; № 12. – С. 3; № 21. – С. 3.
8. О реформе Нежинского института. 1918. – № 11. – С. 2.
9. Об открытии двухгодичных педагогических курсов губернского земства (серед викладачів П. Федоренко, М. Могилянський). 1918. – № 4. – С. 2; № 20. – С. 2.

11. Медицина. Санітарна служба:

1. О состоянии эпидемической заболеваемости в Черниговском уезде. 1918. – № 12. – С. 2.
2. Об эпидемии “испанской болезни”. 1918. – № 19. – С. 4; № 23. – С. 3; № 27. – С. 3; № 32. – С. 2.
3. Об эпидемии холеры на Черниговщине. 1918. – № 2. – С. 4; № 6. – С. 2; № 22. – С. 4.
4. О санитарном состоянии г. Чернигова. 1918. – № 19. – С. 2.
5. О деятельности Черниговского уездного санитарного совета. 1918. – № 12. – С. 2; № 56. – С. 2–3.

8. Культура. Діяльність товариства “Просвіта”:

1. О благоустройстве земского театра, обновлении репертуара силами труппы под руководством Б. Пясецкого. 1918. – № 1. – С. 4.
2. О судьбе здания театра на Валу. 1918. – № 8. – С. 2.
3. Реклама кинотеатров “Мираж”, “Наука и жизнь”. 1918. – № 27. – С. 1.
4. О причинах закрытия газеты “Новости” и основании газеты “Черниговская мысль”. 1918. – № 1. – С. 4.
5. О деятельности Черниговской “Просвіти”. 1918. – № 1. – С. 4; № 20. – С. 2; № 71. – С. 4.
6. О заседании Черниговской ученой архивной комиссии. 1918. – № 52. – С. 2.

15. Персоналії:

1. Сообщение о выздоровлении председателя Черниговского окружного суда И.Л. Шрага. 1918. – № 3. – С. 4.
2. Об аресте Г.М. Одианца. 1918. – № 7. – С. 4; № 16. – С. 4.
3. Об отказе И.Г. Рашевского исполнять обязанности председателя Черниговской городской думы. 1918. – № 16. – С. 2.
4. О немецком военно-полевым суде над А. Соколовским, К. Листопад, Е. Петровским. 1918. – № 40. – С. 3.
5. Об отказе А.А. Барановского от обязанностей члена губернской земской управы. 1918. – № 21. – С. 2; № 22. – С. 2.

6. Сообщение о смерти статистика Т.М. Устименко. 1918. – № 70. – С. 4.
7. Об аресте Н.И. Шрага 5 декабря 1918 г. 1918. – № 70. – С. 4.

“Черниговская мысль”

3. Губернська влада:

1. О первом заседании губернской земельно-ликвидационной комиссии под председательством губернского старосты Н.В. Высоцкого. 1918. – № 90. – С. 2.
2. О назначении старшим чиновником по особым поручениям при Черниговском губернском старосте Л.А. Шугаевского и подполковника Г.И. Соколова. 1918. – № 128. – С. 3.
3. О назначении помощником губернского комиссара Черниговской губернии Чудновского. 1918. – № 146. – С. 3.

4. Місцеве самоврядування:

– губернське земство

1. О проведении экстренного губернского земского собрания. 1918. – № 143. – С. 3; № 145. – С. 3; № 146. – С. 2–3.

– повітові земства

1. Об особенностях уездных земских выборов в Черниговской губернии. 1918. – № 127. – С. 3.
2. Об открытии в Чернигове Черниговской уездной по выборам земских гласных избирательной комиссии. 1918. – № 130. – С. 1.
3. О предстоящем чрезвычайном уездном земском собрании. 1918. – № 141. – С. 3.
4. О заседании Черниговской уездной земельно-ликвидационной комиссии. 1918. – № 130. – С. 4.

– міські думи

1. О количестве гласных для городов Черниговской губернии. 1918. – № 96. – С. 3.
2. О формировании патрулей охраны в Чернигове в связи с нарастанием нестабильности и опасности со стороны большевиков. 1918. – № 106. – С. 3.
3. О тягбе по поводу аренды Константиновского парка на Валу в Чернигове. 1918. – № 108. – С. 3; № 133. – С. 4.
4. Объявление о создании Черниговской по выборам гласных в городскую думу избирательной комиссии. 1918. – № 119. – С. 4; № 130. – С. 3–4.
5. О назначении состава коллегии, ведающей организацией добровольческой дружины г. Чернигова: И. Владыкин, Л. Сульменов, И. Дзвонкевич, И. Лактионов. 1918. – № 123. – С. 2.
6. Обращение к гражданам Чернигова представителей коллегии по добровольческим дружинам о необходимости организоваться в отряды самообороны. 1918. – № 124. – С. 1; № 145. – С. 1.
7. О совещании в городской думе об организации отрядов самообороны. 1918. – № 138. – С. 2.

5. Військові питання. Діяльність німецьких окупаційних сил:

1. Объявление районного коменданта майора Брауна об ответственности населения за повреждение телеграфных и телефонных проводов. 1918. – № 91. – С. 1.
2. Обязательное постановление немецкого районного коменданта г. Чернигова о возобновлении свидетельских удостоверений на право владения оружием. 1918. – № 93. – С. 1.
3. Объявление немецкого районного коменданта г. Чернигова о присуждении к смертной казни жителей с. Вересочь Кулика и Дрозда за участие в повстанческом движении. 1918. – № 94. – С. 1.
4. Об избрании немецких советов солдатских депутатов в Чернигове. 1918. – № 115. – С. 3.
5. Объявление районной немецкой комендатуры (комендант – майор Браун) о том, что немецкие войска не допустят вторжения большевиков в Украину. 1918. – № 122. – С. 1.
6. О восстании в Чернигове инструкторских рот 26-го и 27-го полков против оккупационных войск и аресте Н. Шрага, В. Коновала, И. Пашкевича, П. Бондаренко. 1918. – № 132. – С. 3.
7. Объявление немецкой районной комендатуры о продаже населению сельскохозяйственных машин. 1918. – № 96. – С. 1.
8. Объявление командира 5-го корпуса генерального хорунжего Дорошкевича, начальника штаба генерального хорунжего Котельникова об установлении военной охраны населения при помощи патрулей. 1918. – № 107. – С. 1.
9. Об открытии вербовочных пунктов в Чернигове для приема добровольцев в 5-й корпус. 1918. – № 120. – С. 3; № 125. – С. 1.
10. О бесчинствах большевиков в с. Ивот – за демаркационной линией Новгород-Северского уезда. 1918. – № 107. – С. 3.
11. О введении военного положения в уездах Черниговской губернии в связи с наступлением большевиков. 1918. – № 112. – С. 1.
12. Об активизации военных действий большевиков в районе Глухова, Стародуба. 1918. – № 114. – С. 4; № 134. – С. 3.
13. Оперативные сводки штаба 5-го корпуса о положении на фронте с большевиками. 1918. – № 120. – С. 2; № 127. – С. 3; № 133. – С. 3; № 135. – С. 3; № 138. – С. 3; № 142. – С. 1; № 145. – С. 1.

6. Громадсько-політичне життя:

1. Требование служащими и рабочими типографий Чернигова экономических и демократических свобод. 1918. – № 138. – С. 4; № 141. – С. 3.
2. О заседании Черниговского совета рабочих депутатов 29 декабря 1918 г. 1918. – № 142. – С. 2.
3. О деятельности Союза домовладельцев. 1918. – № 89. – С. 3.
4. О деятельности Союза домовладельцев, Союза родительских комитетов, Комитета общины сестер милосердия Красного Креста. 1918. – № 111. – С. 3.
5. Из известий пресс-бюро Черниговского отделения Украинского национального союза. 1918. – № 103. – С. 2.
6. Про діяльність Чернігівської філії Національного союзу. 1918. – № 109. – С. 2.
7. Об общем собрании союза взаимопомощи интеллигентных воинов (Свив'омь). 1918. – № 107. – С. 3.

8. О деятельности Союза землемеров в Чернигове. 1918. – № 112. – С. 4.
9. Об учреждении пчеловодческого общества "Пасека". 1918. – № 112. – С. 4.
10. О проведении чрезвычайного общего собрания торгово-промышленного комитета г. Чернигова. 1918. – № 133. – С. 1.
11. Бюллетень Черниговского Союза георгиевских офицеров. История ЧСГК. 1918. – № 134. – С. 2; № 135. – С. 2.
12. Объявление о начале деятельности Черниговского комитета общественной помощи военнопленным. 1918. – № 135. – С. 1.

8. Соціальні питання:

1. О деятельности Черниговской колонии малолетних преступников. 1918. – № 85. – С. 3.
2. О проблемах с продовольствием и одеждой в Чернигове. Цены на товары. 1918. – № 96. – С. 3; № 97. – С. 2; № 106. – С. 3; № 132. – С. 3; № 145. – С. 4; № 146. – С. 3.
3. О поступлении товаров на склад Черниговского уездного союза кооперативов. 1918. – № 127. – С. 4.
4. Об открытии союзом трудящихся офицеров (С.Т.О.) столовой в помещении Епархиального дома. Ассортимент товаров в магазине С.Т.О. "Всё для всех". 1918. – № 91. – С. 2, 4.
5. О решении Черниговского окружного суда о взимании налога с велосипеда в сумме 3 руб. в г. Добрянке. 1918. – № 99. – С. 3.
6. Об украинских денежных знаках и "штемпелевании" российских банкнот. 1918. – № 108. – С. 3; № 112. – С. 3; № 118. – С. 3.

10. Освіта:

1. О низком уровне дошкольного детского воспитания в Чернигове. 1918. – № 141. – С. 3.
2. О проведении собрания учителей начальных школ г. Чернигова по вопросу реорганизации городского Педагогического музея. 1918. – № 130. – С. 3.
3. О Черниговском народном университете. 1918. – № 88. – С. 1; № 95. – С. 3; № 101. – С. 2; № 119. – С. 3; № 129. – С. 3; № 141. – С. 2.
4. О возобновлении занятий в Черниговском учительском институте в здании Духовной семинарии, о проблемах с помещением для института. 1918. – № 133. – С. 4.

11. Медицина. Санітарна служба:

1. О низком уровне медицинского обслуживания на Броварском участке Остерского района в связи с эпидемией испанки. 1918. – № 106. – С. 3.
2. О санитарном состоянии Чернигова. 1918. – № 102. – С. 2; № 122. – С. 3.

12. Культура:

1. О гастрольях в Чернигове известных исполнителей куплетов, юмористов, певцов с концертами в театрах "Мираж", "Наука и жизнь" (Савицкий, Астров, Бемер). 1918, у кожному номері.
2. Рассуждения черниговского обывателя о необходимости театра в Чернигове. 1918. – № 110. – С. 3.

3. О заседаниях Черниговской ученой архивной комиссии, в т.ч. посвященных памяти Л.И. Глибова (доповіді Верзилова А.В., Шрага І.Л., Рашевського І.Г., Швеліва Б.М.).
1918. – № 112. – С. 4; № 126. – С. 3–4; № 130. – С. 3.
4. О проведении концерта на средства Родительского комитета 1-й мужской гимназии в пользу необеспеченных учеников.
1918. – № 128. – С. 3.
5. О культурной жизни в Чернигове.
1918. – № 143. – С. 3.

13. Чернігівська єпархія:

1. Об открытии съезда духовенства и мирян Черниговской епархии.
1918. – № 90. – С. 2.
2. О работе епархиального собрания в Чернигове. 1918. – № 94. – С. 3; № 95. – С. 3; № 96. – С. 3; № 97. – С. 2; № 98. – С. 3; № 99. – С. 3; № 100. – С. 3; № 101. – С. 2–3; № 102. – С. 2; № 103. – С. 2.
3. О праздновании 30-летия братства св. Михаила в Епархиальном доме.
1918. – № 85. – С. 2.
4. О 25-летию Черниговской Свято-Феодосиевской общины сестер Красного Креста.
1918. – № 138. – С. 4.
5. Об утверждении смотрителем Черниговского духовного училища священника Ващинского Дмитрия Васильевича.
1918. – № 98. – С. 3.
6. О замещении вакантных мест в Черниговской епархии.
1918. – № 103. – С. 3.
7. Хиротония архимандрита Николая в епископа.
1918. – № 134. – С. 1.

15. Персоналії:

1. О поездке министра иностранных дел гетманского правительства Д. Дорошенко в Берлин.
1918. – № 98. – С. 2.
2. О чествовании протоиерея А.Н. Величковского в связи с 35 летним юбилеем педагогической деятельности (мужская гимназия).
1918. – № 117. – С. 3.
3. Некролог на смерть М.А. Доброгаева, смотрителя Черниговского духовного училища.
1918. – № 118. – С. 4.
4. Сообщение о смерти сотника К.Т. Ефименко.
1918. – № 132. – С. 1.
5. О лекции М.М. Могилянского на тему “Кулішова проблема”.
1918. – № 120. – С. 3.

ЛИНЮК Л., ЛАСВСЬКИЙ С.

Звіт про роботу Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського у 2010 році

Науково-дослідна робота, як і в попередні роки, велася у двох, нерозривно пов'язаних між собою, напрямках – вивчення і введення до наукового обігу музейного зібрання та дослідження історії краю.

Виданням ґрунтовних наукових праць, які отримали широкий резонанс і схвальні відгуки науковців і громадськості, завершилися дослідження, що тривали протягом кількох років: 18 березня відбулася презентація книги С.О. Половнікової “Качанівка. Альбом автографів”, а наприкінці року – 23 грудня – монографії В.В. Зайченко “Вишивка Чернігівщини”.

Альбом “Качанівка” був започаткований у 1830-х роках першим власником маєтку з роду Тарновських – Григорієм Степановичем. Він містить 608 автографів, що належать державним діячам, відомим вченим, літераторам, художникам, друзям, знайомим та родичам Тарновських. Нині ця реліквія зберігається в музеї (інв. № Ал-165). У виданні відтворене факсиміле пам'ятки, подані інформація про осіб, чії автографи (555) вдалося розшифрувати, іменний та географічний покажчики. Альбом багато ілюстрований портретами та документами “дійових” осіб, видами маєтків, живописним полотнами тощо.

“Вишивка Чернігівщини” стала результатом багаторічної праці по вивченню музейного зібрання народної вишивки, численних польових експедицій. Це перша узагальнена праця про чернігівську вишивку. Безсумнівною достоїнством книги є наявність великої кількості ілюстрацій, переважна більшість яких представляють музейне зібрання, іменного та географічного покажчиків.

У “Скарбниці української культури” були опубліковані каталоги авторської кераміки Г.П. Денисенка та його доньки Л.Г. Єременко (укладений в 2009 р.), печаток дворянських зібрань Лівобережної та Слобідської України, виявлених на документах музейної збірки та Державного архіву Чернігівської області, перша частина публікацій краєзнавчого характеру, розміщених у чернігівських газетах 1917–1918 років (за музейною збіркою). Загалом, окремі предмети та колекції музейного зібрання стали “героями” майже 20 наукових статей.

Дослідження в царині регіональної біографістики, якій музей останнім часом приділяє чималу увагу, втілювалося у довідник “Чернігівці – лауреати державних премій”, що був підготовлений Т.П. Журавльовою, Л.П. Ларіоновою та С.М. Сергеевою і вийшов друком у 2010 році (у вихідних даних – 2009). Він містить біографії 190 людей, які удостоєні державних премій СРСР, УРСР, України, Ленінської премії, Національної премії України імені Тараса Шевченка та ін. У бібліографії подано літературу про наших земляків, їхні праці, твори. Видання має вступну статтю, іменний, географічний, предметний покажчики та предметно-хронологічну таблицю.

З виходом книги В. Зайченко вітас Т. Журавльова.

Укладений і виданий каталог персональної виставки Ю. Борща "В моїй долі був Афганістан", яка експонувалася у військово-історичному музеї. Підготовлена до друку пам'ятка із зібрання Сосницького краєзнавчого музею "Книга Менського намісництва "Протокол, или Потребность": Збірка документів 1720–1734 років".

Врамак опрацювання наукових тем були здійснені виїзди у Борзнянський район, Ічнію, села Павлівка, Шумани Чернігівського району – за темою "Дворянські маєтки Чернігівщини, у с. Анисів Чернігівського району для отримання інформації про окупаційний режим часів Другої світової війни; за темою "Некрополі Чернігова" обстежене Петропавлівське кладовище в Чернігові; вивчені матеріали 25 Героїв Радянського Союзу у фондах Національного музею історії Великої Вітчизняної війни з метою підготовки біографічних нарисів. Інтенсивний пошук архівних джерел, консультації з істориками і краєзнавцями здійснювалися з метою виявлення і уточнення окремих фрагментів життя і діяльності, кола знайомих громадського діяча В.М. Хижнякова, архів якого надійшов до музею і вимагає наукової інвентаризації. У своїй науково-дослідній діяльності музей співпрацює з обласною пошуковою агенцією "Книга пам'яті" та групою по підготовці чернігівського тому "Зводу пам'яток історії та культури України".

Традиційно музей був представлений у Шестовицькій і Батуринській археологічних експедиціях: участь у розкопках, написання звітів за попередній польовий сезон. В результаті проведення аналізу на С-14 археологічних знахідок 2008 року з неолітичних поселень Погорілівка–Вирнище та Лисогубівка вперше за історію дослідження була отримана серія каліброваних дат для пам'яток неоліту північно-східної України.

Загалом за результатами наукових досліджень опубліковані 49 статей у наукових і науково-популярних виданнях. До чергового числа збірника "Скарбниця української культури" (вип. 12) увійшло 26 статей, присвячених як музейному зібранню, так і краєзнавству, 16 з них – написані співробітниками музею.

У 2010 році музей організував і провів три наукові конференції. ІХ Костомарівські читання (13–14 травня) "Останній малоросіянин, який не злякався постати твердо за Вітчизну" були присвячені 350-річчю від дня народження П.Л. Полуботка. На пленарному засіданні, двох секціях – "Павло Полуботок та його доба" і "Костомаровознавство, українська історіографія та джерелознавство", виїзному засіданні у Любечі було обговорено майже 30 доповідей. Неабияку зацікавленість викликали артефакти з музейного зібрання, пов'язані з чернігівським полковником, про які розповідали співробітники музею, а також інформація про проект реконструкції садиби в с. Дідівці під Прилуками і створення в ній музею М.І. Костомарова та ознайомлення з ходом реставрації кам'яниці П. Полуботка у Любечі.

Наукова конференція "Тарас Шевченко та українська еліта XIX століття" (17–18 червня) була присвячена 200-річчю від дня народження В.В. Тарновського-старшого, друга Т.Г. Шевченка, та підготовці до ювілею Кобзаря. Дослідники обговорили питання ролі творчої особистості в житті Т.Г. Шевченка, його стосунки з українським дворянством взагалі та з родиною Тарновських зокрема, внесок Тарновських в розвиток української культури, їхню участь у громадському житті. Ряд виступів був присвячений київському оточенню Кобзаря та видатним киянам. Другого дня учасники зібрання побували у с. Рудівка Прилуцького району, де народився В.В. Тарновський-старший, у с. Антонівка Варвинського району – батьківщині В.В. Тарновського-молодшого, Качанівці.

29 вересня відбулися музейні читання "Чернігівці – Герої Радянського Союзу", приурочені до 65-річчя Перемоги та 66-ї річниці визволення України від німецько-фашистських загарбників. На них йшлося про людей, що були відзначені цією високою

нагородою (понад 160 уродженців Чернігівської області були удостоєні звання Героя Радянського Союзу), про формування музейних та архівних колекцій з цієї проблематики, використання зібраних матеріалів у науково-освітній роботі, про дослідження біографій Героїв. З доповідями виступили науковці історичного музею імені В.В. Тарновського, Державного архіву Чернігівської області, Щорського і Бахмацького історичних музеїв, Вертіївського районного військово-історичного музею імені М.П. Кирпоноса, краєзнавці та журналісти. У рамках читань відбулося відкриття виставок "Лицар морських глибин" (до 125-річчя від дня народження уродженця Чернігова моряка-підводника, героя Першої світової війни М.О. Китицина) та "Місце подвигу – океан" (матеріали уродженця Батурина, Героя Радянського Союзу В.С. Соколова). Учасники читань передали до музею матеріали М.О. Китицина та Героя Радянського Союзу Я.Ф. Руденка.

Музей став співорганізатором 5 конференцій: "Християнізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Аскольда: 1150 років" (Чернігів), "Дворянство Чернігівської губернії. Розквіт і вигнання" та "Дворянство Чернігівської губернії. Історія і долі" (с. Старий Білоус Чернігівського району), військово-історичні конференції, присвячені 65-річчю битв Другої світової війни – Вісло-Одеській та Берлінській наступальним операціям (військово-історичний відділ спільно з Оперативним командуванням "Північ").

Науковці музею взяли участь у 29 наукових конференціях, де виступили 46 доповідей і повідомлень. Крім згаданих, це: "Свіреї Лівобережної України. Історія і культура", "Павло Полуботок та його доба", "Ті суворі горді роки", ХІІІ наукова конференція молодих вчених та студентів, "Визволення Чернігівщини в 1943 році", Єлеські читання, Треті Шрагівські читання (всі Чернігів), 63 Міжнародна конференція молодих вчених "Каразінські читання" (Харків), "Сівєрщина в історії України" (Глухів), "Мепенатство та його роль в суспільно-економічному і культурному житті" (Качанівка), Х Кримські міжнародні читання "Світ садивної культури" (Алупка), VIII Міжнародний симпозіум з проблем аграрної історії (Черкаси), VI Заверняєвські читання (РФ, Брянськ), I Спаські читання (Ніжин), Міжнародна наукова конференція, присвячена 300-річчю конституції П. Орлика (Київ), XIX Міжнародна геральдична конференція (Львів), "XX століття – етнічнонаціональний вимір та проблеми Голокосту" (Житомир), VI Міжнародна наукова конференція "Знаки питання в історії України: регіональний вимір" (Ніжин), VIII наукові читання "Питання аграрної історії України та Росії" (Дніпропетровськ), читання з нагоди 90-річчя Сумського художнього музею та 110-ї річниці Конотопського міського музею.

Музей долучився до підготовки другого тому "Реабілітовані історією. Чернігівська область" (написані два нариси та надана допомога у добір ілюстрацій). Статті про музей підготовлені для довідника "Музеї України" (видавничий дім "Логос") та видання "Главлед" (проект Фонду М. Томенка "Рідна Україна" "Все про всі музеї України"). Написано 8 біографічних довідок про майстрів народного декоративного мистецтва Чернігівщини для Інституту енциклопедичних досліджень.

Протягом року в музеї і поза його межами експонувалися 39 виставок, з яких 13 – планові, решта – створені на виконання Указів Президента України та розпоряджень органів влади, на замовлення установ.

Найбільша увага була приділена відзначенню 65-річчя перемоги у Великій Вітчизняній війні. Цій події присвячені 13 виставок, головною з яких стала "День перший – день останній", відкрита у військово-історичному відділі 27 квітня. На ній було представлено майже 200 експонатів, що розповідали про окремі сторінки Великої Вітчизняної війни: її початок, важкі оборонні бої, окупацію й окупаційний режим, долю оstarбайтерів, фронтові

концертні бригади і роботу медиків, про визволення рідної землі та країн Європи, і, звичайно, про Перемогу. Фото, документи, нагороди, матеріали, знайдені пошуковцями на місцях боїв, адресні медальйони загиблих, фронтові листи свідчать, що шлях до Перемоги був нелегким, а ціна високою. Переважну кількість музейних предметів широкий загал побачив уперше. Урочистості, святкового настрою додали бойові прапори військових частин з орденськими стрічками і грамотами до них, надані на виставку Меморіальним комплексом "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років".

22 вересня 2010 року в рамках відкриття першої черги Музейно-меморіального комплексу партизанської слави "Лісоград" у Щорському районі на місці базування з'єднання під командування двічі Героя Радянського Союзу О.Ф. Федорова Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського презентував три виставки. "Партизанська землянка" на основі спогадів і щоденників партизан відтворювала інтер'єр штабу Чернігівського обласного об'єднаного партизанського загону: майже 100 музейних предметів характеризували військову діяльність керівництва загону та побут партизан. Серед експонатів – меморіальні речі керівників партизанського руху на Чернігівщині, одяг та побутові речі, знайдені експедицією музею в 1944 році на місці базування загону. Окрему експозицію склали партизанські стіннівки з музейного зібрання. Крім того, була створена виставка партизанської зброї, в тому числі й важкої (гармата, міномет).

23 вересня 2010 року до Дня партизанської слави у військово-історичному відділі відкрилася виставка "Почесний громадянин". Понад 100 експонатів – документи, фотографії, археологічні знахідки, особисті речі, нагороди, наукові праці розповідали про життєвий шлях та діяльність ветерана Великої Вітчизняної війни, партизана, красзнавця, археолога, громадського діяча, почесного громадянина міста Чернігова Г.О. Кузнєцова, якому саме в цей день виповнилося 85 років.

7 травня під час урочистих заходів до Дня Перемоги в театрі імені Т.Г. Шевченка музей демонстрував виставку "Реліквії Перемоги". Того ж дня в с. Ковпита Чернігівського району відбулося урочисте відкриття Алеї Героїв Радянського Союзу – уродженців району. На цьому святі музей представив виставку "Шлях до Перемоги". В її експозицію були включені комплекси матеріалів учасників війни, які народилися в районі, та реліквії, знайдені пошуковцями біля сіл Шестовиця, Козероги, Піски.

Події Великої Вітчизняної війни, бойовий шлях воїнів-чернігівців висвітлювали виставки циклу "Пам'ять": до 105-ї річниці від дня народження партизанського командира Ф.І. Короткова; до 95-ї річниці від дня народження колишнього голови ради ветеранів 1-ї гвардійської армії, засновника військово-історичного музею О.М. Лермана. Експозиція "Крила Перемоги" розповідала про видатних воєнних асів – тричі Героя Радянського Союзу, уродженця Глухівського повіту Чернігівської губернії І.М. Кожедуба, уродженця Семенівки двічі Героя – В.В. Сенька, почесного громадянина Чернігова двічі Героя – О.Г. Молодчого, уродженця Коропа Героя Радянського Союзу С.Г. Руденка. "Реліквії 41-го" експонувалися у Чернігівському міському палаці культури. Виставка "Перемогли разом" була побудована під час Міжнародного фестивалю "Дружба", який щороку відбувається на кордоні трьох держав. В її основі – долі чотирьох Героїв Радянського Союзу: М.М. Горбача, уродженця с. Сергіївка Прилуцького району, який захищав Ленінград і загинув у 1944 р. під Нарвою; І.А. Лозенка, уродженця с. Дубовий Гай Прилуцького району, який загинув у 1943 р. на Гомельщині; О.І. Тарасенка, уродженця Брянської області, який визволяв Чернігівщину, помер внаслідок поранення і похований у с. Чорнотичі Сосницького району; В.М. Колесникова, уродженця Гомельської області, учасника звільнення Чернігівщини. Крім того, спеціально до конференції, присвяченої

"День перший – день останній".
Робота над виставкою та урочисте відкриття.

"Лісоград". Створення виставки партизанської зброї.

65-річчю Берлінської операції, була створена виставка "Заключний етап Великої Вітчизняної війни", що експонувалася в музеї та ОК "Північ".

Військово-патріотичне спрямування мали виставки "Легенда підводного флоту", присвячена 125-річчю від дня народження учасника Першої світової війни, уродженця Чернігова М.О. Китичина, та "Місце подвигу – океан", що розповідала про Героя Радянського Союзу, командира атомного підводного човна, уродженця Батурина В.С. Соколова.

Національно-визвольні змагання українського народу висвітлювалися на виставках "Крути. 29 січня 1918 року (до роковин бою)", "Чернігівщина у боротьбі за Волю України", "Dura lex, sed lex", "Чернігівщина в роки Української революції", "Демократичні традиції в Україні", "Участь чернігівців у розбудові Збройних Сил УНР".

Перша з них, як і попередніх років, репрезентувала нові матеріали, віднайдені при дослідженні теми "Бій під Крутами і участь у ньому чернігівців".

Друга – експонувалася в Меморіальному комплексі "Пам'яті Героїв Крут" 29 січня 2010 року. Вона переконливо показала, що від часів Київської Русі до кінця ХХ сторіччя уродженці Чернігівщини зброєю та словом, не шкодуючи власного життя, служили українській ідеї. Озброєння Х – початку ХІ століть, атрибути Козака-Мамая, меморіальні речі І. Мазепи, В. Кочубя, П. Полуботка, Я. Лизогуба, Безбородьків, автографи Т. Шевченка, Л. Глібова, П. Куліша, рукопис перекладу Біблії українською мовою П. Морачевського, документи і світліни доби Української революції 1917–1921 років та визвольних змагань ХХ століття, карти, Книги Пам'яті викликали жвавий інтерес і дискусії численних відвідувачів. Виставку оглянули також Президент України В.А. Ющенко, керівники держави та області.

Виставки "Dura lex, sed lex" та "Чернігівщина в роки Української революції" демонструвалася під час обласного свята з нагоди Дня Конституції України в обласному філармонійному центрі.

20 серпня 2010 року у військово-історичному відділі відкрилася виставка "Участь чернігівців у розбудові Збройних Сил УНР". Вона стала першим результатом дослідження теми, що протягом десятиліть залишалася поза увагою дослідників. На ній були представлені матеріали та інформація про українських воїнів – офіцерів і генералів, які понад 90 років тому зі зброєю в руках відстоювали незалежність нашої Батьківщини. На сьогодні відомі імена майже 100 офіцерів, уродженців Чернігівщини, які брали активну участь у розбудові Збройних Сил УНР та визвольних змаганнях 1917–1921 років.

Напередодні Дня Незалежності України була презентована виставка "Демократичні традиції в Україні", основу якої становили матеріали, надані Секретаріатом Кабінету Міністрів України. Науковці музею, дослідивши тему, доповнили виставку матеріалами, які розповідають про розвиток державотворчих традицій на Чернігівщині, про видатних державних і громадських діячів України – уродженців краю. Особлива увага була зосереджена на ролі Чернігово-Сіверщини у формуванні демократичних традицій нашої держави. У відкритті виставки взяли участь голова Чернігівської облдержадміністрації В.М. Хоменко та заступник голови Чернігівської обласної ради В.О. Ковальов.

П'ять виставок репрезентували археологічне зібрання музею. До Міжнародного Дня музеїв було приурочене відкриття виставки "Шестовиця: на перехресті світів", в якій представлені матеріали археологічних розкопок найбільшого на теренах України табору вікінгів. Дослідження цього унікального комплексу розпочав понад вісімдесят років тому працівник музею П.І. Смолічев. Серед багатьох унікальних предметів озброєння та побуту, виробів ремісників та спорядження купців, ювелірних прикрас та знарядь праці землеробів найбільшу увагу привертають речі з поховання конунга вікінгів Х ст., знайденого у 2006

році Міжнародною археологічною експедицією під керівництвом О. Мопі, В. Коваленка та Ю. Ситого, створеною спільними зусиллями Інституту археології НАН України, Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Загалом експонувалося 450 предметів: вироби з металу, каменю, кістки, скла.

Традиційна виставка "Нові археологічні дослідження Чернігівщини" відкрилася 16 квітня до Міжнародного дня пам'яток і визначних місць. На ній були представлені матеріали, здобуті археологічними експедиціями впродовж польового сезону 2009 року: прикраси, зброя та предмети побуту Х – початку ХІІІ ст., знайдені на городищі та посаді в урочищі Коровель поблизу Шестовиці; фрагменти декору палацу І. Мазепи на Гончарівці в Батурині; ведмежі ікла-амулет, вістря стріл з давньоруського городища біля с. Виповзів Козелецького району; будівельний матеріал з кам'яниці П. Полуботка в Любечі; глиняні грузила, прясла, бронзові прикраси V ст. до н.е. з розкопок іохнівського городища біля с. Бужанка Коропського району. 2010 року виповнилося 75 років відомому чернігівському археологу О.В. Шекуну. Тож на виставці експонувалися найцікавіші знахідки з його розкопок у Чернігові, на поселенні Ліськове поблизу с. Малий Листвен Ріпкинського району тощо.

На виставці "Від Любеча до Чернігова" можна було побачити археологічні знахідки, здобуті на пам'ятках цього регіону. З археологічним зібранням музею, представленим у Чернігівському педагогічному університеті, ознайомилися учасники урочистостей з нагоди надання вищу статусу національного, в тому числі Президент України В.А. Ющенко.

На фестивалі історичних реконструкцій "Коровель-2010", в якому музей вже традиційно бере участь, демонструвалася виставка "Ремесло Київської Русі".

Серед відвідувачів виставки "Ремесло Київської Русі" був і посол Королівства Норвегії в Україні. Про експонати розповідають В. Мудрицька та Л. Сита.

Етнографічні матеріали експонувалися на виставках: "Рушники, рушники, то матусі моєї думки...", "Чернігівське ткацтво" (Палац спорту в Києві, чергові збори Товариства "Чернігівське земляцтво"), "Герої книги" (презентація монографії "Вишивка Чернігівщини").

Невелика за обсягом, але яскрава експозиція, в якій були представлені "княгині", "кобзарі", "тетямани", "українські дівчата", "парубки", "жінки", "мешканці Швейцарії", демонструвала мистецтво чернігівської майстрині-лялькарки Н.П. Ширмири.

У 2010 році відбувся обмін виставками з Волинським краєзнавчим музеєм. 16 червня у виставковій залі військово-історичного музею відкрилася виставка "Живопис 18–19 століть з колекції Волинського краєзнавчого музею". На ній були представлені 20 творів

сакрального живопису, виконаних невідомими майстрами Волині. Іконографічними вцілками для них слугували твори професійних іконописців, книги, Травюри, а типажам часто-густо були мешканці волинських сіл та містечок. Різноманітні за сюжетом, складністю композиції, колоритом, майстерністю виконання волинські ікони на полотні є яскравим проявом реалізму, послідовним канонам та національних особливостей. Для мешканців Чернігова ця виставка цікава, передовсім, тим, що для Лівобережної України ікони на полотні не характерні.

У свою чергу, волинські озайомитися з вишківкою козацької старшини XVII–XVIII століть із зібрання Чернівецького історичного музею імені В.В. Тарновського.

До ювілею Василя Тарновського-старшого була створена виставка оригінальних документів, фото, рукописів, які характеризували його як вченого і громадського діяча.

У тельді, родинній атмосфері 10 листопада у військово-історичному відділі відкрився виставка творів Ю.О. Борща "У мой долі був Афганістан". Юрій Олександрович Борщ – військовий льотчик за професією та художник за покликом душі. Майже 1800 бойових вильотів здійснив командир вертолітної ланки в Афганістані, у квітні-травні 1986 року – брав участь у ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській атомній електростанції, у 1987 році – під Уфєю допомагав рятувати життя пасажирів, поранених під час зіткнення потяга "Скологін він підіно працює у царині живопису та скульптури, очолює "Спілку інвалідів та ветеранів Афганістану" в рідній Ічмі. На виставді, що за словами автора є Даниною пам'яті загиним друзям, були представлені 50 живописних творів, написаних протягом останніх п'яти років, серед них – краєвиди тірської країни, епізоди бойових дій, учасником яких був Юрій Борщ (позивний 751) тощо. Учасники вернісажу – воїн-інтернаціоналісти, родичі загинили, учнівська молодь, представники громадських організацій, офіцери чернівецького гарнізону – відзначили відсутність агресії у роботах художника. "У мой долі був Афганістан" – перша персональна виставка митця у Чернігові.

*Відкриття виставки "У мой долі був Афганістан".
Ю. Борщ розповідає про свої роботи. Звучить "афганський" гімн.*

На основі збірки акварелей Л.В. Мочуцова у музейному зібранні була побудована друга виставка (перша відбулася у 2009 р.) "Духовні скарби України".

В музеї та установах міста експонувалися пересувні виставки "Голодомор – геноцид українського народу", "Традицям вірні!" (про бойовий шлях 1-ї гвардійської армії), "У мой душі боїться Афганістан", "Демократичні грядищі в Україні", "Чернігівщина в роки Української революції 1917–1921 років".

За розпорядженням обласної державної адміністрації та головного управління культури, туризму і охорони культурної спадщини були підготовлені, але не відбулися, виставки "Будинок гетьманів" (для експонування у Батурині до візиту Президента України

Історія Чернівецького історичного музею імені В.В. Тарновського

В.Ф. Януковича) та "Філігелія як ознака суверенітету" (до обласних зборів з нагоди 20-річчя Декларації про державний суверенітет).

Предметні із зібрання Чернівецького історичного музею імені В.В. Тарновського надавалися для експонування іншим музеям: Меморіальному комплексу "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років" на виставку до 65-річчя Перемоги – скіфське дзеркало, виявлене в роки окупації і повернуле музею в 1990-х роках за реституцією; Українському музею у Нью-Йорку (США) на виставку "Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII ст.)" – шата кіота ікони Тройсько-Лінійської Богородиці, кухоль І. Машелі, каламар В. Кочубая, Чернівецькому літературно-меморіальному музею-заповіднику М.М. Коцюбинського на персональну виставку творів Н.В. Черняк – вишивки майстрині; Чернівецькому художньому музею на виставку "Скарби прадавні береже душа" твори вишивальниці О.В. Костюченко; Цоревському історичному музею – філігелієвча Шевченкіана; Музею історії книги і друкарства України на виставку до 100-річчя від дня смерті В. Грінченка – документальні матеріали письменника; Національному музею історії України на виставку "Українське золотарство доби бароко. Дослідження. Реставрації" – шата, булава і два потири, відреставровані фахівцями Національного науково-дослідного реставраційного центру; У Національному культурно-мистецькому та музейному комплексі "Мистецький Арсенал" на Великому антикварному салоні у рамках спецпроєкту форуму "Музей – гість" експонувалися шата кіота ікони Тройсько-Лінійської Богородиці, яка поєдба чиньне місце в експозиції і була визнана найбільшим відкриттям салону.

Новими експонатами поповнився розділ експозиції "Мезеєвська палеолітична стоянка", "І.Г. Шевченка і Чернігівщина", "Участь чернігівців у війні в Афганістані", "Сучасні Збройні Сили України".

Протягом року фонди музею збагатилися 6181 музейним предметом: 705 одиниць основного фонду та 5476 – науково-допоміжного. Тимчасові надходження – матеріали, надані на виставки власниками або іншими музеями, археологічні матеріали – становили 4533 одиниці. На культурно-музейних предметів використано 12892 грн. 02 коп. Проведено 17 засідань фондово-закупівельної комісії.

Серед надходжень 2010 року: архів громадського діяча XIX – початку XX ст. В.М. Хижнякова: 109 документів – листування членів родини, рукописи статей, нотатки, фотографії, матеріали Президента України Л.Д. Кучми – фото, особисті речі, документи, книги з автографом; матеріали воїнсько-інтернаціоналістів А.Й. Ривкіної, О.М. Старикової, С.В. Шенгеди, О.О. Бриля; зразки автентичної продукції, протоколи дальніх комісій по виборам Президента України 2010 року; 35 анкет лавреатів державних премій, наділених на прохання співробітників музею під час роботи над довідником; фото, знаки, документи, поштові конверти і маркі, присвячені розвитку космонавтики.

Для вдумливого збору було закуплено 37 ювілейних і пам'ятних монет Національного банку України; 81 монету перетала Чернівецька митниця; 25 монет і купюр, що репрезентують сучасний грошовий обіг країн Європи, Азії, Африки, було подаровано. Археологічне зібрання зросло на 5454 одиниці, з яких 116 – основного фонду. Це матеріали, знайдені на західному Кухніському городищі біля с. Путьківськ Новгород-Сіверського району; з розкопок поблизу с. Шестовиця Чернівецького і с. Видоєва Козелецького району; Крім того, до науково-допоміжного фонду були закуплені виготовлені за давньокурсними зразками прикраси, які використовуються при проведенні масових заходів.

56 художніх конвертів, конвертів першого дня та конвертів з оригінальною маркою,

випущених Поштою України на чернігівську тематику, поповнили філателістичну колекцію.

З-поміж іншого на особливу увагу заслуговують: нагрудний знак "X лет Октябрьской революции", знайдений під час рятівних розкопок археологом О.Є. Черненко; "Службник", виданий 1736 року друкарнею Кисво-Печерської Лаври; "Кобзар" Т. Шевченка 1907 року.

Серед етнографічних матеріалів і предметів побуту дворян і міщан XIX–XX століть – цікава збірка тканин виробів із с. Кучинівка Щорського району, оleshнянська кераміка, у тому числі – роботи заслуженого майстра народної творчості І.І. Бібібка. Після персональної виставки у музеї 4 ляльки подарувала чернігівська майстриня Н.П. Ширимира.

6 оригінальних речових і документальних пам'яток першої половини XX століття зі шкільного музею були передані директором Рудівської школи Прилуцького району під час відвідання села учасниками конференції з нагоди 200-річчя від дня народження В.В. Тарновського-старшого. Середня школа, де навчається всього 38 учнів, а, отже і її музей, не мають, на превеликий жаль, перспектив розвитку, тож задля збереження історичних реліквій їх було передано до обласного музею.

Візди з метою комплектування фондів були здійснені до с. Анисів Чернігівського району (отримали матеріали Ф.Й. Дюкича, який врятував село від спалення карателами, та оstarбайтерки Г. Малібоги) та до Сосниці за матеріалами учасника Великої Вітчизняної війни А.П. Хіро.

Приділялася увага покращанню обліку та умов зберігання музейного зібрання. Був створений страховий фонд документації на 214 колекційних описів. Упорядковані картотеки та електронна база даних фото нових надходжень. Проведене звірення наявності музейних предметів з обліковою документацією: експозиції І науково-експозиційного відділу, тканин (1681 од.), вибіркове звірення срібного посуду на вимогу працівників Держпробірнагляду (61 од.), археологічних колекцій з розкопок Любеча Б.О. Рибаківим. Стан збереження колекцій у музеї оглянули реставратори Національного науково-дослідного реставраційного центру. Проведена перевірка представниками Державної пробірної служби обліку і зберігання виробів з дорогоцінних металів і коштовного каміння. Сховище тканин обладнане новими стелажками, на яких було розміщено 2000 музейних предметів, складені топографічні описи. Відбувалося планове обстеження музейних предметів з вовняної тканини (400 од.), їхня протимолева обробка, чищення просушування; прання рушників (191 од.).

Здійснений ремонт і облаштування майстерні реставратора виробів з металу. Відбулося 20 засідань реставраційної ради. Реставраторами музею проведена реставрація 183 одиниці металу, 5 – тканин та консервація, чищення, підготовка до експонування 60 музейних предметів з тканини. 20 археологічних знахідок тимчасового надходження та 11 музейних предметів основного фонду відреставровані фахівцями Інституту археології НАН України та ННДРЦ.

Однією з найбільш резонансних подій в культурному житті України стала реставрація шати кіота ікони Троїцько-Іллінської Богородиці. Унікальний витвір золотарства, створений в 1695 році на замовлення і коштом гетьмана Івана Мазепи, понад 80 років зберігався в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського у розібраному вигляді. Це були 18 окремих срібних орнаментованих платівок з відтвореними на них сценами з життя Богородиці та гербом І. Мазепи. За 300 років свого існування пам'ятка зазнала певних пошкоджень: були втрачені окремі деталі, у кількох місцях з'явилися розриви металу, на платівках – чимало отворів від цвяхів, якими вони прибивалися до кіота, сліди ремонтів. Групі реставраторів Національного науково-дослідного реставраційного центру України на чолі з В.М. Голубом у надзвичайно стислий термін вдалося здійснити значний обсяг

реставраційних робіт, відтворити контури втрачених деталей, зібрати і закріпити на каркасі шату, яка, побувавши на трьох виставках, сьогодні стала одним з найцікавіших об'єктів музейної експозиції.

Протягом року підготовлено 35 експертних висновків щодо історичної та культурної цінності 674 речей: 27 – за постановою митниці, 3 – СБУ, 5 – на замовлення приватних осіб. У співпраці з Державною митною службою виникли проблеми через її відмову оплачувати послуги музею з проведення експертиз, які потребують значної затрати робочого часу, а подеколи – спеціальних досліджень та консультацій.

З музейним зібранням працювало 600 дослідників, яким було видано для роботи понад 3000 музейних предметів, у тому числі 467 осіб працювало з архівною колекцією (2000 документів).

Загалом рух фондів – прийом, передача, видача для експонування, реставрації та наукової роботи, повернення з експозиції – становив 21950 одиниць, у тому числі понад 14 тисяч – археологія.

Науково-освітня робота, використовуючи різноманітні форми, забезпечує популяризацію зібрання та наукових надбань музею, спілкування відвідувачів з національним історико-культурним надбанням.

За рік з музейними експозиціями, стаціонарними і пересувними виставками ознайомилися 158,4 тисячі відвідувачів: 61 % яких (97,2 тисячі осіб) становили учні, студенти, діти дошкільного віку; 57,3 тисячі – відвідувачі військових виставок.

Головною формою науково-освітньої діяльності музею залишається екскурсія в усіх її різновидах: оглядова, тематична, екскурсія-урок, інтерактивна спеціалізована екскурсія, екскурсія-лекція тощо. В 2011 році їх було проведено 2520. Як серед відвідувачів музею взагалі, так і серед екскурсантів переважають учні та студенти.

У 2010 році була розроблена нова тематична екскурсія "Чернігів наприкінці 1940-х – у 1950-х роках". Першими її відвідувачами стали студенти Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, які дізналися про відбудову міста після Другої світової війни, повсякденне побутове життя його мешканців, характерні риси і тенденції, притаманні тому історичному періоду, навчилися зав'язувати піонерський галстук та складати речі в "авоську".

Проведено 12 екскурсій-есе циклу "Мовою речей". З-поміж інших масових заходів, підготовлених музеєм можна назвати презентації наукових видань музею та книги І. Галутви "Солёный ветер" (про моряків-підводників Чернігівщини), тематичний вечір "Уклін тобі, слов'янська мадонно!", зустріч з Л.Д. Кучмою.

2 червня 2010 року в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського відбулася презентація довідника "Чернігівці – лауреати державних премій". В ній взяли участь майже двадцять героїв книги, їхні родичі, колеги. Розчудені тим, що музей згадав про їхні трудові здобутки, виступаючи ділилися спогадами, згадували часи своєї молодості, колеги:

– почесний громадянин міста Чернігова

Практичні заняття із зав'язування піонерського галстука проводять О. Трухан та Є. Іванов.

Г.О. Кузнецов розповів про родину Колоскових, батька і сина – лауреатів Ленінської та Державних премій СРСР, які працювали в оборонно-космічній галузі;

– Т.П. Сердюк – донька лауреата Державної премії СРСР, званого картопляра П.К. Сердюка задала, як після публікації результатів праці батька, родина почала отримувати безліч прохань надіслати посівний матеріал: “Нікому не відмовляли. Були вражені, коли у відповідь з Оренбурга отримали на подяку знамениті пухові хустки”;

– теплим словом згадав весь колектив і директора Чернігівського радіоприладного заводу Л.І. Безверхого лауреат Державної премії СРСР І.М. Шевчук;

– про здобутки чернігівських геологорозвідників та перспективи видобутку нафти і газу в Україні розповів директор Чернігівського відділення УкрДГРІ один із перших лауреатів Державної премії України О.Ю. Лукіч;

– знана ткаля Герой Соціалістичної Праці, лауреат Державної премії СРСР К.Є. Томилко відкрила секрети свого сходження від одного трудового рекорду до іншого;

– спогадами про сестру, лауреата Державної премії України імені Т.Г. Шевченка, журналістку і громадську діячку Л.Б. Коваленко, поділився директор Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського О.Б. Коваленко.

Щирою і зворушливою була розповідь про свою працю лауреата Державної премії УРСР майстра-кондитера О.В. Демчук, яка є однією з двох лауреатів-кондитерів України. Також виступили В.В. Павленко – лауреат Державної премії України в галузі архітектури та Шевченківський лауреат 2010 року Д.Й. Іванов. О.Г. Прус, мікробіолог, лауреат Державної премії УРСР, відзначила, що довідник став подарунком до її дня народження (31 травня).

Напередодні Міжнародного жіночого дня у військово-історичному музеї зібралися жінки, чиї долі опалила війна в Афганістані: медичні сестри, які рятували життя радянським воїнам і лікували місцеве населення, матері та вдови загиблих воїнів. Після теплою неформального спілкування перед жінками виступили з концертом учні середньої школи № 9, школи мистецтв, музичного училища імені Л.М. Ревуцького.

Цілий ряд заходів був присвячений 65-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні. Це – урочисті відкриття виставок, уроки мужності “Герої живуть поруч”, тематичні екскурсії. 9 червня заступник чернігівського міського голови Станіслав Віхров передав військово-історичному музею матеріали фотовиставки “Обличчя Перемоги”, яка експонувалася в Чернігівській міській раді. Вона складається з 18 портретів ветеранів Великої Вітчизняної війни – учасників бойових дій, які проживають в Чернігові. Присутні при цьому ветерани згадали бойову молодість, поділилися з учнями педагогічного ліцею своїми спогадами про війну. Музей взяв участь у міжрегіональній та міжнародній відеоконференціях “Друга світова війна: міфи і реальність”, організованих обласним Центром підвищення кваліфікації держслужбовців; у прямому ефірі міського телебачення; у вечері-реквіємі “Подвиг. Пам’ять. Перемога”, організованому міською бібліотекою імені М. Коцюбинського; був представлений на засіданнях міської Ради ветеранів та у складі офіційної делегації Чернігівської області на святкуванні Дня партизан і підпільників РФ у м. Брянську.

Протягом багатьох років музей намагався зав’язати спілкування з другим Президентом України Л.Д. Кучмою та отримати його матеріали для поповнення колекції, що розповідає про видатних земляків. Наполегливість музею в 2010 році увінчалася успіхом. Був налагоджений зв’язок з “Президентським фондом Леоніда Кучми “Україна”, внаслідок чого музей отримав значну кількість літератури для бібліотеки, особисті речі Л.Д. Кучми, який під час зустрічі з представниками музею у приміщенні фонду подарував з особистої бібліотеки рідкісне видання “Кобзаря”. Президентський фонд придбав для музею 300 примірників путівника “Чернігівська область”, в укладанні якого у 2009 році брали участь співробіт-

ники музею, і 18 травня він був подарований всім учасникам святкування Міжнародного дня музеїв. 15 вересня Л.Д. Кучма вперше завітав до Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, оглянув експозицію, спілкувався з колективом музею, відповів на численні запитання представників ЗМІ.

У 2010 році вперше відбулося свято “День народження музею”. 26 листопада (дата заснування Чернігівського історичного музею) численні гості вперше в Чернігові побачили унікальну пам’ятку музейної колекції – шату кіота ікони Троїцько-Іллінської Богородиці, яка після реставрації посіла чільне місце в експозиції. Про історію створення шати, її дослідження та реставрацію розповіли головний зберігач фондів музею Г.П. Арендар та реставратор В.М. Голуб. Під час заходу був також презентований черговий випуск збірника наукових праць “Скарбниця української культури”.

Автолекторій “Дорогами рідного краю” здійснив 84 виїзди, до яких долучилося понад 9 тисяч осіб. Його учасниками стали не лише мешканці обласного центру, а й жителі Мени, Сосниці, Корюківки, Славутича. Були підготовлені нові маршрути: “Тарновські – фундатори Шевченкіани” (з відвіданням Національного музею Тараса Шевченка у Києві), “Блакить мою душу обняла...” (до 120-річчя від дня народження П.Г. Тичини, з відвіданням музею-квартири поета), “Розвиток писемності та духовні традиції Чернігівщини” (до Дня української мови), “Слову о полку Ігоревім” – 850 років” за маршрутом Чернігів–Путівль; “Шляхи великого Кобзаря” пролягли до Яготина і Богданівки, у висвітлення історії Гетьманщини були включені Ковтоп і Ромни.

Зросла кількість масових заходів поза межами музею. Так, у співпраці з міською бібліотекою імені М.М. Коцюбинського були проведені тематичні вечори до Шевченкових роковин, 65-річчя Перемоги, Дня українського козацтва. У школах міста відбулися уроки народознавства і тематичні вечори, присвячені Т.Г. Шевченку, Дню св. Миколая. Лекція до Дня Соборності була прочитана для працівників обласного управління СБУ.

Традиційно музей співпрацював з обласним Центром дитячого та юнацького туризму та екскурсій у проведенні чергових турів красназвочної телевікторини “Край Деснянський – джерело натхнення” та Всеукраїнської експедиції “Україна вишивана”.

З метою залучення відвідувачів лекції “З історії Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського” були прочитані у школах м. Славутича, сіл Михайло-Коцюбинське, Пакуль, Ведильці, Кархівка Чернігівського району. Крім того, інформацію про тематику музейних заходів було наладано до 32 шкіл Чернігова, Старо-Білоуської школи Чернігівського району, дитячого санаторію “Зелений гай”. На зборах керівників груп гуманітарної підготовки військових частин, закладів та установ Чернігівського гарнізону працівники музею виступили з доповіддю “Можливості військово-історичного музею щодо покращання якості підготовки та проведення заходів з військово-патріотичного виховання військовослужбовців, підвищення рівня їхніх знань з історії українського державотворення, розбудови та розвитку Збройних Сил України”. Рекламування діяльності музею здійснюється через друковані та електронні ЗМІ, шляхом участі у Міжнародному туристичному

Президент України Л.Д. Кучма з працівниками музею.

ярмарку, "крутих столів", прямих ефірах з питань розвитку туристичної галузі.

Одночасно і формою науково-освітньої роботи, і рекламним засобом слугують радіо і телевізійні програми, підготовлені за участі співробітників музею на основі музейних експозицій і колекцій. Так, протягом 2010 року вийшло в ефір 4 нових сюжети телевізійного циклу ОДТРК "3 історії одного експоната": гудзика, шаблі, напалечник (наперсток), лист А. Чехова до С. Крамарева; 7 сюжетів циклу "Невідомий Чернігів": Вознесенська церква, Реальне училище, Чернігівське губернське земство, аптека Маркельса, будинок В. Хижнякова, будинок Чернігівського відділення Державного банку, будинок Молодого театру. З радіопрограм "Сторінки історії" слухачі дізналися про Шестовицький табір вікінгів X ст., про традиційну чернігівську вишивку, про видатний витвір мистецтва – шату кіота ікони Троїцько-Іллінської Богородиці, про родини Дзвонкевичів і Красовських, про Ф. Короткова, про чернігівців – лауреатів державних премій тощо.

Як обласний науково-методичний центр з питань музейної роботи Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського підготував і провів семінари з питань музейного менеджменту, з організації науково-освітньої роботи та з проблем обліку і зберігання музейних предметів. Незважаючи на відсутність нової інструкції з обліку музейних предметів, все ж було вирішено провести навчання з огляду на те, що перевірки роботи музеїв показали значні прогалини у цьому напрямі. Семінар пройшов як практичні заняття із заповнення різноманітних форм облікової документації та наукового опису найбільш розповсюджених груп експонатів. До його роботи залучили також фахівців Чернігівського художнього музею. Зважаючи на відсутність коштів на відрядження у багатьох районних і сільських музеїв, музей Тарновського взяв на себе фінансові витрати по оплаті проїзду та проживання, а також організацію обідів. Завдяки цим крокам до навчання долучилися майже 30 осіб з 26 музеїв.

Про наукову інвентаризацію, облік та зберігання пам'яток археології розповідає Л. Сита, етнографії – В. Гончаренко.

Два інші музейні семінари також відбувалися в режимі тренінгів. Заслуженим працівником культури України В.В. Зайченко був проведений майстер-клас "Українська хата".

Цикл лекцій з питань організації та діяльності музеїв був прочитаний для студентів Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (курс "Музеєзнавство").

Вже традиційно на базі музею відбувалися заняття й для інших категорій праців-

ників культури, які приїздили на навчання до Чернігівського філіалу Державної академії керівних кадрів культури і мистецтва. В рамках програми МАТРА /Музеї України відбувся обмін тренерами: до Чернігова приїздили працівники музею С. Крушельницької зі Львова, а старший науковий співробітник музею імені В.В. Тарновського О. Трухан виступала перед музейниками Рівного і Харкова.

З метою обміну досвідом, спілкування з колегами, ознайомлення з музеями і пам'ятками України здійснений виїзд до Івано-Франківська. За два дні встигли ознайомитися з Івано-Франківським художнім музеєм, директор якого М.Я. Дайнега і приймав чернігівських гостей, оглянути місто, побувати у Галичі, Коломиї, Яремчі. Підвищенню фахового рівня сприяли спілкування з Ліндою Норріс, членом Асоціації музеїв США, яка відвідала Чернігів на запрошення музею; участь у форумі "Експерсійна справа: сучасний стан та шляхи подальшого розвитку", організованому Державною службою туризму і курортів в рамках підготовки до Євро-2012; участь у семінарі "Ніч музеїв: зайвий клопіт чи нові можливості?", проведеному секцією професіоналізації музейного персоналу Українського комітету ICOM на базі Національного музею мистецтва імені Богдана та Варвари Ханенків у Києві.

Методична і практична допомога, переважно з налагодження обліку музейних предметів та створення експозицій, протягом року надавалася 16 музеям. Були розроблені ескізи костюмів і орнаментів до них для артистів народного хору "Менщина" та надані консультації фабриці "Сіверянка" щодо військових одностроїв періоду Великої Вітчизняної війни.

Перевірена робота Сосницького краєзнавчого імені Ю.С. Виноградського та Вертіївського районного військово-історичного імені М.П. Кирпоноса музеїв і підготовлені матеріали для колегії головного управління культури, туризму і охорони культурної спадщини; у складі комісії перевірена робота музею історії с. Піски Бобровицького району та наявність колекцій колишнього музею М.М. Ге.

Підготовлені зауваження і пропозиції до проекту інструкції з обліку музейних предметів; пропозиції щодо удосконалення системи охорони і збереження музейних цінностей, щодо створення територіального органу Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей.

Музей, як і у попередні роки, був учасником всіх обласних і багатьох загальноукраїнських заходів історико-культурного спрямування. У приміщенні військово-історичного відділу працювала виборча дільниця по виборах Президента України. У грудні музей заледве зміг прийняти всіх, бажаючих взяти участь у церемонії підведення підсумків щорічної акції "Благодійник року імені меценатів Тарновських".

Загалом, напружений і насичений подіями рік закінчився успішним виконанням планів.

В Івано-Франківську.

Дослідження давньоруських курганів експедицією Чернігівського історичного музею в 1970-х – 1980-х роках

У статті подаються матеріали розкопок давньоруських курганів, досліджених на території між Черніговом та Любечем експедицією Чернігівського історичного музею (далі ЧІМ) у 1970-х – 1980-х роках. Ці матеріали не в повній мірі були введені до наукового обігу, вони розміщені у різних звітах, частина з яких у наукових архівах не збереглася.

На вказаній території розкопки сільських некрополів проводяться вже понад 120 років. Вони були започатковані наприкінці XIX ст. В.Б. Антоновичем, згодом – продовжені М.Ю. Бранденбургом, Д.Я. Самоковасовим; наприкінці 40-х років XX ст. їх досліджував Д.І. Бліфельд; у 60-х роках – С.С. Ширинський; у 70-х – 80-х – О.В. Шекун; у 80-х – О.П. Моця.

На кінець XX ст. у цьому регіоні на площі близько 2000 кв. км було відомо понад 100 курганних груп, в яких нараховувалося до 2000 курганів. 17 груп на той час були повністю знищені, але відомості про них збереглися у спогадах старожилів, назвах урочищ – “Курганьс”, “Кургани”, “Курганка” та на схематичних планах, знятих у 40-х – 60-х роках. Знищення курганів почалося у 30-х роках після проведення колективізації, а найбільш інтенсивно – наприкінці 50-х – у 60-х роках, коли у колгоспах з’явилися бульдозери. Саме тоді у цьому регіоні усі курганні групи, розташовані на полях, були знищені в першу чергу.

Відомі на сьогодні курганні некрополі збереглися переважно на кладовищах, у лісах та гаях. Вони нараховують від 2 до 200 насипів, у середньому 5–20, висотою від 0,3 до 3,5 м, здебільшого 0,5–1,3 м. За усі роки досліджень розкопки проводилися на 27 групах, з яких на 15 – експедицією ЧІМ за участі членів обласної археологічної секції. Досліджено близько 90 курганів, з них 25 – експедицією ЧІМ¹. Колекції з розкопок 7 могильників зберігаються у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського.

1. Курганний могильник Вороб’їв.

Розташований поблизу озера Кораблище та волока, через які проходив водний шлях між Любечем і Черніговом. З іншого боку озера знаходився ще один могильник, що нараховував 136 насипів, дослідження якого проводив С.С. Ширинський². В радіусі 1,5 км від Вороб’ївського могильника давньоруські поселення не виявлені. Кургани розміщені на старому кладовищі. Відомо 19 насипів заввишки 0,3–1,6 м, діаметром 5–11 м, 4 найбільші – розташовані ланцюжком дещо осторонь від основної групи.

Один з них і став об’єктом досліджень у 1978 р. Його висота – 1,5 м, діаметр – 11 м, по периметру оточений ровиком. У верхній частині насипу виявлені сліди “пир-страви” у вигляді плями дрібних вугликів та кісточок (площа до 1 кв. м), тут же знайдено розвал горщика, увесь тлуб якого вкритий лінійним орнаментом, на денці – клеймо у вигляді неправильного чотирикутника з хрестом у центрі (Рис. 3: 14).

На рівні давньої поверхні зафіксовані сліди округлого у плані вогнища, площею близько 3 кв. м. У північно-східній частині кострища знаходився горщик-урна, висотою 10 см, заповнений кальцинованими кістками людини, серед яких виявлений і один зуб (Рис. 4). У верхній частині заповнення горщика була фібула зі спіралью закрученими кінцями, округла у перетині, з круглою у перетині довгою голкою, розплескани кінці фібули та голки орнаментовані двома паралельними лініями (Рис. 3: 7). Тип фібул з округлим перетином дуги найбільш простий і широко розповсюджений. Фібули, виявлені у

тілоспаленнях X ст., мають дугу однакової товщини по усій довжині та довгу вигнуту голку³. В кострищі знайдені: розвали ще двох горщиків, один з них – з клеймом у вигляді колеса зі спицями; вставка перся у формі зрізаної піраміди, виготовлена з гірського кришталю; чотирнадцятигранна сердолікова намистина; скляний оплавлений предмет з відбитками тканини на поверхні, можливо, – вставка перся; невеличка зігнута залізна пластина (Рис. 3: 6, 8–10, 13, 15). Сердолікова намистина – предмет східного імпорту, основна маса знаходок яких припадає на X ст., стають малохарактерними для XI ст. та в невеликій кількості доживають до рубежу XI–XII ст.⁴

За обрядом поховання та супроводжуваним інвентарем курган датується другою половиною X – початком XI ст.

2. Курганний могильник Галків.

Знаходиться у гаю ліворуч дороги Любеч–Чернігів, на підвищеному березі р. Ворздна⁵, за 400 м від її русла та за 800 м на схід від групи, на якій у 1967 р. проводив дослідження С.С. Ширинський⁶. Група курганів складається з 4 насипів, розміщених ланцюжком на відстані від 1 до 5 м один від одного, висотою 0,8–1,2 м, діаметром 7–12 м.

1987 р. досліджено 2 кургани. Один із них мав висоту 1 м, діаметр – 7 м; під насипом на рівні давнього горизонту зафіксовано слід від домовини з 12 цвяхами по контуру; кістяк людини не зберігся.

В іншому кургані, заввишки 0,8 м та діаметром 8 м, під насипом виявлена могильна яма, розміром 2,6×1,8 м, заглиблена в материк на 0,2 м, в якій зафіксовані сліди домовини – 21 цвях по контуру та 5 цвяхів над могильною ямою, вірогідно, від кришки. Кістяк поганої збереженості лежав головою на захід, з правого боку від нього знаходився розвал горщика XI ст. (Рис. 3: 17).

3. Курганний могильник Звеничів.

Розташований на підвищенні серед заболоченої низини, що розділена улоговиною на дві частини. В одній з них знаходяться 18 курганних насипів, висотою 0,4–1,3 м, діаметром 6–12 м, в іншій – один насип. За 800 м від могильника розміщується Звеничівське городище з посадом.

У 1976 р. досліджено 4 пошкоджені оранкою кургани. В одному збереглася частина насипу, що перекривала на площі близько 2 кв. м рештки кострища, товщиною 0,08 м. Тут виявлені кістки тварин, кальциновані кістки людини, уламки маленького горщика з прямим вінцем, орнаментованого розлогою хвилею.

На місці трьох інших курганів кострища у значній мірі пошкоджені оранкою. Виявлені фрагменти кераміки, вуглики, дрібні кальциновані кістки.

У 1977 р. були розкопані ще два кургани. Один з них – висотою 1,3 м, діаметром 11 м, оточений ровиком, шириною 2–2,2 м та глибиною 0,5–0,6 м. На рівні давнього горизонту виявлене кострище чіткої прямокутної форми, розміром 2,8×2,2 м та товщиною 0,03–0,11 м, по краях зафіксовано близько десяти обгорілих шлак. У кількох місцях кострища містилися скупчення кальцинованих кісток. За розташуванням плечової, тазової та стегнової кісток було визначено, що похований лежав у західній частині кострища, головою на схід, під ним виявлені дві обгорілі деревини розміром 0,3–0,4×0,15–0,18 м. Праворуч від тазової кістки знаходилася нижня частина маленького горщика, заповнена пташиними кальцинованими кістками, неподалік – верхня частина цього ж горщика. Поряд із кальцинованими кістками, неподалік – верхня частина цього ж горщика. Поряд із калачеподібне кресало з язичком, окисел від круглого залізного предмета, вірогідно, поясного кільця та залізна петля налуччя, яка могла використовуватися і для підвішування сумочки (Рис. 2: 1, 2, 3, 8). Подібні петлі відомі серед уторських старожитностей: сумочки з

верхньої пластиною, що має петлю, здатну витримувати значне навантаження, наприклад, при їзді на коні, знайдені в похованнях Танкеївського могильника⁶.

Уламки ще одного великого горщика були розкидані по усій площі кострища. На південний схід від похованого містилося невелике скупчення кальцинованих кісток, серед яких – зуби та копита коня, на північний схід – ще одне скупчення, в якому виявлене ікло кабана.

Другий курган розташований окремо від основної групи, його висота – 1 м, діаметр – 11 м. Під насипом зафіксоване кострище прямокутної форми, розміром 3,0×2,0 м, товщиною 0,05–0,08 м. Кальциновані кістки людини виявлені в південно-західній частині кострища, під ними – дві обгорілі плахи, покладені хрестоподібно одна на одну, розміром 0,75–1,0×0,15 м. За 1 м на південь від нього – значне скупчення кальцинованих кісток, серед яких і зуби коня. На кострищі виявлені: розвали двох великих горщиків, бронзова прорізна пласка накладка на сумочку з 6 штифтами на зворотному боці, застібка сумочки у вигляді двох залізних пластин підтрикутної форми з прямокутними отворами у верхній частині, з'єднаних між собою трьома парами заклепок, бронзова серцеподібна орнаментована накладка з 2 штифтами на звороті (Рис. 2: 4–6, 9, 10). Уся виявлена кераміка перепалена, на деяких ділянках ошлакована. Фрагменти горщиків із кострищ склеїлись у 5 щільних форм. За обрядом поховання та супроводжуваним інвентарем кургани датуються серединою – другою половиною X ст.

4. Курганний могильник Клонів (ур. Поруб).

Розташований у лісі на підвищеній правобережній терасі р. Лисиця, неподалік місця її впадіння у р. Ворздна, по якій проходив водний шлях, що з'єднував Дніпро з Білоусом. Поряд із курганним могильником знаходилося мисове городище без культурного шару, яке, вірогідно, було сховищем або святилищем. Могильник нараховував близько 200 насипів, заввишки 0,2–3,5 м та діаметром 3–14 м, розміщених компактною групою. Цей археологічний комплекс був відкритий у 1984 р., того ж року розкопані 2 кургани.

Курган 1 мав висоту 1,3 м, діаметр – 8 м та був оточений ровиком шириною 2 м, глибиною 0,8 м, з двома перемичками. У насипу над кострищем виявлена нижня частина горщика, заповнена кістками дрібних тварин та птиці. На залишках кострища прямокутної форми, розміром 2,2×1,5 м, зафіксовані сліди двох плах, кальциновані кістки, вуглики, уламки горщиків курганного типу. Слід відзначити, що частина горщика з кострища та з ровика склеїлися. У кострищі знайдені: невеличкий горщик, бронзова підковоподібна фібула зі спіралью закрученими кінцями, трикутна у перетині, з голкою, круглою у перетині, та напівсферичний бронзовий предмет, діаметром 1 см, вірогідно, частина підвіски або гудзика. Фібули з трикутним перетином дуги найчастіше зустрічаються з предметами, типовими для X – першої половини XI ст.⁷ Серед кальцинованих кісток вдалося виявити фрагменти однобічного гребінця з бронзовими заклепками та футляра до нього, декоровані різьбленим геометричним орнаментом з подвійних ліній, що перехрещуються. За аналогіями з матеріалами Західної Європи гребінці з футлярами з'являються з середини X ст., відносяться до другої групи за типологією О.І. Давидан. Вони відомі у Гньоздівських, Тимерьовських, Шестовицьких курганах, Києві, Чернігові, Пскові, Приладожжі, Швеції, Польщі та Німеччині⁸. Вдалося склеїти з фрагментів два кістяні виробы циліндричної форми висотою 2,1–2,5 см, діаметром 1,7–1,9 см, діаметр отвору 0,8–1,2 см, поверхня одного з них орнаментована 5 смугами заштрихованих трикутників (Рис. 3: 1–5, 11, 12). Курган датується X – початком XI ст.

Поряд був досліджений ще один курган висотою 0,3 м, діаметром 3,5 м. Під насипом виявлені лише окремі вуглики, сліди поховання не зафіксовані.

5. Курганний могильник Красківське (ур. Кургань).

Розташований на корінній терасі лівого берега р. Криниця, за 300 м від поселення X–XIII ст., на кладовищі. Виявлено 8 насипів, висотою 0,3–1 м, діаметром 7–12 м.

Два кургани повністю розорані, у 1978 р. по оранці були зібрані фрагменти давньоруської кераміки. Від третього кургану залишилася частина насипу, під якою на рівні давнього горизонту зафіксоване невелике скупчення вугликів, виявлені фрагменти горщика X ст., орнаментованого багаторядною хвилею (Рис. 3: 15).

6. Курганний могильник Красківське (ур. Слобідське).

Розташований на території кладовища на правому березі р. Криниця, за 800 м на захід від давньоруського поселення. Складається з 15 насипів висотою 0,6–2 м, діаметром до 13 м.

У 1978 р. розкопаний курган з пошкодженим насипом, під яким досліджені сліди кострища, прорізаного пізнім похованням. На кострищі виявлені уламки горщика X ст.

7. Курганний могильник Незаможне-1.

Збереглися 4 кургани, висотою 1–2 м, діаметром 7–8 м, розташовані компактною групою на узліссі, за 800 м від поселення XI–XIII ст.

У 1978 р. розкопаний курган висотою 1,5 м, діаметром 8 м. Під насипом виявлена могильна яма, розміром 2,2×1,6 м, глибиною 0,2 м, зі слідами гробовища. Кістяк покладено у витягнутому положенні головою на захід. Поховальний інвентар відсутній.

8. Курганний могильник Незаможне-2.

Розташований за 80 м від попередньої групи. Складається з 3 насипів висотою 0,8–1,2 м, діаметром 5–8 м. Розкопаний у 1978 р. курган мав висоту 0,8 м та діаметр 5 м. Сліди поховання не виявлені.

9. Курганний могильник Рижики (ур. Кургань).

Знаходиться на терасі лівого берега р. Білоус у березовому гаю. В радіусі 1,5 км від нього давньоруські поселення не виявлені. Збереглися 8 насипів висотою 0,5–1,3 м, діаметром 8–12 м, розміщені ланцюжком уздовж берега.

У 1980 р. досліджені 2 кургани. Один із них – висотою 1 м, діаметром 8 м. Під насипом виявлена могильна яма розміром 2,8×1,5 м, глибиною 1,05 м, орієнтована по лінії північний схід – південний захід. Біля південно-західної стінки на глибині 0,85 м знаходився уступ розміром 1,2×0,4 м. На дні ями розчищено кістяк людини поганой збереженості, покладений головою на північний схід. У верхній частині грудей виявлено два литі округлі бронзові гудзики, в районі стегна – ніж зі слідами дерев'яного руків'я. Слідів домовини не зафіксовано.

У другому кургані, заввишки 0,6 м, під насипом виявлена прямокутна могильна яма, розміром 2,9×2,1 м з округлими кутами, орієнтована по лінії південний схід – північний захід. На глибині 0,8 м виявлені сліди домовини у вигляді смуги дерев'яного тліну, у якій знаходився кістяк людини, покладений головою на північний захід. Поховальний інвентар відсутній. За обрядом поховання кургани можуть бути датовані кінцем XI – XII ст.

10. Курганний могильник Рижики (ур. Лиса Гора).

Розташований у лісі на підвищеному лівому березі р. Білоус, за 300 м на північний схід від поселення X–XI ст. Складається з 4 компактно розміщених насипів висотою 0,4–0,6 м та діаметром 5–6 м.

Досліджений у 1982 р. курган мав висоту 0,6 м, діаметр 6 м. Під насипом на площі близько 2,5 кв. м виявлені рештки кострища у вигляді незначної кількості кальцинованих

кісток, вугликів та попелу. Тут знайдені ніж та уламки невеликого перепаленого горщика. Фрагменти ще одного горщика виявлені за межами кострища та у верхній частині насипу, з них був реставрований цілий горщик (Рис. 2: 7, 11, 12). За поховальним обрядом та інвентарем поховання датується Х ст.

11. Курганний могильник Смолигівка.

Знаходиться на правому березі р. Ворздна, біля впадіння в неї невеличкого струмка. На протилежному боці річки існувало поселення XI–XIII ст. Невеличка балка, що має вихід до річки, поділяє могильник на дві групи: північну – з 12 насипів та південну – з 3, висотою 0,3–0,9 м, діаметром 5–10 м.

У 1984 р. досліджено 2 кургани. Один – у північній групі, висотою 0,9 м, діаметром 8,5 м. Навколо насипу зафіксовано ровик шириною 1,2 м, глибиною до 0,5 м. Під насипом на рівні давнього горизонту виявлено кістяк дитини, покладеної у витягнутому положенні на спині головою на захід. Біля голови знайдений розвал горщика. У центральній частині кургану поряд із похованням досліджена підпрямокутна яма розміром 1,5×0,75 м, глибиною 0,3 м, викид з якої знаходився під насипом, та 4 стовпові ями. За обрядом поховання і керамічним матеріалом поховання може бути датоване XI ст.

У південній групі в дослідженому кургані висотою 0,5 м та діаметром 6 м поховання не виявлене.

12. Курганний могильник Товсталіс.

Розташований на старому кладовищі біля давньої дороги, що з'єднувала Чернігів та Седнів, за 800 м від поселення X–XIII ст. Збереглися 7 насипів висотою 0,5–1 м, діаметром 8–12 м.

Найбільший з них, висотою 2,5 м та діаметром 17 м, був розкопаний у 1979 р. Насип значно пошкоджений впускними похованнями та грабіжницькими ямами. По центру кургану виявлена могильна яма, розміром 3,45×1,3–1,55 м, заглиблена в материк на 0,22 м. На відстані 0,3 м від її стінок у верхній частині заповнення простежено тлін від двох поперечних брусів товщиною до 0,1 м, а також залишки від двох поздовжніх (довжина 1,8 та 2,3 м) – по центру ями та біля південної стінки; у кутах зафіксовані сліди від стовпів діаметром 0,15–0,2 м, залишки деревного тліну, розміром 1,1×2,8 м, та 18 цвяхів з масивними голівками, якими була скріплена домовина. У ній у потривоженому стані знаходився кістяк чоловіка високого зросту, покладений на спині у випростаному стані головою на захід, руки витягнуті вздовж тулуба. Поховальний інвентар не виявлений, ймовірно за все, поховання було пограбоване. У верхній частині заповнення могильної ями знайдені уламки горщика XI ст.

13. Курганний могильник Убіжичі.

Розташований на старому кладовищі, за 150 м від поселення X–XIII ст. Навколо центрального кургану висотою 1,5 м, діаметром 12 м знаходяться ще 8 насипів, висотою 0,5–1 м та діаметром 5–9 м.

Досліджений у 1979 р. курган мав висоту 1 м та діаметр 6 м. За 0,25 м від верхівки насипу на площі 1 кв. м зафіксована вугільно-попільна пляма. Під насипом виявлені залишки кострища, пошкодженого більш пізнім похованням. На кострищі знайдені ніж та уламки горщика XI ст. (Рис. 3: 16).

14. Курганний могильник Хмільниця.

Знаходиться на сучасному кладовищі, в радіусі 500–1000 м від нього – три поселення X–XIII ст. Складається з 59 насипів діаметром 6–12 м, висотою 0,8–1,5 м.

Досліджений у 1980 р. курган мав висоту 1 м, діаметр 7 м, оточений ровиком.

Поховання здійснене у підкурганній ямі розміром 2,6×1,0 м та глибиною 0,8 м. На дні ями виявлено кістяк у випростаному положенні на спині головою на захід, руки покладені в районі живота. Верхня частина кістяка вкрита тонким шаром вапна. На похованому виявлені залишки одягу у вигляді фрагментів золотоканної стрічки від коміру та трьох литих бронзових гудзиків. У нижній частині насипу та у верхніх шарах могильної ями знайдені фрагменти кераміки XII ст.

15. Курганний могильник Шестовиця (Група VI).

За П.І. Смоличевим у 1925 р. тут було відомо близько 20 насипів⁹. У 30-х роках XX ст. майже усі вони були знищені. Пошкоджений курган на коринній терасі р. Десна був розкопаний у 1980 р.

Досліджене поховання було розрізане траншеєю в 1941 р. Залишки насипу товщиною до 0,3 м перекривали кострище кургану діаметром 6 м. Матеріали цих досліджень введені до наукового обігу, що дає можливість на них не зосереджуватися. Слід відзначити, що поряд із дослідженим нами курганом Шестовицькою міжнародною археологічною експедицією у 2006 р. було розкопане поховання воїна у зрубній камері¹⁰.

Переважає більшість досліджених курганних груп пов'язана з давньоруськими поселеннями, локалізованими у їх найближчій окрузі. Більшість поселень супроводжували одна або дві групи. Усі вони характеризуються компактним розміщенням насипів (до 25), навколо більш високих – розміщені значно менші, висота яких рідко перевищує 1,5 м.

Найбільш ранні з досліджених поховань здійснені за обрядом кремації на місці, за поховальним інвентарем датуються Х ст. Цей обряд продовжував побутувати і після прийняття християнства – до першої половини XI ст.

Поховання автохтонного населення регіону за обрядом кремації характеризується розміщеними під насипом, як правило в центрі кургану, залишками кострища округлої форми площею до 3 кв. м з тонким вугільно-попільним шаром, в якому знаходилися кальциновані кістки людини. У більшості поховань на кострищі виявлені в розвалі невеликі горщики зі слідами повторного випалу, іноді уламки значно більших – розкидані по кострищу, часом вони зустрічаються у верхній частині насипу та у ровику. В процесі реставрації були отримані цілі форми, які не містять слідів повторного обпалу, очевидно, це пов'язано з обрядом “биття посуду”, який побутував у слов'ян. Поховальний інвентар вкрай бідний, один із характерних предметів – ніж.

Обряд інгумації почав впроваджуватися вже з першої половини XI ст.: спочатку на рівні горизонту, а згодом з'являються поховання у могильних ямах глибиною 0,2–0,5 м, пізніше глибина ям збільшується до 1 м та частіше фіксуються сліди домовин.

У курганах з тілопокладенням поховальний інвентар іноді зустрічається у похованнях XI – початку XII ст. Це – розвали горщиків, поставлених переважно в головах, ножі з прямою спинкою – здебільшого в районі стегна та деталі одягу, зокрема, бронзові гудзики. Поховання більш пізнього періоду здійснюються переважно в домовинах, а поховальний інвентар відсутній.

Варто відзначити, що майже 10 % курганних могильників не вдалося пов'язати з поселеннями, оскільки в їхній окрузі жодного не було виявлено.

Серед груп є великі – понад 100 насипів, висота окремих з них сягає 3 м. У кількох групах простежується не характерна для інших могильників схема розміщення насипів – ланцюжком. Більшість значених курганних груп розташовані вздовж давніх доріг, в опорних пунктах водних шляхів. За результатами досліджень у цих групах, як і в групах, розміщених поблизу городищ, кургани з тілопокладенням мають дещо ускладнені елементи обряду і більш різноманітний поховальний інвентар у порівнянні з похованнями сільських

некрополів. У верхній частині насипу часом фіксуються майданчики зі слідами невеликого вогнища із залишками "пир-страви" у вигляді дрібних кісточок, розвалу горщика або його частини. Деякі з костриц, товщиною 0,08–0,10 м, мають прямокутну форму, площею 4–6 кв. м, на якій по краях фіксуються сліди горілих плах – залишки дерев'яного настилу або "дому померлого". В кількох курганах небіжчиків супроводжували жертвині тварини – кінь, кабан. Поховальний інвентар в них більш різноманітний: деталі поясного набору, сумки, кістяні гребінки у футлярі, кресала, фібули, жіночі прикраси, серед яких – вироби із сердолику, гірського кришталю.

Цікавими в цих групах виявилися і кургани з похованнями за обрядом тілопокладення. Найбільший із досліджених нами курганів знаходиться у групі біля с. Товстоліс, на узбіччі старого шляху, що сполучав Чернігів та Седнів. Його висота – 2,5 м, діаметр – 17 м. Поховання було здійснене у споруді, заглибленій у материк на 0,22 м. Від домовини вона відрізняється як розміром, так і конструктивно: у кутах дерев'яного ящика – округлі деревини, до яких великими цвяхами (довжина до 18 см) прибиті плахи стінок. Поховання було пограбоване в давнину, знайдені тільки уламки горщика XI ст. Виявлена поховальна споруда, вірогідно, є наслідуванням стовпових камер X ст., що пов'язане з присутністю у регіоні вихідців зі скандинавських країн. Виявлена конструкція є поховальною спорудою представника верхівки суспільства XI ст.

Відмінності в обряді поховання в синхронних групах свідчать про поліетнічний склад населення. В окремих курганних могильниках ховали торговців, вихідців з інших територій, котрі проживали в опорних пунктах великокнязівської влади, обслуговували волюки. Торгово-економічні зв'язки на відрізках водних шляхів могли вплинути на певне ускладнення елементів поховального обряду¹¹.

В той же час, поховання місцевого населення за обрядом кремації носить консервативний характер і протягом усього періоду існування має переважно незмінні деталі.

¹¹ Зустрічаються також назви Ворзна, Борзна.

¹ Кузнецов Г.А., Шекун А.В., Шуляк В.В. Исследования в окрестностях Чернигова //Археологические открытия (далее – АО) 1976 года. – М., 1977. – С. 319–320; Шекун А.В., Кривидкая И.В., Кузнецов Г.А., Шуляк В.В. Новые раскопки на Черниговщине //АО 1977 года. – М., 1978. – С. 401–402; Шекун А.В., Косолапов А.Ф., Кривидкая И.В., Кузнецов Г.А. Исследования на Черниговщине //АО 1978 года. – М., 1979. – С. 423–424; Шекун А.В. Раскопки и разведки на Черниговщине //АО 1979 года. – М., 1980. – С. 352–353; Шекун А.В. Работы Черниговской областной археологической экспедиции //АО 1980 года. – М., 1982. – С. 321–322; Шекун А.В. Отчет об археологических исследованиях на Черниговщине в 1984–1987 гг. //Научный архив Института археологии НАН Украины. – № 199/57. – С. 2–10; Коваленко В.П., Фомін О.В., Шекун О.В. Давньоруський Звеничів і скарб арабських дирхемів //Археологія. – 1992. – № 1. – С. 62–65.

² Шпринский С.С. Курганы X в. у дер. Пересаж //Краткие сообщения Института археологии. – Вып. 120. – М., 1969. – С. 100–106.

³ Малый В.А. Подковообразные и кольцевидные застёжки-фибулы //Очерки по истории русской деревни: Труды ГИМ. – Вып. 43. – М., 1967. – С. 152.

⁴ Ейчук В.В. К вопросу о динамике импорта сердоликовых бус на территорию Восточной Европы //Славянорусские древности Днепропетровского Левобережья. – Курск, 2008. – С. 72.

⁵ Шпринский С.С. Отчет о раскопках, произведенных в 1964 г. Черниговским отрядом Приднепровской экспедиции ИА АН СССР //Научный архив Института археологии АН СРСР. – № 1964/60. – Ф. 4458.

⁶ Казаков Е.П. Булгарское село X–XIII веков низовий Камы. – Казань, 1991. – С. 82, 83, 141, рис. 45; The Ancient Hungarians. Exhibition catalogue (Ed by I. Fodor). – Budapest, 1996. – P. 118, 153.

⁷ Малый В.А. Указ. соч. – С. 153.

⁸ Давидан О.И. Гребни Старой Ладого //Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – Вып. 4 – Л., 1962. – С. 100–101; Фехнер М.В. Изделия костерезного производства //Ярославское Поволжье X–XI вв. – М., 1963. – С. 40.

⁹ Блѣфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. – К., 1977. – С. 11.

¹⁰ Ситий Ю. До питання про місцезнаходження курганів та курганних груп в ур. Коровель в с. Шестовиці //Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування давньоруської держави) IX–XI ст. – Чернігів, 2006. – С. 182.

¹¹ Шекун О.В. Давньоруські кургани та могильники в окрузі Любеча //Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. – Чернігів, 1997. – С. 164–169.

Зведена таблиця давньоруських курганів, досліджених експедицією Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

№ з/п	№ на карті	Місце знаходження	Відомо	Курган досліджено	Обряд поховання			Кенотаф	Знахідки		Датування (століття)	Рік дослідження
					Кремація	Горизонт	Яма		Речі	Кераміка		
1		Вороб'їв	19	1*	+				+		2 пол. X – поч. XI	1978
2		Галків	4	2		+			+		XI	1987
3		Звеничів	19	6*	+				+		X	1976–77
4		Колопів (Шоруб)	199	2*	+		+		+		X – поч. XI	1984
5		Кравківське (Кургань)	5	3*	+				+		X – XI	1978
6		Красківське (Слобідське)	15	1*	+				+		X – XI	1978
7		Незаявлене - 1	4	1			+				XI – XII	1987
8		Незаявлене - 2	3	1							XI – XII	1980
9		Рижани	8	2					+		X	1982
10		Рижани (Лиса Гора)	4	1*	+				+		XI	1984
11		Смолигівка	15	2		+			+		XI	1979
12		Товстоліс	7	1							XI	1979
13		Убіжичі	9	1							XI	1980
14		Хмільниця	59	1		+			+		XII	1980
15		Шестовиці Група курганів VI	20	1*	+				+		2 пол. X – поч. XI	1980

* Матеріали розкопок зберігаються у Чернігівському історичному музею імені В.В. Тарновського

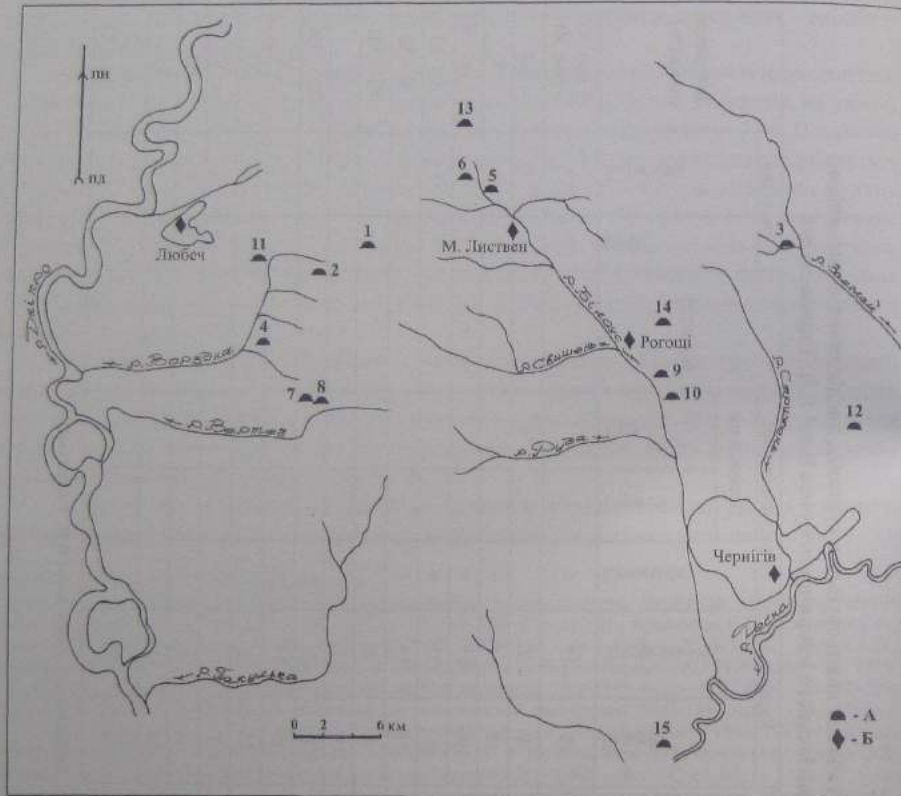

Рис. 1. Схема розміщення пам'яток:

А – курганний могильник, Б – літописне місто;

1 – Вороб'їв, 2 – Галків, 3 – Звеничів, 4 – Клонів (Поруб),

5 – Красківське (Кургань), 6 – Красківське (Слобідське), 7 – Незаможне-1,

8 – Незаможне-2, 9 – Рижики (Кургань), 10 – Рижики (Лиса Гора),

11 – Смолигівка, 12 – Товстоліс, 13 – Убіжичі, 14 – Хмільниця,

15 – Шестовиця.

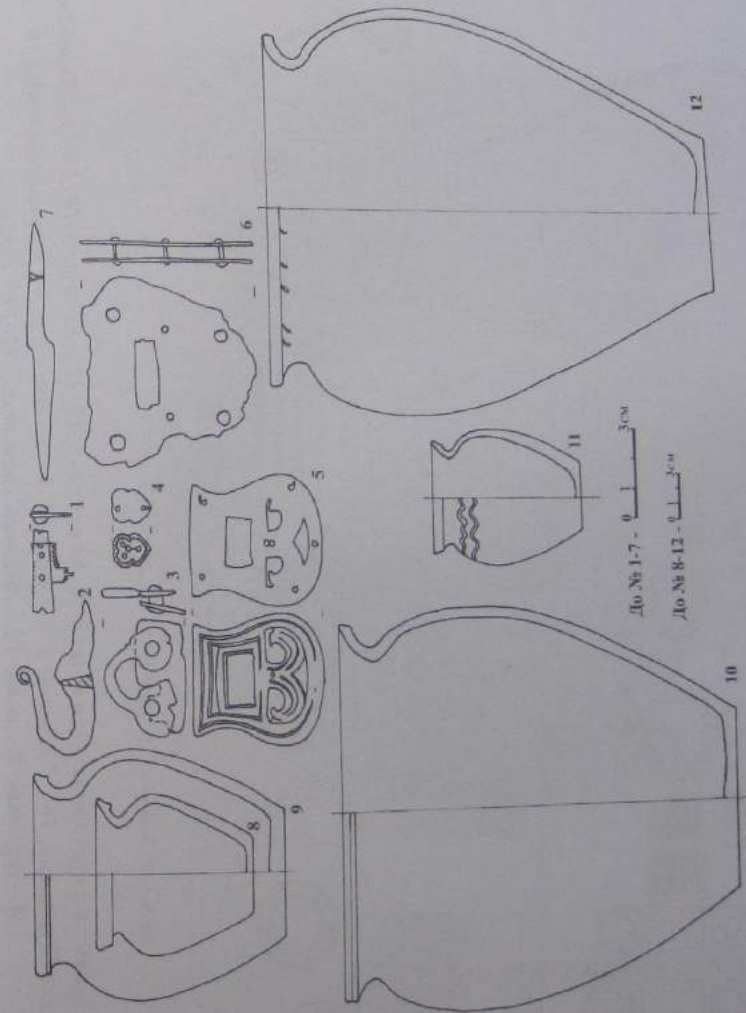

Рис. 2. Знахідки з курганних могильників Х ст.: 1-6, 8-10 – Звеничів; 7, 11, 12 – Рижики (Лиса Гора); 1 – кістка; 2, 3, 6, 7 – залізо; 4, 5 – кольчужний метал; 8-12 – кераміка.

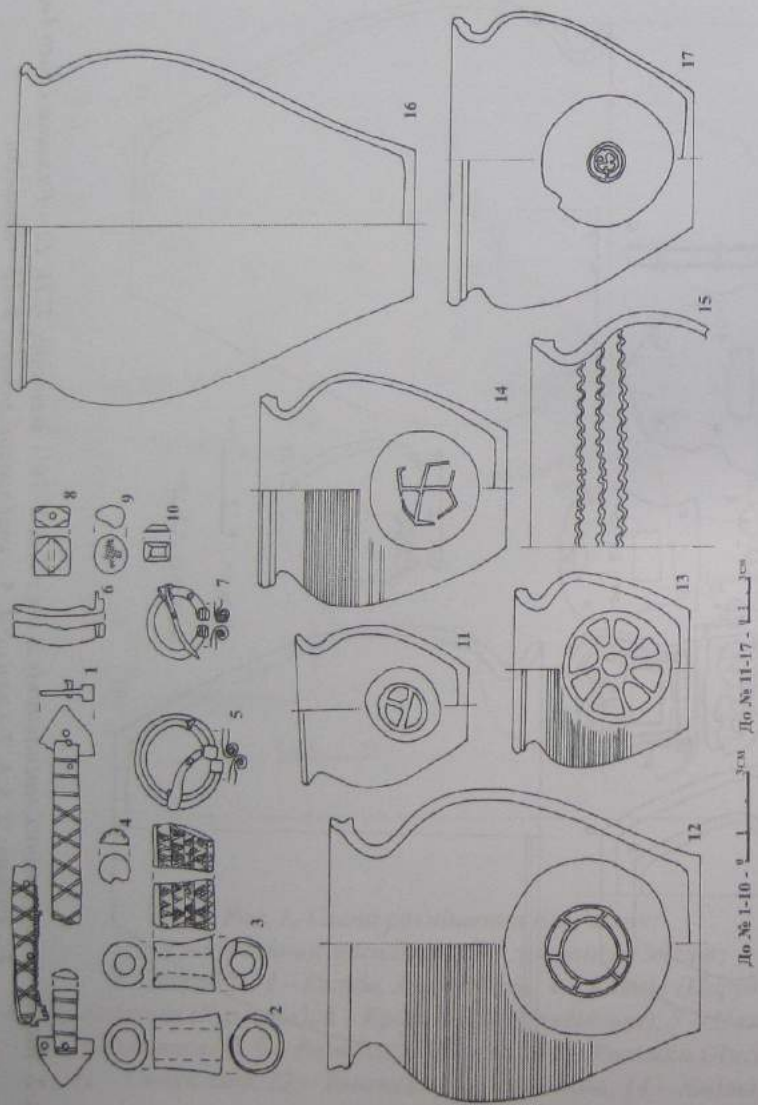

Рис. 3. Знахідки з курганних могильників X-XI ст.: 1-5, 11, 12 – Клонів; 6-10, 13-14 – Вороб'їв, 15 – Красківське (Курганське), 16 – Убізичі; 17 – Галків; 1-3 – кістка; 4, 5, 7 – кольоровий метал; 6 – залізо; 8 – сердолик; 9 – скло; 10 – гірський кришталі; 11-17 – кераміка.

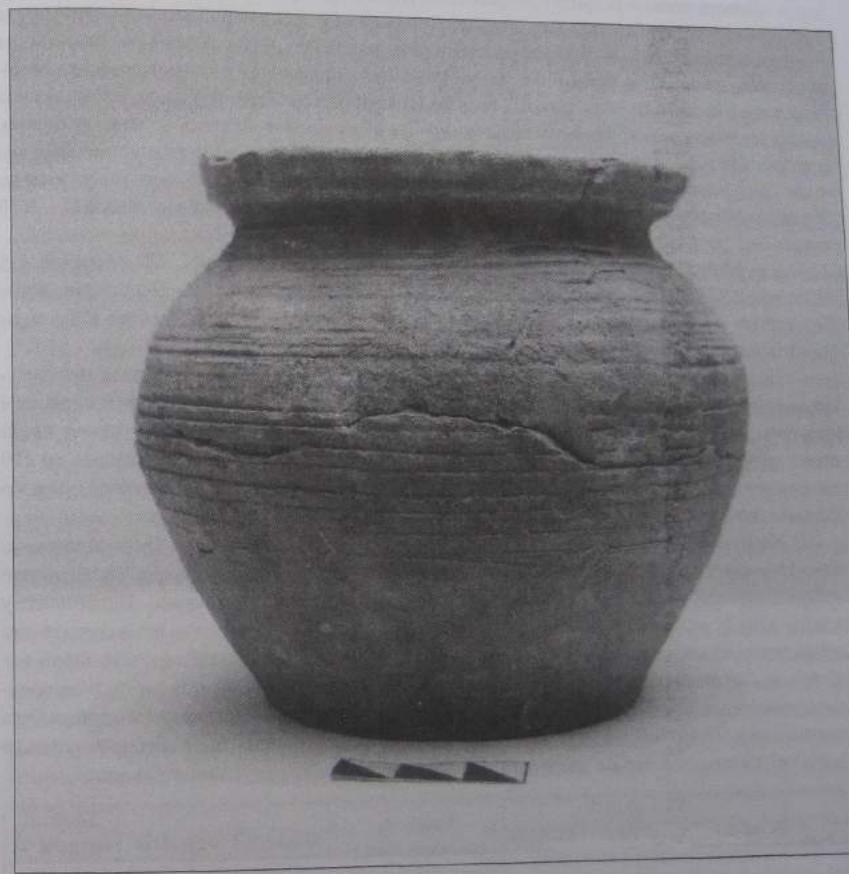

Рис. 4. Горщик-урна із курганного могильника Вороб'їв.

З історії земських аптек Чернігівської губернії

Новою віхою в розвитку аптекарської справи на Чернігівщині став період земської медицини, який починає свій відлік від 2 листопада 1865 р., коли Чернігівська земська управа прийняла справи від Приказу громадського опікування. За свою піввікову історію земська медицина зробила так багато, що не йшло ні в яке порівняння з попередньою казенно-приказною, яка проіснувала 90 років (1775–1865). Протягом 50 років з часу запровадження земств на Чернігівщині кількість лікарень зросла більше ніж у 4,5 рази, лікарів – у 6 разів, а самостійних фельдшерських пунктів – у 4 рази. У дореформений період в губернії була лише одна сільська лікарня в Батурині на 10 ліжок, а на 1914 р. їх вже налічувалося 59 на 504 ліжок. Якщо число ліжок загалом збільшилося в 3 рази, то в сільських лікарнях – в 50 разів.

До речі, в 1904 р. Чернігівська губернія за кількістю лікарів – 127 – посідала 3 місце серед 32 губерній Російської імперії: перше займала Московська – 148 лікарів, друге Полтавська – 138. В 1910 р. кількість лікарняного персоналу зменшилося до 120 чол., і Чернігівщина опинилася на восьмому місці¹.

До запровадження земств всі лікарі та більшість фельдшерів перебували при міських лікарнях. Сільській медицині, як такої, не існувало, якщо не враховувати невеликої кількості фельдшерів, які зрідка надавали медичну допомогу сільському населенню. В період земської медицини відбулися кардинальні зміни: губернія була розподілена на 109 лікарняних дільниць, і в 1914 р. зі 132 лікарів тільки 28, а з 397 фельдшерів тільки 66 мешкали в містах – інші проживали в сільських дільницях.

Майже відразу після запровадження земської медицини лікарям було підвищено заробітну плату більше ніж на 100 %. Але загалом зарплатня земських лікарів Чернігівської губернії в різний час, в різних повітах, а бувало й в одному, була різною. Наприклад: у 1881 р. всім 52 земським лікарям губернії було асигновано 68583 руб., так що в середньому утримання одного лікаря обходилося майже в 1320 руб. В тому ж році середній заробіток лікаря у Сосницькому повіті був максимальний і становив 1625 руб., а у Новгород-Сіверському повіті був мінімальним – 800 руб. Однак така оцінка праці земського лікаря була значно нижчою за заробіток педагога чи юриста. Для більш повного уявлення про результати земської діяльності в царині медицини в порівнянні з приказною подаємо таблицю².

Роки	Кількість лікарень	Кількість сільських лікарських дільниць	Кількість ліжок	Кількість сільських фельдшерських дільниць	Кількість лікарів	Кількість фельдшерів	Загальні витрати на медицину, в руб.
1864	16	–	788	43	21	68	80000
1914	74	109	2280	171	132	397	1240300

Треба зазначити, що надзвичайно складна робота по організації сільської лікувальної медицини на Чернігівщині майже виключно була виконана повітовими земствами. В 1865 р. Чернігівські губернські збори розділили колишні установи Приказу громадського опікування на заклади губерньського і повітового статусу. Губерньською земською установою було визнано Чернігівську богадільню з підпорядкованими їй структурами і сирітським будинком, а всі повітові лікарні були передані місцевим земствам³.

Для лікування хворих при земських медичних закладах були створені аптеки. Вони, як правило, розміщувалися в амбулаторіях, тобто в тих приміщеннях, де відбувався прийом хворих. Деякі земства наймали приміщення для амбулаторій та аптек. Так, у 1884 р. Кролевецьким повітовим земством на це було витрачено 87 руб., Новозибківським – 428 руб., а Суразьким – 153 руб.⁴ Того ж 1884 р. на Чернігівщині налічувалося 215 земських аптек, з них при лікарях діяло 52 аптеки, при фельдшерах – 163. У містах губернії функціонувало 16 аптек – по одній при кожній амбулаторії, інші 36 – знаходилися у селах. Як вже зазначалося, 163 аптеки були відкриті при фельдшерських амбулаторних пунктах, де не проживали лікарі. Найбільше таких було в Конотопському повіті, найменше – у Мглинському⁵.

Земства клопоталися про надання їм права самостійно розвивати аптечну справу згідно з місцевими потребами. Виходячи з того, що лікарні, амбулаторії, медикаменти, лікарі утримувалися за рахунок загального оподаткування населення (вірніше, його майна), землі вважали, що користування ними повинно бути безкоштовним.

На початку зародження земської медицини у 1866 р. на безкоштовні ліки майже всі повітові земства витратили лише 50 руб. З роками прийшло розуміння того, що витрати на медицину і, зокрема, на ліки мають бути значно більшими. Уже у 1881 р. видатки на медикаменти, інструменти, аптечні прилади у губернії склали 35242 руб., або 14 % всіх видатків на медицину. На кожний повіт у середньому припадало 2356 руб.⁶ У звіті за 1886 р., наданому делегатами 4-го з'їзду лікарів Чернігівської губернії (1887 р.), у графі "Видача коштів на медикаменти" зазначалося: Борзнянський повіт – 5000 руб., Глухівський – 1419 руб., Городнянський – 2377 руб., Козелецький – 2200 руб., Конотопський – 8023 руб., Кролевецький – 5000 руб., Новгород-Сіверський – 4279 руб., Новозибківський – 1600 руб., Ніжинський – 6969 руб., Остерський – 3500 руб., Стародубський – 3200 руб., Суразький – 3200 руб., Мглинський – 1700 руб., Чернігівський – 3150 руб.⁷ Витрати на медицину в 1888 р. за кошторисами повітових земств склали $\frac{1}{2}$ і навіть $\frac{1}{4}$ частину їхнього загального бюджету⁸. Таким чином, за двадцять років існування земства в Чернігівській губернії був досягнутий значний прогрес у царині охорони здоров'я.

За законом у 70-х – 80-х роках XIX ст. земствам дозволялося безкоштовно відпускати медикаменти незабезпеченим прошаркам суспільства. Винятком був Городнянський повіт, де у 1884 р. при безкоштовній видачі ліків бралася 3 коп. за медичний посуд. Земства також мали право на власний розсуд надавати безкоштовно ліки і забезпеченним хворим, які сплачували земські збори. Такий стан речей викликав незадоволення у власників вільних аптек, які неодноразово писали скарги, звинувачуючи земські аптеки у підірванні їхньої фінансової діяльності. На це Медичний департамент 1887 р. надав наступне роз'яснення: відповідно до указів Сенату 1882, 1884–1886 років земства мають право видавати безкоштовно ліки всім земським платникам податків (у тому числі й забезпеченим), які зверталися в лікувальні заклади за допомогою. Земство також отримало право запроваджувати на покриття витрат на медикаменти особливий збір за послуги земського лікаря, за умови, що його розмір буде затверджений міністром внутрішніх справ, а суми надходжень оприлюднені у щорічному кошторисі⁹.

З метою забезпечення населення безкоштовними ліками земствам надавалися різноманітні пільги. У 1881 р. кабінет міністрів дозволив земським аптекам (що не мали права вільного продажу) продавати по заготівельних цінах всі не рецептурні і не сильнодіючі ліки, які надходили у так званий "ручний продаж". Земства неодноразово зверталися до Медичної ради стосовно перегляду існуючих правил відкриття аптек. Замість передбачених правилами від 25 травня 1873 р. аптечних відділень, філій у невеликих містах, посадах,

селлах і містечках у 1881 р. були відкриті так звані "сільські аптеки".

Сільські аптеки не потребували для свого облаштування таких коштів, які необхідні були для створення вільних аптек (Лікарський статут вимагав наявність капіталу в 3 тис. руб. сріблом для створення вільних аптек¹⁰), відкривалися не ближче ніж за 7 верст від існуючих вільних і одна від одної. Вони повинні були мати медикаменти, матеріали, інструменти та інші речі за скороченим каталогом, а також звільнялися від обов'язкової в нормальних (вільних) аптеках підготовки аптекарських учнів. Відкривати сільські аптеки дозволялося фармацевтам, аптекарським помічникам, приватним особам, вік яких становив не менше 25 років, та громадським установам¹¹.

Окремо стояло питання про безкоштовну видачу ліків єврейському населенню губернії. Як зазначав гласний Чернігівської губернської управи П.І. Калиновський, євреї постійно користувалися послугами земських медичних закладів, у тому числі й аптек, хоча їм неможливо було вважати земськими платниками, тому що податки, які вони сплачували, були мізерними. А так, як у законі безкоштовна видача ліків євреям не була прописана, були мізерними. А так, як у законі безкоштовна видача ліків євреям не була прописана, земські лікарі вирішували цю проблему на власний розсуд. Наприклад: у Городнянському повіті з євреїв брали по 5 коп. за кожний рецепт в тих місцевостях, де не було вільних аптек. У 1898 р. до Чернігівських губернських земських зборів надійшло прохання євреїв – мешканців Сновська про безкоштовний відпуск ліків із земської аптеки. Це питання було передане на вирішення Городнянській повітській управі. Представники єврейської громади містечка Морозівськ скаржилися на Остерську земську управу, яка розпорядилася не видавати безкоштовно ліки "исключительно євреям". На цю скаргу голова управи П.С. Вошинін відреагував наступним чином – не відпускати безоплатно ліків із земських закладів всім забезпеченим особам, в тому числі й євреям. Земські дільничні лікарі Сосницької, Менської, Макошинської і Новомлинської дільниць також безкоштовно видавали ліки тільки незможним євреям¹².

Треба сказати, що питання безкоштовного відпуску ліків всім членам суспільства виникало протягом всього земського періоду діяльності аптек. Так, у циркулярі, виданому чернігівським губернатором Є. Андрієвським 1901 р., зазначалося, що оскільки земство не має преференцій в аптечній справі, то безкоштовний відпуск ліків всім, "у тому числі й заможним верствам населення" призвів би до знищення вільних аптек. Тому земським аптекам в населених пунктах, де були вільні аптеки, заборонялося видавати медикаменти безкоштовно, за винятком хворих, які мали свідоцтво про їхню незабезпеченість від поліції чи земського лікаря¹³.

Через сім років Чернігівські губернські земські збори ухвалили рішення про припинення безкоштовної видачі ліків з аптеки губернської лікарні, запропонувавши продавати їх за закупівельними цінами. Цю ініціативу підтримали всі повітові земства, крім Ніжинського та Новгород-Сіверського¹⁴. Та все ж придбання ліків у земських аптеках було вигіднішим, ніж купівля їх у вільних аптеках. Зокрема, вартість медичних препаратів у губернській земській аптеці була у 8 разів нижчою, ніж у міських вільних аптеках.

Указом Сенату від 28 серпня 1909 р. знову наголошувалося, що земські заклади за законом повинні безкоштовно надавати ліки найбільшій частині мешканців губернії. Залишаючи за ними право на власний розсуд вирішувати питання щодо інших, указ підкреслював, що прийняте рішення не повинно мотивуватися тим, чи є особа, яка звертається до земської аптеки, платником земських зборів чи ні. Адже земські заклади є не товариствами взаємодопомоги, які обмежуються тісним колом його членів, що вносять визначену плату в спільну касу, а затвердженим урядом органом управління.

З огляду на це, хочемо звернути увагу на наступне. Світова війна 1914–1918 років за

досить короткий час охопила 1,5 млрд. населення. Гострою соціальною проблемою стала значна кількість біженців. Трагедія цього явища повною мірою проявилася в Російській імперії, оскільки Східний театр воєнних дій до 1916 р. був головним у війні. Українській губернії в повному обсязі відчували необхідність негайної організації соціального захисту біженців. Переважна більшість їх потребувала невідкладної медичної допомоги, притому – безкоштовної. 21 серпня 1914 р. рада лікарів Чернігівської земської лікарні на своєму засіданні ухвалила спеціальне звернення до губернської управи. Воно стосувалося надання дозволу сім'ям, які втекли з району воєнних дій, безкоштовно лікуватися в земських медичних закладах та отримувати безкоштовно ліки із земської аптеки. А вже з осені 1914 р. Чернігівська губернська земська управа спільно з губернським відділенням Всеросійського земського союзу виділила кошти для всіх відділень губернської лікарні, де отримували медичну допомогу біженці¹⁵.

За законом кожне земство як юридична особа могло засновувати і вільні аптеки з правом продажу медикаментів за встановленою такою, на тих самих умовах, що й приватні особи. Земські аптеки, створені на правах вільних, називалися привілейованими. В Чернігівській губернії така аптека була відкрита в місті Ніжині. Хоча, як зазначав лікар П.А. Бушгедт, торгівля і земська громадська праця не можуть бути сумісні¹⁶.

Протягом всього періоду перед земствами стояла проблема, як і звідки закуповувати медикаменти для аптек. Кожне повітове земство вирішувало дане питання самостійно. Так, у 1872 р. Сосницьким повітовим земством було виписано медикаментів і медичних приладів від дрогистів Москви та Києва на суму 881 руб. 91 коп., а з вільної аптеки Кампфа – на 221 руб. 52 коп.¹⁷ Провізор Кампф, власник Сосницької вільної аптеки, постачав медикаменти до земської аптеки на таких умовах: на лікарську сировину він робив знижку 10 % порівняно з аптекарською такою; на медикаменти, виготовлені в аптеці, як-то – мазі, пластирі, настоянки тощо, надавав знижку 20 %; на мікстури, порошки, пігулки та ліки за рецептами лікарів – 30 %¹⁸. У 1884 р. медикаментами з місцевих вільних аптек користувалися Суразьке і Мглинське повітові земства, крім того, Чернігівське губернське земство виписувало ліки з місцевої вільної аптеки для Ніжинської земської лікарні. Та більшість аптек все ж користувалися послугами вже згадуваних дрогистів. Зокрема, у 1891 р. майже всі земства Чернігівської губернії отримали від них у борг медикаментів у середньому на 3700 руб. на кожний повіт. Дрогисти при такій системі додавали до вартості товарів кредитні відсотки та ще й мали можливість збути продукцію гіршої якості, найдешевшу та залежалу. Багато повітових земств намагалися вийти з-під їхнього впливу і робили спроби здешевити вартість медикаментів, виписуючи їх з-за кордону або існуючих земських складів. Але, оскільки у земств не завжди була можливість терміново заплатити за виписаний товар, вони знову поверталися до місцевих дрогистів¹⁹.

В останній чверті XIX ст. і у першому десятилітті XX ст. значним попитом користувалися медикаменти, які отримували аптеки від Південно-Російського товариства торгівлі аптекарськими товарами, заснованого в Києві 1881 р. братами Маршничками. У 1910 р. аптека Чернігівської земської лікарні виписувала якісні, за доступними цінами медпрепарати з Києва і частково з-за кордону, від фірми Мерка з Дармштадта.

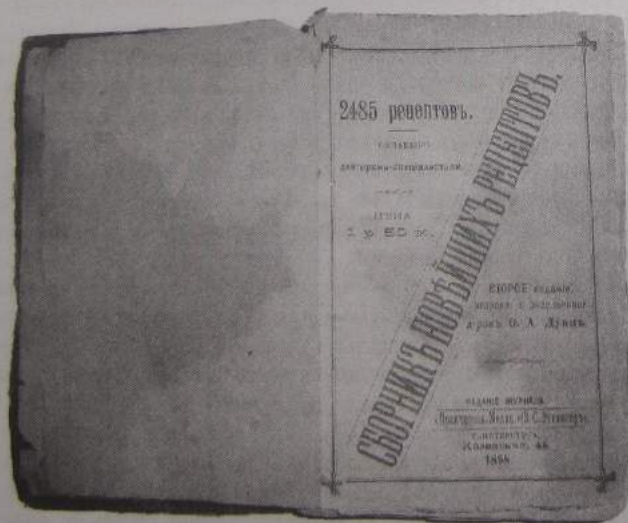
Аптечна справа в земських аптеках скрізь була покладена на лікарів, але, як правило, нею займалися фельдшери, які готували ліки під наглядом та за відповідальності лікаря. Коли той не був занадто обтяжений власне лікарською діяльністю, турбота про аптеку була для нього незначним клопотом. Це спрощення аптечної справи не завдавало шкоди,

¹⁰ Дрогист – торговець аптекарськими і хімічними товарами у Франції та деяких інших країнах, а також у дореволюційній Росії.

але скорочувало земські витрати. Проте в Чернігівській губернії була достатня кількість дільниць, де земські лікарі були вкрай зайняті своїми безпосередніми обов'язками у лікарні та амбулаторії. Тож, зазвичай, земський лікар тільки зрідка мав змогу слідкувати за тим, що відбувалося в аптеці. Тому траплялися випадки, коли фельдшери відпускали ліки неякісні: порошки були недостатньо розмішані, зважені на око, настоянки не профільтровані. Без сумніву, фельдшери допускали й більш грубі помилки, які не помічалися хворими через недостатню обізнаність з ліками та їхньою дією. Вони не знали, що їм прописано і який повинен бути результат від отриманих ліків, тому і не реагували відповідним чином, якщо дія ліків була зовсім протилежною. До того ж земські аптеки працювали тільки зранку, коли був амбулаторний прийом. Отримати ліки за рецептом навіть свого лікаря в інші години було складно, а на деяких дільницях і зовсім неможливо. Навіть у ранкові години виникали проблеми, бо надання ліків за рецептами вимагало дозволу завідуючого аптекою лікаря, який міг бути зайнятий.

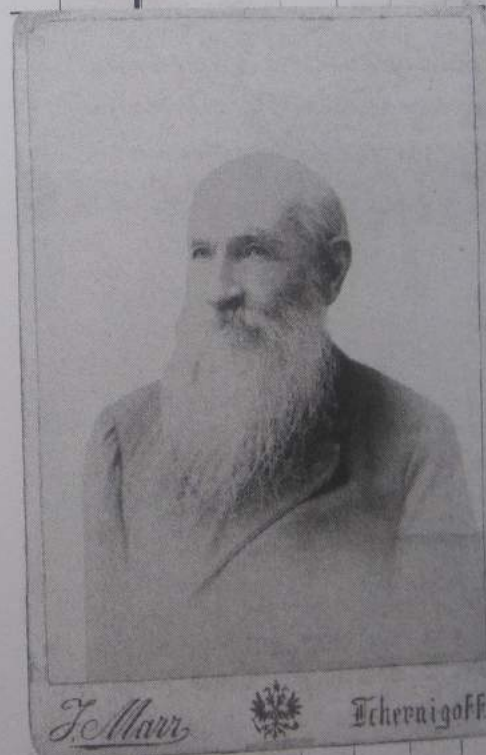
У кращому, порівняно з повітовими, стані перебувала аптека Чернігівської губернської земської лікарні, хоча і в ній було чимало невирішених питань. Ще в перший рік заснування земства, в 1865 р., ознайомившись з лікарською справою, земство залишило штат лікарні без змін, але передбачило у кошторисі на 1865 р. не лише 325 руб. для аптекарського помічника, а й 500 руб. для зарплати провізора. У 1871 р. з незрозумілих причин земство ліквідувало посаду провізора, натомість збільшило на 100 руб. виплати аптекарським учням. З 1875 р. у штаті Чернігівської лікарні богоугодних закладів знову з'явилася посада провізора, але були ліквідовані дві посади аптекарських учнів.

З 1 березня 1875 р. управляючим аптекою став провізор, випускник Харківського імператорського університету 1854 р., потомствений дворянин Ксаверій Францевич Шлегель. Життя цієї людини майже півстоліття було пов'язане з аптекарською справою Чернігівщини: штатний фармацевт лікувального відділення Чернігівського губернського правління²⁰, управляючий вільними аптеками нащадків Гарке та Маркельса в Чернігові,

Збірник рецептів, що належав К.Ф. Шлегелю. З колекції О. Матвійчука."

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.
Чимъ, или, отчего и фамили, должности, званія отъ роду, и происхожденіе, а также отація и получасовое содержаніе.	Нѣтъ какого званія и проведать.	Б е с ъ л и н н ы й н и к . У него таковыя и у родителей.		У него, буде женатъ.		Гдѣ получилъ воспитаніе и окончилъ ли полныи курсъ наукъ на учебномъ заведеніи; каковыя службу исполнял; каковыя чины, и каковыя должности и гдѣ продолжалъ службу; не было ли какихъ особнякъ по случаю рідности или отацій; не было ли особенно чинахъ или награжденій, кромѣ чинахъ.
		Родина.	Въ какомъ мѣстѣ родился.	Родина.	Въ какомъ мѣстѣ родился.	

К.Ф. Шлегель. Фото 1905 р." Аркуш "Послужного списка". 1887 р.

Во Копенгагенскій Аптекарскій магазинъ
со старшимъ товарищемъ
со
Определеніемъ Г.
Шлегельмъ, бывшаго
регентомъ Дома, бывшаго
наставникомъ вольнаго
училища, въ г. Маргата
1875 года, Управляющаго
аптекарскимъ отдѣленіемъ
Чернігівскаго губернскаго
правленія, въ составъ
составивъ въ настоящее
время
Ксаверій Францевичъ
Шлегельмъ, бывшаго
аптекарскаго 1880
года, и провизора
въ аптекарскомъ отдѣленіи
Чернігівскаго губернскаго
правленія, со старшимъ
товарищемъ
Ксаверій Францевичъ

22
Чернігів

ПОСЛУЖНОЙ СПИСОКЪ

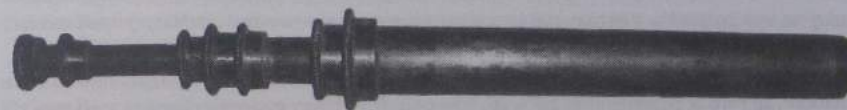
О СЛУЖБЪ

Штатнаго Фармацевта Врачебнаго
Отдѣленія Черниговскаго Губернскаго
Правленія Коммерческаго Свѣдѣннскаго
Канцелярїи Штата

За 1887 годъ

(По формѣ, приложенной къ 779 ст. III Т. Св. Зак. изд. 1876 г. Уст. служб. врач. и фармацевт.
титул. Прав. Сп. 4 Мая 1883 г. № 7410).

Руса

Речі, що належали К. Ф. Шлегелю: кишенькова дорожня аптечка, інструмент для виготовлення пробок до аптечного посуду, набір гирьок до аптечних терезів. З колекції О. Матвійчука.

утримувач аптеки у посаді Клинці Суразького повіту. Працюючи на різних посадах, він проявляв неабиякі організаційські здібності, був професіоналом у царині фармації. Лікувальне відділення Чернігівського губернського правління характеризувало його як "весьма отличного и добросовестного фармацевта". Свій шлях на аптечній ниві він закінчив 1901 р., вийшовши на пенсію після довголітньої служби завідуючим аптекою Чернігівської земської лікарні.

Помічником К.Ф. Шлегеля до лютого 1898 р. був К.К. Белковський²¹, а після смерті останнього, з 22 лютого – А.Е. Классен²², який у квітні 1901 р., змінив К.Ф. Шлегеля на посту управляючого аптекою Чернігівської земської лікарні. На початку ХХ ст. у земській аптеці на посаді помічника провізора перебували Ф.С. Попович²³ та Г.С. Ченідзе²⁴. У 1910 р. штат аптеки збільшився: крім провізора, який одночасно був управляючим аптекою, додалися три одиниці помічників провізора. Ними були Н.І. Маркс, Ширейко та Н.П. Маркін²⁵. Також в аптеці працювали учні Чернігівської земської фельдшерської школи та учениці Общини св. Феодосія²⁶.

Учні фельдшерської школи, крім інших предметів, вивчали і ті, що стосувалися аптечної справи, а саме фармакогнозію, фармацію, фармакологію, фармацевтичну хімію та рецептуру. А викладачами у них були фармацевти Чернігівської губернської земської аптеки. Так, К.Ф. Шлегель читав фармакологію, терапію, гігієну²⁷, А.Е. Классен – хімію та фармакогнозію, а Г.С. Ченідзе – ботаніку²⁸. У 1884–1885 роках практичні заняття учнів фельдшерської школи в аптеці відбувалися в такий спосіб: учні 1, 2, 3 класів займалися в аптеці приготуванням ліків за всіма рецептами ординаторів під наглядом управляючого аптекою²⁹. З 1906 р. учні 3 класу проводили заняття в аптеці групами по чотири чоловіки, змінюючись щоденно, учні 4 класу працювали групами по два тижні, а молодші класи допускалися до занять в аптеці тільки у вільний від уроків час та з дозволу управляючого аптекою³⁰.

Аптека знаходилася на території губернської земської лікарні. Приміщення її були тісними, до того ж розкиданими по всій території. Постійна скупченість учнів у маленькій рецептурній негативно впливала на їхнє самопочуття. За різними препаратами, що входили до складу одного рецепту, учням доводилося ходити з одного приміщення в інше, що впливало на швидкість приготування ліків. Вештаючись без нагляду (слідкувати за ними було досить нелегкою справою), учні здійснювали крадіжки медикаментів. Існуюче становище, звісно, не могло бути доброю школою для учнів-практикантів³¹.

Щодо основної діяльності аптеки – приготування ліків за рецептами, то вона характеризується наступними показниками. Так, у 1888 р. аптека виконала 39168 рецептів для лікарні і 7648 для амбулаторії; на медикаменти та аптечне приладдя було витрачено 6780 руб. 73 коп. Через десять років було виготовлено 43350 рецептів; 29637 для лікарні, 937 для амбулаторії, 1582 для службовців Чернігівської губернської земської управи, 1315 для службовців земської лікарні, 479 для учнів фельдшерської школи, 362 для сирітського будинку, 246 для дитячого притулку та 8465 для амбулаторних хворих. Витрати на медикаменти склали 8407 руб. 10 коп., середня вартість рецепту становила 19,3 коп.³² У 1910 р. в аптеці земської лікарні був зафіксований прийом 71609 рецептів, з них від відділень лікарні – 37060, від амбулаторних хворих – 28344, від службовців губернського земства – 5870, від дитячого притулку – 210 і від міського інфекційного відділення – 125 рецептів; на ліки було витрачено 17187 руб. 28 коп.³³

Отже, попри всі прорахунки і недоліки в організації та діяльності земських аптек, все ж таки, як уже зазначалося, це був крок уперед у порівнянні з попереднім періодом приказної медицини. Найсуттєвішим недоліком була відсутність професійних фармацевтів

у земських аптеках. Статистика свідчить, що навіть в 1912 р. у Чернігівській губернії, крім губернської лікарні, провізори були лише в Глухові, Суражі, Козельці (до того ж за сумісництвом працював наглядцем в лікарні), а у місті Мглин був лише помічник провізора³⁴. Інформація про діяльність цих фахівців майже відсутня.

²¹ Земский сборник Черниговской губернии. – 1911. – № 2. – С. 84.

²² Черниговская земская пеллея. – 1913. – № 18. – С. 4.

²³ Земский сборник Черниговской губернии. – 1889. – № 3–4. – С. 1.

²⁴ Земский сборник Черниговской губернии. – 1884. – № 11. – С. 458.

²⁵ Земский сборник Черниговской губернии. – 1884. – № 11. – С. 447.

²⁶ Земский сборник Черниговской губернии. – 1884. – № 11. – С. 458.

²⁷ Земский сборник Черниговской губернии. – 1888. – № 1–2. – Приложения. – № 4. – С. 222.

²⁸ Земский сборник Черниговской губернии. – 1888. – № 1–2. – Приложения. – № 4. – С. 93.

²⁹ Земский сборник Черниговской губернии. – 1888. – № 1–2. – С. 187.

³⁰ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 139. – Оп. 1. – Спр. 554. – Арк. 20.

³¹ Земский сборник Черниговской губернии. – 1882. – № 5. – С. 11.

³² Свод постановлений уездных земских собраний Черниговской губернии очередных и чрезвычайных сессий, происходивших в 1899 году. – Чернигов, 1901. – С. 300.

³³ Земский сборник Черниговской губернии. – 1901. – № 11. – С. 9.

³⁴ Черниговское слово. – 1908. – № 709. – С. 1.

³⁵ Жванко Л. Іноземні біженті Першої світової війни в Україні //Київська старовина. – 2005. – № 3. – С. 83–84.

³⁶ Земский сборник Черниговской губернии. – 1888. – № 1–2. – С. 180.

³⁷ Земский сборник Черниговской губернии. – 1873. – № 9. – С. 73.

³⁸ Земский сборник Черниговской губернии. – 1873. – № 1. – С. 99.

³⁹ Земский сборник Черниговской губернии. – 1912. – № 5. – С. 153.

⁴⁰ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 14. – Спр. 3028. – Арк. 4.

⁴¹ Календарь Черниговской губернской управы на 1898 год. – С. 28.

⁴² Отчет Черниговской губернской земской управы за 1898 год. – Чернигов, 1899. – С. 199.

⁴³ Отчет Черниговской губернской земской управы за 1906 год. – Чернигов, 1907. – С. 345.

⁴⁴ Отчет Черниговской губернской земской управы за 1906 год. – Чернигов, 1907. – С. 442.

⁴⁵ Отчет Черниговской губернской земской управы за 1910 год. – Чернигов, 1911. – С. 98.

⁴⁶ Отчет Черниговской губернской земской управы за 1901 год. – Чернигов, 1902. – С. 198.

⁴⁷ Отчет Черниговской губернской земской управы за 1888 год. – Чернигов, 1889. – С. 27.

⁴⁸ Отчет Черниговской губернской земской управы за 1906 год. – Чернигов, 1907. – С. 442.

⁴⁹ Семенов История Черниговской земской фельдшерской школы. – Чернигов, 1903. – С. 16.

⁵⁰ Отчет Черниговской губернской земской управы за 1906 год. – Чернигов, 1907. – С. 443.

⁵¹ Земский сборник Черниговской губернии. – 1909. – июль–август. – С. 147–148.

⁵² Отчет Черниговской губернской земской управы за 1898 год. – Чернигов, 1899. – С. 198.

⁵³ Отчет Черниговской губернской земской управы за 1910 год. – Чернигов, 1911. – С. 108.

⁵⁴ Земский сборник Черниговской губернии. – 1912. – № 1–5. – С. 154.

** Автор статті щиро вдячний правнуку К.Ф. Шлегеля Олексію Георгійовичу Матвійчуку за надані матеріали.

Вихідці з Чернігівщини в німецьких університетах (XVIII століття)

У XVIII ст. на Лівобережжі склалася чітка система освіти: діяли численні початкові, так звані парафіяльні, школи; середні – Чернігівський та Переяславський колегіуми. Вищу освіту гуманітарного характеру давала Києво-Могилянська академія, всестановий навчальний заклад, який перебував під патронатом церкви. Наміри козацької старшини в середині XVIII ст. відкрити новий, відповідний часу, університет (1763 року був навіть розроблений на замовлення гетьмана К. Розумовського проєкт університету в Батурині) не увінчалися успіхом, оскільки політика царського уряду була спрямована на повну ліквідацію залишків автономії Гетьманщини та інкорпорацію її в загальноімперські структури. Тому чимало вихідців як зі старшинського соціуму, так і з козаків, духовенства, міщан завершували свою освіту в європейських університетах, де вивчали мови, філософію, любов до якої культивувалася в стінах академії, право, і, особливо, медицину, оскільки в Росії не було вищих медичних навчальних закладів. Добрі знання латинської мови, що продовжувала залишатися мовою освіти і науки, а також німецької та французької уможлилювали доступ студентам-українцям до європейських університетів. Багато з них стали відомими медиками, громадськими діячами, перекладачами, істориками, займали високі посади в гетьманському уряді та адміністративних установах Російської імперії. Інші жили в своїх маєтностях, але побут намагалися влаштувати на зразок баченого за кордоном. Цікавим у цьому відношенні є лист М. Дуніна-Борковського до Г. Полетики в Петербург. Надсилаючи йому 1783 р. реєстр речей, які просив купити, зазначив у першу чергу: «скрипичные струны... ибо мои уже сошли и не имею ныне чем времени скучного проводить»¹. М. Дунін-Борковський одержав вищу освіту в німецьких університетах: в 1770 р. він записався до університету м. Кіля, далі продовжив навчання у Страсбурзькому університеті. Сім'ї не мав, мешкав у маєтку в с. Вормин на Чернігівщині. Очевидно, великою втіхою для нього, людини, що тривалий час прожила у великих європейських містах, була музика, красиві речі – фарфоровий сервіз, чашки, які він просив купити у Петербурзі. М. Дунін-Борковський дякував Григорію Андрійовичу, якого, як і його покійного батька, вважав своїм другом, обіцяв «стараться всегда заслуживать такого вашего одолжения, и себя достойным онаго сделать»².

Найбільшою популярністю у вихідців з Гетьманщини користувалися німецькі університети. Студентів приваблювали як їхній авторитет, так і віротерпимість, властива для реформаційних за духом багатьох навчальних закладів, зокрема Кенігсберзького, заснованого прихильником Реформації принцом Августом у 1544 р. Не останню роль відігравав і фактор традиційних українсько-німецьких взаємин, оскільки саме німецькі землі, як писав І. Лисяк-Рудницький, презентували для України Європу³.

Списки українських студентів, які навчалися у німецьких університетах і гімназіях протягом XVI–XVIII ст., були опубліковані відомим еміграційним дослідником Дометом Герасимовичем Оляничиним⁴. Біографічні дані та характеристика діяльності вченого

викладені Н. Полонською-Василенко у некролозі⁵ та у статті О.В. Яся⁶. Він народився 6 липня 1891 р. у с. Війтівка Брацлавського повіту Подільської губернії в родині незможних селян. Навчався в народній школі, далі на педагогічних курсах в Кам'янці-Подільському. Брав участь у бойових діях Першої світової війни. У 1918 р. вступив на підготовчі курси при Українському Київському державному університеті, продовжив навчання в еміграцію до Німеччини. У 1923 р. вступив на філософський факультет Берлінського університету, став доктором філософії. Співпрацював з утвореним 1926 р. за ініціативи якого було дослідження українсько-німецьких політичних та культурних взаємин, поширення знань про Україну в Німеччині та інших європейських країнах. В 1932 р. за рекомендацією директора інституту І. Мірчука Д. Оляничин розпочинає студіювати теологію в Мюнстерському університеті. В 1935 р. по завершенні навчання переїздить у Кенігсберг, де працював в архівах. З 1937 р. і до смерті (25.06.1970) жив і працював у Штутгарті, спочатку – в Інституті закордонних справ, а з 1950 р. – у Державній бібліотеці. Дійсний член УВАН та Наукового Товариства ім. Шевченка, з 1961 р. – надзвичайний професор Українського вільного університету⁷.

Коло наукових інтересів вченого було досить широке: досліджував, залучаючи джерела з німецьких архівів та бібліотек, національно-визвольну війну середини XVII ст., політичне і культурне життя, освіту Гетьманщини, торгівлю з німецькими князівствами. Цікавився періодом Київської Русі, зокрема генеалогією князівських родів, символікою на монетах князя Володимира Святославича. Вивчав творчість Г. Сковороди, Т. Шевченка. Його праці друкувалися в німецьких та українських наукових виданнях: «Записках Наукового Товариства ім. Шевченка», «Записках Українського наукового інституту в Берліні», «Записках чина св. Василя Великого», «Нашій культурі» та ін. Листувався з багатьма відомими еміграційними українськими вченими: В. Бідновим, Б. Крупицьким, В. Липинським, З. Кузелею, Н. Полонською-Василенко, П. Скоропадським та ін. Але значна частина його досліджень, зокрема з історії Київської Русі, як зазначала Н. Полонська-Василенко, залишилася неопублікованою. Д. Оляничин писав про себе, що «задовольнився бути лише українським істориком-дослідником. І своє завдання, як такий, я виконав»⁸.

Готуючи публікацію списків студентів – вихідців з українських земель, що навчалися в німецьких університетах, вчений користувався як опублікованими, так і рукописними джерелами з архівів та бібліотек Німеччини. Записи студентів українців до університетів, опубліковані Д. Оляничиним, охоплюють період XVI–XVIII ст., деякі, зокрема до Лейпцігського університету, з XV ст. Передані за оригіналами латинською мовою, його власні коментарі та уточнення – німецькою. Подані за хронологією та в алфавітному порядку навчальних закладів. Інколи вказувався факультет – медичний, правничий, а також з якого університету прибув студент. Публікації передувала наукова розвідка «З культурного та духовного життя України (від часів Київської Русі по XVIII ст.)», написана з використанням доступних автору джерел та історіографії. Вибираючи вихідців з українських земель в університетських матрикулах (Д. Оляничин до свого списку включив і Лейденський університет (Нідерланди), він де у XVIII ст. чимало вихідців з Лівобережної України здобули медичну освіту), він звертав увагу на самоідентифікацію, вказівку на країну чи населений пункт і на те, де він знаходиться. Записуючись до університету, студенти вказували своє ім'я, прізвище, а

¹ Киевская старина. – 1895. – № 5. – С. 250.² Там само. – С. 251.³ Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом. Історичні есе. – Т. 1. – К., 1994. – С. 5.⁴ Olančyn Domet. Aus dem Kultur und Geistsleben der Ukraine // Kyrios. Bd. 2. – München, 1937.⁵ Полонська-Василенко Н. Пам'яті Домета Оляничина // Український історик. – 1970. – № 4 (28). – С. 83–89.⁶ Див.: Енциклопедія історії України. – Т. 7. – К., 2010. – С. 594–595.⁷ Полонська-Василенко Н. Вказ. праця. – С. 85.⁸ Полонська-Василенко Н. Вказ. праця. – С. 89.

також етнічну приналежність – “russus, ruthenus” (“русин, рутен”). Досить часто, зокрема у XVI–XVII ст., писали “polonus” (поляк) чи “litwanus” (литвин). Це могло означати не лише етнічну приналежність, але й те, що вони прибули з Речі Посполитої чи Великого князівства Литовського. Тому серед них можна ідентифікувати чимало українців. У XVIII ст. вихідці з Лівобережної України називали себе “українцями”, “русинами”, вказували, що прибули з “України-Русі”, “Малої Русі”, з певного населеного пункту, який знаходиться в “Малій Русі, Україні”. Біля прізвищ багатьох представників козацької старшини вказано “eq.” (“eques”), що означає воїн, вершник, відповідно, може бути – козак. Лише В. Ханенко та І. Полетика, що означало воїна, відповідно, може бути – козак. Лише В. Ханенко та І. Полетика у матрикулах Кільського університету записані як “знатні” (“nob.[ilis]”). Інколи вказувалося заняття батьків, зокрема в реальній школі в Бреслау. Списки, опубліковані Д. Оляничиним, як він і сам зазначав, не є вичерпними, але це надзвичайно цінне джерело для вивчення історії освіти, приватного життя в Україні XVIII ст., українсько-німецьких культурних взаємин.

Вибираючи з опублікованих Д. Оляничиним списків студентів, що прибули з Чернігівського, Ніжинського, Стародубського полків, нашоуємося на певні труднощі, оскільки не завжди фіксувалася місцевість, звідки вони прийшли, але, як правило, вказувалася етнічна приналежність і назва землі – Мала Русь, Україна. Наприклад, у списках Кільського університету біля прізвищ студентів-українців зазначено лише “русин” чи “українець”; це були переважно причетники Російської православної церкви, дехто з них раніше – співаки придворної капели. Настоятель її – вихованець Києво-Могилянської академії ієромонах Венедикт, імовірно, схилив свій причет до навчання в університеті. Частина прізвищ без зазначення звідки прибув студент уточнювалися, наскільки це можливо, за іншими даними. Окремі – включені лише за принципом поширення тих чи інших прізвищ у цьому регіоні.

Публікуються за оригіналом, записи латинською та уточнення Д. Оляничина німецькою мовою перекладені в дужках.

Бреслау (Вроцлав)

Леопольдинська єзуїтська академія (S. 270). З матрикул теологічного факультету:

Joh. Boreyko et Stan. Czezel, Litwani, Orsensis im Herbst 1729 (Іван Борейко, Станіслав Чечель, восени 1729 р.)

Єзуїтський колегіум (S. 271):

Joannes Boreyko et Stanislaus Czezel, sowie Carolus Simon L.B. de Weisbach ex parva Russia, Starodubensis, 1730. (Іван Борейко і Станіслав Чечель, також Кароль Симон Л.Б. Вейсбах з Малої Русі, стародубці).

Гімназія св. Єлизавети (S. 271):

Anno Christi 1747, 15 September **Nicolaus Motonis**¹, Rus[us]. (Року 1747, 15 вересня Микола Мотоніс, русин).

Гімназія св. Марії-Магдалини (S. 273):

Іван Обидовський² (навчався до липня 1723 р.), **Іван та Петро Скоропадські** (до серпня 1748 р.)

Реальна школа (S. 272–273):

Stephan Jenczenko ein Russe, Vater ein Kaufmann in Chernichow, I.X.1774. (Стефан Єнченко русин, батько – купець в Чернігові, вибув 1777 р.);

¹ Імовірно, прибули з єзуїтського колегіуму з Орші.

² Д. Оляничин пише, що матрикула гімназії за першу половину XVIII ст. він не мав під руками, відомості записані з інших джерел.

Peter Fedorowitch Popow (Vater ein Kaufmann, Nischin in der Ukraine), 26.X.1804. (Петро Федорович Попов, батько – купець, Ніжин в Україні);

Alesandr Paulowitsch Eliatow. Vater ein Kaufmann zu Njezin, 20.XI.1805. (Олександр Павлович Еліатов, батько – купець, з Ніжина), вибув 1806.

Гімназія в м. Данціг (Гданськ) (S. 274):

Andreas Jentzankow (Jenko), Czernichovia, Ukrainus (Андрій Єнченко (Єнько) Чернігів, українець).

Віттенберзький університет (S. 364):

Petr. Simonowsky³, Nisensis, ex parva Russia, oriundq. Acad. Hallens, 24.X.1748. (Петро Симоновський, ніжинець, з Малої Русі, з Гальської академії).

Гальський університет (S. 277):

Petr. Simonowskj, ex Parva Rossia, 27.V.1748, Th. (Петро Симоновський з Малої Росії, вивчав теологію);

Joh. Hudowycz⁴, eq. Russ[us], 25.V.1754, Jur. (Іван Гудович, козак, русин, вивчав право);

Sabbas Gorgolius⁵, Nizna in parva Russia, 26.V.1756. Med. (Сава Горголій, Ніжин в Малій Русі, вивчав медицину);

Joh. Gorgolius, ex parva Russia, 4.V.1761, Med. (Іван Горголій, з Малої Русі, вивчав медицину);

Athan. Schafonsky⁶, Russus, 11.IV.1760, Med. (Опанас Шафонський, русин, вивчав медицину);

Andr. Kondura⁷, Nezin, Russia, 28.IV.1789, Med. (Андрій Кондура, Ніжин, Русь, вивчав медицину);

Iwan Andreewitsch v. Jenco, Russe aus Tschernihow. Vater Andrei Michailowitsch v. Jenco, 21.X.1796. (Іван Андрійович Єнько, русин з Чернігова, батько – Андрій Михайлович Єнько⁸).

Гемнігенський університет (S. 276):

Basil Bielawsky⁹, **Joh. von Tumansky**¹⁰ et **Joh. von Kulabka**¹¹, ex Ucraina-Russia, 8.XI.1775, Jur. ex Acad. Regiomontana. (Василь Білявський, Іван Туманський та Іван Кулябка з України-Русі, вивчали право, прийшли з Кенігсберзького університету);

Greg.¹² et **Mich.**¹³ **Meloradovitche**, ex Russia mir[oris], 13.X.1782, Jur. ex Acad. Regiomontana. (Григорій і Михайло Милорадовичі, з Малої Русі, вивчали право, прийшли з Кенігсберзького університету);

Pierre Alex. de Rasoumowsky¹⁴, 26.X.1792, ex Acad. Strasburg. (Петро Олексійович Розумовський, прийшов зі Стасбурзького університету).

Кенігсберзький університет (S. 353–357):

Dan. Butowitz, Szernichovia ex Ucraina, 17.XII.1715. (Данило Бутович, Чернігів, з України);

Damian Malensky, Ukraniens, Graeco-Ruthenicae ecclesiae addictus, 16.VII.1733. (Дем'ян Маленський, українець, греко-руської віри);

Jacob de Dunin-Borkowski¹⁵, eq. Cosacorum, Czernichovia oriundus, 6.V.1746. (Яків Дунін-Борковський, козак, Чернігів);

Pet. Sieminowski, Nizenus ex parva Russia oriundus, Hallae et Wittenbergae iam inskriptus, 16.XII.1751. (Петро Симоновський, ніжинець, в Малій Русі. Навчався в Галле і Віттенберзі);

військову службу на флоті. Перейшов на дипломатичну роботу: російський посланник у Неаполі, Копенгагені, Стокгольмі, з 1790 р. – посол у Відні, відкликаний Павлом I у 1799 р., поновлений Олександром I у 1801 р. Вийшов у відставку 1806 р. Жив постійно у Відні. Відомий як меценат, підтримував композиторів Л. Бетховена, Й. Гайдна. Зібрав велику колекцію художніх творів, бібліотеку, побудував палац. (Русский биографический словарь. – Т. 15. – СПб., 1910; Разумовская М. Разумовские при царском дворе: главы из истории России 1740–1815 / пер. с нем. – СПб., 2004.)

⁴¹ **Огієвський Дмитро Максимович** (бл. 1760–1762 – ?). Народився у м. Кролевець. Син кролевецького сотника. Вчився у Києво-Могилянській академії, далі – у С.-Петербурзькій сухопутній госпітальній школі. Працював лікарем у піхотному полку, перекладачем у С.-Петербурзькій медичній колегії. 1785 р. захистив докторську дисертацію. Поряд з медичною практикою займався перекладами. Переклав віршми з французької мови працю Вольтера “Рассуждение о воинском искусстве” (СПб., 1780). (Плюш В. Нариси з історії української медичної науки та освіти. – Кн. 1: Від початків української державності до 19 століття. – Мюнхен, 1970; Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст. – С. 401.)

⁴² **Попирка Денис Васильович** (1746–?). Народився в с. Полошки (тепер Глухівського району Сумської обл.) в козачій родині. Навчався у Києво-Могилянській академії, С.-Петербурзькій сухопутній госпітальній школі. Працював лікарем. У 1780 р. захистив у Страсбурзькому університеті докторську дисертацію з проблем лікування сифілісу. Повернувшись у Росію, працював у С.-Петербурзькому адміралтейському госпіталі. З 1783 р. перебував на посаді лікаря Васильківської карантинної служби. (Плюш В. Нариси з історії української медичної науки та освіти. – Кн. 1: Від початків української державності до 19 століття. – Мюнхен, 1970; Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст. – С. 439–440.)

Військовополонені армії Наполеона у Чернігівській губернії (1812–1816 роки)

У 2012 р. виповниться 200 років від часу походу Великої армії французького імператора Наполеона на Російську імперію. Однією з найменш досліджених тем цієї війни є вивчання і посідає значне місце в наукових дослідженнях, особливо в Російській Федерації, передусім, у працях Б. Миловидова, С. Хомченко, С. Білоусова¹. Однак, статей і нарисів, присвячених перебуванню полонених в окремих регіонах колишньої Російської імперії, не так багато. Зокрема, майже нічого не відомо про військовополонених армії Наполеона на території Чернігівської губернії.

Пропонована стаття базується на матеріалах Державного архіву Чернігівської області (далі – ДАЧО). Зокрема, у фонді № 128 (Канцелярія чернігівського цивільного губернатора) є 12 справ, що безпосередньо присвячені перебуванню полонених Великої армії на Чернігівщині. Загальний їхній обсяг – 7331 аркуш, хронологічні рамки – з грудня 1812 р. до червня 1816 р. Дані документальні джерела представлені листуванням чернігівського цивільного губернатора з центральною владою, іншими губернаторами, місцевими повітовими владними структурами; рапортами конвойних офіцерів, що вели колони полонених, про прибуття партій до Чернігова і їх відправлення, виділення “прогонних денег”; іменними списками військовополонених (окремі з яких, містять відомості про національність, місце служби і полону); різноманітною статистичною інформацією, відомостями про лікування, проханнями полонених.

Документальні матеріали, що зберігаються в архіві, свідчать, що через Чернігівщину проходили значні партії полонених, і дають нам можливість відтворити картину перебування офіцерів і солдатів армії Наполеона на території колишньої Чернігівської губернії у період з 1812 по 1816 рік.

Точну дату появи полонених на Чернігівщині визначити важко, оскільки серед наявних документів нам не вдалося віднайти відповідні відомості. Посилаючись на дослідження Б. Миловидова, можна сказати, що це – літо 1812 р. Зокрема, 22 липня 1812 р. командуючий 2-ю Західною армією П. Багратіон наказав чернігівському цивільному губернатору відправляти полонених, які до того часу йшли до Чернігова та Києва, у Тамбов і Воронеж².

Найбільш раннє повідомлення про проходження полонених через Чернігівщину стосується кінця 1812 р. Так, у грудні 1812 р. командир запасного батальйону 28-го егерського полку Лелевський, який супроводжував колону військовополонених з Бобруйська до Києва, доповідав про те, що внаслідок важких погодних умов дуже збільшилася кількість хворих. За наказом чернігівського цивільного губернатора барона І.В. Френздорфа цих хворих потрібно було приймати і лікувати у Чернігівському військовому шпиталі, для чого за розпорядженням з Петербурга надавалися відповідні кошти³.

Основний масив полонених проходив саме через губерньський центр.

Чернігівська губернія не належала до числа тих губерній, які були визначені центральною владою для постійного перебування військовополонених. Натомість, вона виконувала роль транзитної території. У травні 1813 р. чернігівський віце-губернатор О. Бутович отримав розпорядження зі столиці про те, що військовополонених з Чернігівської

Наполеона, корпус інженерів) і розмістили на квартирах. Зокрема, у містечку перебували полковники – Жозеф Берже (64 роки, з Френа, департамент Сариг, служив у Генштабі, полонили 20 грудня 1813 р. у Данцігу), Мартен Лафоре (60 років, з Марселя, Генштаб, полонили у Данцігу), 7 капітанів, 11 поручиків і рядові імператорської гвардії (1–3 роти, 194 чол.). Деяких полонених розмістили в Остерському лазареті. 21 квітня 1814 р. 80 чол. з них відправили до Козельця. Станом на 10 червня 1814 р. у Ніжині перебували 28 рядових полонених з Данцізького гарнізону. Того ж року їх відправили додому¹⁷.

Більшість серед полонених, що проходили через губернію, становили французи і поляки. Ще у жовтні 1812 р. влада прийняла рішення про переведення усіх військовополонених поляків на Кавказ, у фортецю Георгієвськ (нині місто Георгієвськ Ставропольського краю РФ)¹⁸. Останню партію іспанців (64 чол.) провели через Чернігів у травні 1813 р.

У травні 1813 р. штаб-капітан Носенко-Білецький привів до Чернігова полоненого польського генерала Заїончика, його ад'ютанта Гржимайла, капітанів – Лиманського і Терлецького (12-й уланський полк)¹⁹. З листування чернігівського цивільного губернатора О. Бутовича з малоросійським генерал-губернатором князем Я. Лобановим-Ростовським довідуємося, що у липні 1813 р. останній прохав направити з Чернігова до Полтави трьох полонених французьких офіцерів і польського механіка. Того ж місяця до Полтави переїхав полонений генерал Заїончик²⁰.

У серпні 1813 р. до Чернігова прийшла велика партія – 105 чол. – полонених офіцерів (серед них – 5 полковників, багато лікарів). Зокрема, полковники – Карл Пишон (з Головного штабу), Іосиф Кваседорські (3-й піхотний полк), Олександр Олев'єрі (драгунський Наполеона полк), Іосиф Вентірі (7-й кірасирський полк), Франсуа Карнейло (23-й піхотний полк), підполковники – Легод Луїтуса (151-й піхотний полк), Ніколай Кароль (4-й піхотний полк), майор Франсуа Уден (драгунський Наполеона полк), лікар Антон Вандерон та ін. 25 серпня 1813 р. до міста прибула колона полонених штаб-офіцерів і їхніх слуг. Зокрема, полковники – Карл Дюфрен (72-й піхотний полк), Петр Габорі (шеф батальйону 72-го піхотного полку, був виписаний з лікарні 13 вересня 1813 р.), капітан гвардії Карл Ботьєр (виписаний 13 вересня 1813 р.), капітан Петр Карон (127-й піхотний полк), хірурги 2-го класу – Карл Люо, П'єр Моньє, 3-го класу – Емілій Файфер та ін.²¹

Наприкінці грудня 1813 р. капітан-лейтенант 9-го полку Володимирського ополчення Богданов привів до міста одну з найбільших партій полонених рядових – 401 особу²².

Головним джерелом існування і виживання військовополонених були ті кошти, що надавалися їм з державної казни Російської імперії. Грошове утримання полонених базувалося на циркулярних приписах від 29 серпня, 29 жовтня, 14 і 15 листопада 1812 р., 22 липня і 29 серпня 1813 р. і залежало від звання і національної приналежності полоненого. "Головним" циркуляром, що регулював фінансове забезпечення полонених до закінчення наполеонівських війн, було розпорядження від 29 серпня 1812 р., яке визначало добове утримання військовополонених наступним чином: генералам надавалося по 3 крб. на добу, полковникам і підполковникам – по 1 крб. 50 коп., майорам – по 1 крб. 40 коп., іншим офіцерам – по 50 коп., нижнім чинам – по 5 коп., а також харчі. Гроші повинні були видаватися на наступні 7 днів. Циркуляр від 14 січня 1813 р. пропонував губернаторам використовувати військовополонених на різних простих роботах, наприклад, на земляних. Циркулярним приписом від 2 жовтня 1813 р. Міністерство поліції повідомило, що Комітет міністрів прийняв рішення про надання кожному полоненому офіцеру 100 крб. на одягу, а рядовим видавали зимовий одяг.

Тільки 29 серпня 1813 р. було прийняте рішення про надання коштів на утримання офіцерських дружин, прислуги і дітей. Спочатку ж полонені офіцери мали утриму-

вати своїх слуг за власний рахунок²³.

Фінанси на утримання полонених згідно з розпорядженням з Петербурга виділяла Чернігівська казенна палата. Витрати значно збільшувалися взимку, переважно за рахунок придбання одягу для полонених, які відповідних сезонних речей не мали. Для військовополонених купували (окремо – для офіцерів і солдатів): сорочки, шинелі, зимові штани, кафтани, кожухи, панталони, чоботи, лапті, шапки. Офіцерська сорочка коштувала шинель – 17 крб. 75 коп., солдатська сорочка – 1 крб. 75 коп., солдатські панталони – 6 крб., шапка – 1 крб. 20 коп., солдатська шинель – 13 крб. 25 коп.²⁴

Годували полонених хлібом, крупами і м'ясом. Так, з 16 січня по 15 вересня 1813 р. на харчування військовополонених витратили 12848 крб. 51 коп. Надавалися кошти на лікування і харчування полонених, що перебували у відповідних медичних закладах Чернігова. Ліки купували в аптеці Федора Вінгерона²⁵.

3 липня 1812 р. по 15 вересня 1813 р. по Чернігівській губернії загальні видатки на різні потреби полонених становили 140299 крб. 75 коп.²⁶ За 1812–1815 роки – понад 200 тис. крб.

З документів довідуємося, що були випадки, коли полоненим передавали гроші їхні родичі або знайомі. Так, поручик Етьєн Дюрфор отримав у Чернігові 120 крб. від монахині Шабель де Салес-Дерос (з Вільно)²⁷. 14 вересня 1813 р. з Мінська до Чернігова відправили 56 полонених офіцерів, три офіцерські дружини та 25 чол. прислуги. У складі цієї партії був поручик Карл Тушенберг, родич французького міністра маркіза де Траверей, якому останній надсилав гроші ще у Мінськ²⁸.

Переважну більшість військовополонених, що потребували відповідної медичної допомоги через бойові рани, обмороження і хвороби, лікували у відповідних закладах м. Чернігова – лікарні і військовому шпиталі. Наглядачем лікарні богоугодних закладів Чернігова на початку 1813 р. працював Андрій Седов, на кінець цього ж року – Іван Омелянович²⁹. Одним з лікарів був Мауберг. Перші хворі полонені надійшли до лікарні 23 січня 1813 р., а станом на 4 жовтня 1813 р. у ній лікувалося 106 полонених³⁰. По Чернігівській губернії медичну допомогу на той час отримували 58 офіцерів, 184 рядових, 8 дружин полонених. Загалом, допомогу у Чернігівській лікарні отримали понад 1000 полонених (з 23 січня 1813 р. по 31 травня 1814 р. – 949 чол.), з яких приблизно 100 померло (з 23 січня 1813 р. по 31 травня 1814 р. – 95 чол., у більшості – французи і поляки). За неповними даними під час лікування у Чернігівському військовому шпиталі (липень 1813 р. – серпень 1814 р.) померло майже 50 чол.

Хвороби і смертність серед полонених у Чернігівській губернії були суттєвими. За період з літа 1812 р. по 15 лютого 1813 р. померло 17 обер-офіцерів і 882 рядових. Смертність значно збільшувалася під час переходів, особливо у важких погодних умовах і без відповідного одягу. Померлих могли ховати поза межами кладовищ. Якщо говорити про губерньський центр, то це вочевидь, десь поблизу Воскресенської церкви³¹.

Свого часу у Чернігові лікувалися: підполковник Луї Жорж де Бруві (Фурті, американець, 37-й піхотний полк, виписали у вересні 1813 р.), майори – Карл фон Лефлер (28 років, зі Штутгарта у Вюртемберзі, з полку герцога Вільгельма, узятий у полон 21 травня 1813 р. під Бауценом), Клауде Франсуа Шевні (56 років, м. Флагі, помічник директора у Сант-Мало, полонили 10 грудня 1812 р. у Вільно), Карл Дюрфер, шеф батальйону Петр Габорі, капітан гвардії Карл Боттєр, капітани – барон Карл Шнідер (де Варчензе (влітку 1813 р., швейцарець, мав три рани), Пауль Куф (23 роки, француз, 108-й піхотний полк 1-го корпусу, полонили 9 грудня 1812 р. у Вільно), Адам Козловський

(22 роки, з Варшави, саксонський підданий, 6-й піхотний полк 5-го корпусу, полонили 10 грудня 1812 р. у Вільно), Ніколя Фонтане (29 років, італійський підданий, 5-й Королівський полк 4-го корпусу, полонили 9 грудня 1812 р. у Вільно; виписали у листопаді 1813 р.), Жан Рево (17-й піхотний полк), Юзеф Сандрині, Луї Антуан Мору, поручики – Карл Ланг, Марк Шретер, Гайтано Боргоці, підпоручики – Крістоф Бенуа, Ганрі Фанросет, кабінет-хірург Карл Ланг (28 років, м. Блаубейрент у Вюртемберзі, полонили 17 травня 1813 р. під Дрезденом), лікарі – Даніель Грош і Костянтин Навиковський та ін.³²

Дуже часто для лікування полонених використовували лікарів з їхнього середовища, оскільки вітчизняного медичного персоналу не вистачало. Відомо, що у червні 1814 р. у шпиталі працював підлікар-пруссак Йоганн Шуберт³³.

У квітні 1814 р. у зв'язку з закінченням військових дій розпочинається процес репатріації полонених. Хоча де-юре він розпочався ще у 1813 р., коли, по мірі приєднання до антинаполеонівської коаліції нових членів, з Петербурга йшли відповідні приписи губернським керівникам, що дозволяли відправляти союзних полонених на батьківщину³⁴. Так, 31 грудня 1813 р. підпоручик 5-го Чернігівського кінного козацького полку Ушинський прийняв від чернігівського пристава Хантинського полонених офіцерів: вюртембержців – 14, баденців – 1, баварців – 1, саксонців – 2; рядових: вюртембержців – 29, саксонців – 29, баденців – 4, баварців – 2 та ін. Загалом – 101 чол. Полонених мали направити до Білостока³⁵.

13 травня 1814 р. вийшов “высочайший указ” про звільнення усіх військовополонених Великої армії Наполеона і відправлення їх додому через Білосток партіями³⁶. До Чернігова полонених, що верталися на батьківщину, приводили, переважно, з Тамбова. Так, 12 червня 1814 р. з Чернігова відправили партію французів – 24 офіцери і 110 рядових, серед яких були: підполковник Жозеф Вентурі (7-й піхотний полк), капітани – Жорж Деборіль (2-й кірасирський полк), Шарль Москате (7-й піхотний полк). 15 червня у Білосток з міста вийшли 57 офіцерів (полковник Редерер, підполковники – Монтеран, Лемаль, Делант, Леблан, Фурньє, Дікон та їхня прислуга)³⁷.

На 10 травня 1815 р. у поміщиків Чернігівської губернії проживали: лікар П'єр Монье (33-й полк легкої піхоти), лікар гвардії Мовлит Бутрий, унтер-офіцер Авжост Наволь, поручик Іосиф Лефевр Дюбосі³⁸.

Останніми поверталися додому поляки. Так, у червні 1815 р. з Чернігова до Білостока відправили 55 рядових³⁹. На 24 червня 1816 р. у лікарні богоугодних закладів Чернігова лікувався один полонений поляк⁴⁰.

Ще у жовтні 1813 р. з Петербурга було отримане розпорядження, згідно з яким полоненим надавалася можливість приймати присягу, якщо вони бажали залишитися в Росії. Про це вони подавали відповідні клопотання і отримували, або ні, дозвіл на проживання. Так, ще у серпні 1813 р. колезький радник штаб-лікар лікарні м. Березне Гаврило Самарський-Биховець повідомив, що він отримав гроші на утримання іспанських полонених – капітана Августа Амбера де Баліо (Дебольє; 7-й кінно-егерський полк; привели до Чернігова 27 травня 1813 р. з Белиці), поручика гвардії Іосифа Лефевра Дюбосі (2-й піхотний полк, родом з Данціга) і прусського аптекаря Людвіга Шульца (з корпусу генерала Домбровського, при шпиталях; привели до Чернігова 27 травня 1813 р. з Белиці). Вони отримували по 50 коп. на день⁴¹. 28 грудня 1813 р. він сповістив чернігівського губернатора О. Бутовича про те, що Іосиф Лефевр Дюбосі бажав прийняти “православ'я і померти у Росії”. Згодом, він отримав на це дозвіл⁴².

Попри те, що ще у червні 1813 р. австрійцям дозволи повертатися додому, у лютому 1914 р. лікар-австрієць Іосиф Антонович Шторх, який на той час працював

у лікарні богоугодних закладів Чернігова під керівництвом Мауберга, подав клопотання залишитися мешкати у Росії. Про себе він розповів наступне: йому 35 років, служив у 58-му піхотному полку, 18 років пропрацював лікарем, у 1812 р. його узали в полон у лікарні м. Гродно, до Чернігова привели 20 березня 1813 р.⁴³ Хірург Янсен (француз) побажав мешкати у Ніжині (йому дозволили залишитися на деякий час у справах професії)⁴⁴.

Про бажання оселитися у Росії заявили: сержант Віктор Арманда, Готерид Рітер (саксонець), Давид Недос (мекленбуржець), фельдфебель Вольф (баденець), сержант Гоутман (баварець), Лом Копеку, підпоручики – Андре Гарін (2-й егерський піхотний полк гвардії), Жульєн Коншер (1-й егерський полк гвардії), граф Дебольє (85-й легкокінний полк), іспанський капітан Август (Огюст) Амбер де Баліо (Дебольє, мешкав у м. Березне, отримав дозвіл), лікар 1-го класу Даніель Грош (одужав 29 серпня 1813 р.), аптекарський помічник Йоганн Край (отримав дозвіл)⁴⁵. Серед них був і відомий етнограф та лікар Домінік П'єр де ля Фліз⁴⁶.

Доречно зазначити, що у колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, зберігаються три рукописні альбоми де ля Фліза з малюнками, що датуються 1848–1849 роками: “Некоторые древности, собранные в уздах Черкасском и Чигиринском Киевской губернии”, “Медико-топографическое описание или медицинская география государственных имуществ Киевского округа”, “Медико-топографическое описание или физико-медицинская география государственных имуществ Сквирского округа Киевской губернии”⁴⁷. У фойдах музею знаходиться нічний столик (“тумбочка”), який за переказами належав імператору Наполеону і був привезений з о. Святої Єлени комісаром від Росії, генерал-майором Олександром де Бальменом. А позолочена шабля часів Директорії (кінець XVIII ст.), представлена в експозиції, це, очевидно, та, яку залишили полонені французи, проходячи через м. Мпін, тоді Чернігівської губернії⁴⁸.

Таким чином, на основі документів ДАЧО ми зробили спробу висвітлити питання про перебування військовополонених Великої армії Наполеона на території Чернігівської губернії у 1812–1816 роках. За нашими підрахунками тільки з 1812 по березень 1814 р. через губернію пройшло понад 16 тис. полонених різних національностей (без урахування репатріантів). За чотири роки через рани, хвороби та важкі умови утримання померло приблизно 1100–1200 людей. Принаймні четверо полонених отримали дозвіл на постійне проживання на території Чернігівської губернії.

Нижче наводимо список рядових військовополонених, що померли у лікарні богоугодних закладів Чернігова з 23 січня 1813 р. по 18 квітня 1815 р. (понад 50 – французи, понад 30 – поляки, кілька італійців, німців та ін.):

Арма Мар'є (помер 19 лютого 1814 р.)

Ашар Жан (помер 28 лютого 1814 р.)

Баго Луї (помер 19 лютого 1813 р.)

Барвер П'єр (італієць, помер 29 липня 1813 р.)

Бене Жан (12-й піхотний полк, помер 18 квітня 1814 р.)

Бенедикт Григорій (італієць, 2-й егерський полк, помер 21 вересня 1813 р.)

Бер Аєре П'єр (153-й піхотний полк, помер 24 вересня 1813 р.)

Бертє Юзель Андре (4-й егерський полк, прибув – 30 серпня 1813 р., помер –

1 вересня 1813 р.)

Боле Жан (132-й піхотний полк, помер 10 травня 1814 р.)

Борґінен Францисек (помер 30 вересня 1813 р.)
 Баш Антуан (помер 1 лютого 1813 р.)
 Боф Йоганн (італієць, помер 14 червня 1813 р.)
 Буш Польмей (німець, помер 4 січня 1814 р.)
 Ванбілья Кирил (вюртембержець, помер 8 грудня 1813 р.)
 Вандела Ян (помер 14 серпня 1813 р.)
 Василевські Антоній (денщик, помер 20 жовтня 1813 р.)
 Василевські Прокоп (помер 26 серпня 1813 р.)
 Веленс Ян (помер 31 грудня 1813 р.)
 Вемер Філіпп (вюртембержець, 2-й полк, помер 4 грудня 1813 р.)
 Венансі Венсан (84-й піхотний полк, помер 28 травня 1814 р.)
 Вереханський Якуб (поляк, артилерист, прибув – 25 квітня, помер – 9 травня 1813 р.)
 Віділь (помер 29 грудня 1813 р.)
 Вілато П'єр (помер 11 листопада 1813 р.)
 Воль Жан (133-й піхотний полк, помер 22 квітня 1814 р.)
 Герсан Клод (9-й піхотний полк, помер 8 квітня 1814 р.)
 Граболес Андрей (помер 6 травня 1813 р.)
 Григор'єв Степан (поляк, надійшов – 28 березня 1813 р., помер – 12 липня 1813 р.)
 Дерас Жан Батіст (14-й піхотний полк, помер 4 жовтня 1813 р.)
 Дотьба Франсуа (помер 17 листопада 1813 р.)
 Дрохих Луї (австрієць, помер 17 квітня 1813 р.)
 Думіні Бапілет (італійка, поступила – 26 квітня 1813 р., померла – 29 квітня 1813 р.)
 Дунсала Клод (француз, помер 5 травня 1813 р.)
 Ендріх Жак (37-й піхотний полк, помер 10 вересня 1813 р.)
 Жандель Жан Батіст (помер 30 грудня 1813 р.)
 Женмоль Фидор (січень 1814 р.)
 Жуковські Михаль (помер 28 березня 1814 р.)
 Заср Мес (француз, помер 1 вересня 1813 р.)
 Зиним Домінік (італієць, денщик, помер 17 жовтня 1813 р.)
 Іон Юзеф (хорват, помер 3 березня 1813 р.)
 Каролін Труд (чоловік – Жан Труд, померла 24 березня 1814 р.)
 Кастель Жан (помер 3 лютого 1813 р.)
 Кловіс Мартін (гвардія, 1-й батальйон, помер 30 квітня 1814 р.)
 Костек Ян (квітень 1815 р.)
 Лафос Жан (10-й Єгерський полк, помер 25 квітня 1814 р.)
 Левицьки Матеуш (помер 12 січня 1814 р.)
 Леонарді Юзеф (помер 7 січня 1814 р.)
 Липинські Ян (помер 11 липня 1813 р.)
 Лисовські Юзеф (помер 17 лютого 1814 р.)
 Літис П'єр (поляк, 6-й піхотний полк, помер 9 листопада 1813 р.)
 Лямолі Стієрі (помер 16 грудня 1813 р.)
 Лозо (помер 22 грудня 1813 р.)
 Манн Люві (помер 20 грудня 1813 р.)
 Масї Луї (помер 21 лютого 1813 р.)
 Матьшин Мартін (2-й піхотний полк, помер 8 жовтня 1813 р.)
 Монте Франсуа (помер 26 січня 1814 р.)
 Море Жан (італієць, 4-й піхотний полк, помер 1 грудня 1813 р.)

Морчинські Ян (помер 21 липня 1813 р.)
 Мудер Жозеф (помер 5 травня 1814 р.)
 Муравські Станіслав (помер 4 червня 1813 р.)
 Нейфішер Юзеф (1-й піхотний полк, помер 14 грудня 1813 р.)
 Оберт Францисек (голландець, 22-й полк, помер 21 квітня 1814 р.)
 Огурен Францисек (поляк, помер 28 лютого 1813 р.)
 Оліварі Антон (помер 9 січня 1814 р.)
 Онжо Ренош (француз, обер-офіцер, липень 1814 р.)
 Онурев Тето (поступив 29 січня 1813 р., помер – 2 лютого 1813 р.)
 Осташка Мокей (поляк, помер 31 грудня 1813 р.)
 Пеленко Якуб (поляк, 9-й уланський полк, прибув – 25 квітня 1813 р., помер – 14 травня 1813 р.)
 Песве Жозеф (26-й піхотний полк, помер 27 травня 1914 р.)
 Пильє Ноель (133-й піхотний полк, помер 30 квітня 1814 р.)
 Пленеш Йоганн (австрієць, помер 26 лютого 1813 р.)
 Плонель Луї (помер 15 січня 1814 р.)
 Прейло Франсуа (помер 8 лютого 1813 р.)
 Приєр Дан (італієць, кірасир, помер 31 грудня 1813 р.)
 Прокопов Василій (помер 14 липня 1813 р.)
 Раго Ніколя (помер 16 січня 1814 р.)
 Редула Фелікс (поляк, помер 18 березня 1813 р.)
 Рівро Монторан (26-й єгерський полк, 29 травня 1814 р.)
 Рузицьки Лукош (поляк, помер 12 квітня 1813 р.)
 Светьські Адам (помер 18 серпня 1813 р.)
 Севун Антон (липень 1814 р.)
 Сенковський Томаш (помер 4 травня 1813 р.)
 Сивазо Андре (26-й єгерський полк, помер 29 квітня 1814 р.)
 Сікорські Матвій (1-й піхотний полк, помер 14 травня 1814 р.)
 Слухецьки Петр (поляк, прибув – 27 квітня 1813 р., помер – 5 січня 1814 р.)
 Смулчанські Канті (поляк, помер 2 березня 1813 р.)
 Сувенун Атон (помер 21 липня 1813 р.)
 Терцупуцер Якуб (помер 3 лютого 1813 р.)
 Тизен П'єр (помер 24 грудня 1813 р.)
 Троцевські Якуб (помер 28 червня 1813 р.)
 Ульман Франсуа (помер 7 липня 1813 р.)
 Утрацьки Іосиф (поляк, помер 11 липня 1813 р.)
 Фас Михель (німець, помер 10 березня 1813 р.)
 Федор Ніколя (помер 1 січня 1814 р.)
 Фішер Антон (француз, помер 29 квітня 1813 р.)
 Фошер Франсуа (помер 27 лютого 1813 р.)
 Шворські Юзеф (6-й піхотний полк, помер 25 вересня 1813 р.)
 Шитка Францисек (поляк, прибув – 28 березня 1813 р., помер – 28 квітня 1813 р.)
 Шторх Каспер (австрієць, помер 5 лютого 1813 р.)
 Шульц Антуан (француз, 22-й піхотний полк, помер 4 квітня 1814 р.)⁴⁹

⁴⁹ Варіанти написання іноземних власних імен залежали від писаря.
⁵⁰ Миловицов Б., Хомченко С. Военнопленные армии Наполеона в Пензенской губернии в 1812–1814 гг. // Отечественная война 1812 года. Проблемы. Материалы XIII Всероссийской научной конференции. – М.,

2006. – С. 261 – 288; Белоусов С. Военнопленные армии Наполеона в Поволжье: размещение, содержание, взаимоотношения с местным населением // Вестник Самарского государственного университета. Гуманитарная серия. – Самара, 2006. – № 1. – С. 48–55.

² Миловидов Б. Военнопленные Великой армии в Тамбовской губернии в 1812–1813 гг. // Отечественная война 1812 г. и российская провинция: События. Люди. Памятники. – Малоярославец, 2004. – С. 176–191.

³ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1052. – Арк. 2.

⁴ ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1216. – Арк. 3.

⁵ ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1217. – Арк. 100.

⁶ ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1216. – Арк. 165, 185.

⁷ Миловидов Б., Хомченко С. Военнопленные армии Наполеона в Пензенской губернии в 1812–1814 гг. – С. 261–288.

⁸ ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1217. – Арк. 58.

⁹ ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1218а. – Арк. 589.

¹⁰ ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1217. – Арк. 311–312, 318, 319–320; Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1218а. – Арк. 583.

¹¹ ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1218а. – Арк. 593.

¹² ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1220. – Арк. 457, 462.

¹³ ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1209. – Арк. 78.

¹⁴ ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1217. – Арк. 561–566.

¹⁵ ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1330. – Арк. 1, 4, 7.

¹⁶ ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1330. – Арк. 15, 98, 108.

¹⁷ ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1218а. – Арк. 900–901; Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1330. – Арк. 202–357.

¹⁸ Потрашков С. Военнопленные Великой армии в Слободско-Украинской губернии // Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы. – Бородино, 1999. – С. 144–145.

¹⁹ ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1218а. – Арк. 814.

²⁰ Из семейных архивов // Киевская старина. – 1893. – Июль. – С. 90–93, 96–97.

²¹ ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1209. – Арк. 72–73; Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1221. – Арк. 99.

²² ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1218. – Арк. 275–283.

²³ Белоусов С. Военнопленные армии Наполеона в Поволжье... – С. 48–55.

²⁴ ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1209. – Арк. 276–277.

²⁵ ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1218а. – Арк. 576.

²⁶ ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1221. – Арк. 738.

²⁷ ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1209. – Арк. 572.

²⁸ ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1211. – Арк. 2–3.

²⁹ ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1216. – Арк. 27; Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1217. – Арк. 111–112.

³⁰ ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1209. – Арк. 68; Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1221. – Арк. 359; Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1328. – Арк. 766, 768, 776, 782.

³¹ Миловидов Б., Хомченко С. Военнопленные армии Наполеона в Пензенской губернии в 1812–1814 гг. – С. 275–288; ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1217. – Арк. 311–312, 318, 319–320; Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1218а. – Арк. 583; Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1327. – Арк. 209–230.

³² ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1218. – Арк. 71, 91; Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1220. – Арк. 108; Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1221. – Арк. 361, 607–611.

³³ ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1327. – Арк. 391.

³⁴ Потрашков С. Военнопленные Великой армии в Слободско-Украинской губернии. – С. 143–149.

³⁵ ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1217. – Арк. 1.

³⁶ ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1218а. – Арк. 918.

³⁷ ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1218а. – Арк. 890–892, 898–899.

³⁸ ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1327. – Арк. 5.

³⁹ ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1218а. – Арк. 786.

⁴⁰ ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1220. – Арк. 72.

⁴¹ ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1221. – Арк. 31; Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1221. – Арк. 123.

⁴² ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1217. – Арк. 93; Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1218. – Арк. 30; Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1218а. – Арк. 1058.

⁴³ ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1329. – Арк. 34.

⁴⁴ ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1209. – Арк. 157.

⁴⁵ ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1217. – Арк. 339; Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1218. – Арк. 39–40; Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1221. – Арк. 118, 221, 223, 245.

⁴⁶ Студилова Л. "Чужинць з добрим серцем" // Чернігівщина incognita. – Чернігів, 2008. – С. 268–269.

⁴⁷ Ситий І. Рукописні книги у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Скарбниця української культури: 36 наук. праць. – Вип. 4. – Чернігів, 2004. – С. 31.

⁴⁸ Черниговские губернские ведомости. – 1898. – 4 августа. – Часть официальная. – С. 1.

⁴⁹ ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1327. – Арк. 209–230.

Життя в окупованому Чернігові за спогадами Раїси Павлівни Товстухи-Новицької

У недалекому минулому історія України у роки окупації була маже суцільного "білою плямою". В узагальнюючих працях про Велику Вітчизняну війну велика увага приділялась перебігу битв на фронтах війни, діям партизанів, праці евакуйованих з України робітників та спеціалістів. Але під час будь-якої війни найгіршу чашу приречене випити мирне населення.

Гвалтовні поразки Червоної армії літа–осені 1941 р. призвели до того, що вже у перші місяці війни більша частина української території опинилась під німецьким чоботом. Розпочалася тривала доба окупаційного режиму. Українське населення, хотіло того чи ні, мусило пристосовуватись до нових умов. Мусило виживати. Нацистський "новий порядок" у Західній і Східній Європі різко відрізнявся. До західних держав нацисти ставилися як до частини цивілізованого світу, в якому бажали панувати. А окуповану територію на Сході розглядали як "лебенсraum" (життєвий простір). Українці, поляки, білоруси і представники інших народів на цих землях підлягали знищенню або онімеченню.

У Державному архіві Чернігівської області зберігаються спогади Раїси Павлівни Товстухи-Новицької про життя в окупованому німецько-фашистськими загарбниками Чернігові (Ф.Р-1376. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 1–34). Вони слугують яскравою ілюстрацією того, як страждало цивільне населення Чернігова – покинуте напризволяще власною державою, непотрібне державі-окупанту. Мемуари написані на 34 аркушах формату А-4, позовкних від часу, простим олівцем, російською мовою. Записи публікуються фрагментарно, мовою оригіналу, зі збереженням авторського стилю.

"Писалось всё это несколько дней, как говорят в ударе и спешно. Писала к 25-летию Победы, к 9 Мая". Адреса: м. Київ, вул. Капітанська, б. 4, кв. 59. Дата: 3 травня 1970 р.

Про себе респондентка пише, що народилась у смт. Березна (нині Менського району). Сирота. Перед війною жила в Чернігові: знімала куток у господині на Лісковичі. Вдова – чоловік помер від сухот. Дітей не мала. Працювала в обласній бібліотеці для дітей ім. М. Островського, що знаходилась на розі вулиць Шевченка і К. Маркса (сучасні пр. Миру і вул. Преображенська).

Спогади починаються з моменту, коли стало відомо про початок війни, 22 червня 1941 р. *"Всё остановилось, всё онемело от грядущей неизмеримой беды. Мозг отказывался понимать суть. Все каждодневные обязанности, заботы, интересы, радости и горести потеряли смысл, значимость, важность... Шло огромное неотвратимое бедствие для всех. Жизнь словно остановилась с немлым вопросом: что будет? Полная растерянность. А жизнь стала было налаживаться. С каждым днём люди становились увереннее, веселее и вот... Проходили дни, тяжёлые, гнетущие".*

Люди намагались щось довідатись, але ніхто нічого не знав. Потім надійшло розпорядження від керівництва міста налагодити по всіх організаціях цілодобове чергування біля телефонів, провести затемнення будівель, смужками паперу заклейти вікна. Вночі забороняли вмикати світло. Почали готувати бомбосховища. *"Люди начали запасаться продуктами. Кто связан с селом – старались вывезти нужное и ценное в село".*

Детально Раїса Павлівна описує початок бомбардувань міста німецькими літаками. *"Всё чаще стали объявлять воздушную тревогу – гудками сирен. Все стремительно бе-*

ГОРОХ М.

Статтєво-вікова структура міського населення України наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років

Вивчаючи різноманітні питання, пов'язані з життям та діяльністю населення будь-якої країни або окремого населеного пункту, вчені-демографи особливу увагу приділяють його статтєво-віковому складу. Справа в тому, що саме віком людини вимірюється тривалість життя, визначається можливість вчитися, працювати, брати шлюб, мати дітей. Інакше кажучи, він багато в чому визначає соціальну роль людини та її місце в суспільстві. Другою складовою статтєво-вікового складу є стать. Вона визначає роль людини у відтворенні населення, сімейний стан та соціальний статус.

Розподіл населення за статтю та віком рідко застосовується ізольовано один від одного. Саме ці фактори суттєво впливають на хід природного руху населення і соціально-економічний розвиток суспільства. Наприклад, такі демографічні процеси, як народжуваність та смертність, перебувають у тісному зв'язку з віком людини. Для аналізу складу населення за статтю та віком у демографії широко використовуються графічні методи. Найбільш поширеними з них є гістограма, крива розподілу та перетворена гістограма (піраміда статтєво-вікової структури).

Дане дослідження присвячене одному з ключових періодів історії України, який характеризувався становленням нової політичної та соціально-економічної системи, переходом до прискореної індустріалізації та суцільної колективізації, проголошенням першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства і зачіпав усі сфери людського життя. Цей період викликав у колі дослідників жваві дискусії та суперечки.

В радянській історіографії, присвяченій 1920-м – 1930-м рокам, основними тематичними напрямками досліджень були: перетворення у промисловості та сільському господарстві, здійснення культурної революції, проблеми державного будівництва та закономірності суспільно-політичного життя¹. Перші монографічні дослідження, присвячені аналізу динаміки соціальної структури радянського суспільства означеного часу, з'явилися лише на рубежі 1970-х – 1980-х років². Серед закордонних дослідників слід виділити праці Б. Кравченка³ та F. Lorimer⁴. Але цілісної картини динаміки соціально-демографічних процесів у містах протягом 1920-х – 1930-х років у літературі не склалося. До певної міри це пояснюється недоступністю джерельної бази – підсумків переписів населення. Необхідність введення їх до наукового обігу відзначалась ще наприкінці 1950-х років⁵. Тоді історія народонаселення характеризувалась як одна з найбільш відстаючих ланок історичної науки. Виправлятися ситуація почала лише через два десятиліття.

В даній статті робиться спроба всебічно проаналізувати лише один історико-демографічний аспект – статтєво-вікову структуру міського населення УСРР кінця 1920-х – початку 1930-х років. Об'єктом даного дослідження виступатиме міське населення України, а предметом – його чисельність та склад за віком і статтю. Основним джерелом для висвітлення означеної проблематики слугуватиме Облік міської людності УСРР 1931 року⁶, який і до сьогодні залишається маловідомим історичній науці. Програма його проведення передбачала не лише характеристику населення за демографічними та соціальними ознаками в цілому, а й у розрізі його економічної активності, соціальних верств та їх галузєво-професійної зайнятості.

Спроби вивчення даних радянських переписів здійснювались одразу після їх

проведення. Значну увагу привертають праці відомого українського вченого-демографа Ю. Корчак-Чепурківського⁷. Саме в них вперше була здійснена спроба порівняльного аналізу Серед сучасних дослідників варто згадати праці М. Бойка⁸ та Д. Гриня⁹.

Географічні межі роботи визначаються територією УСРР у кордонах на час проведення Обліку міської людності 1931 р. і саме щодо неї вживається назва "Україна".

У своїй демографічній політиці держава має особливу увагу звертати на співвідношення чоловіків та жінок. Правильне вирішення даного питання дозволяє не лише збільшити кількість жителів працездатного віку, а й підвищити природний приріст населення (зростання народжуваності). У статистиці для характеристики складу населення за статтю використовують декілька узагальнюючих показників: абсолютна чисельність чоловіків та жінок, віковий поділ та співвідношення статей як у всьому населенні, так і в окремих вікових групах¹⁰.

За даними Обліку 1931 р. у міських населених пунктах УСРР проживало 6099 тис. осіб. Негаразди перших десятиліть ХХ століття суттєво вплинули на склад міського населення України. У першу чергу вони виявились у співвідношенні кількості чоловіків та жінок. В українських містах спостерігалось домінування жінок, про що свідчить показник "чоловічий коефіцієнт", який дорівнює 0,49. "Дефіцит" чоловіків простежується майже по всіх вікових групах (табл.1).

Таблиця 1.

Чисельність та співвідношення статей у п'ятирічних вікових групах
міського населення України¹¹

Вікова група (роки)	Чисельність за даними обліку 1931 р.		Співвідношення статей	Типова таблиця ООН
	Чоловіки	Жінки		
0–4	310119	312592	99,2	102,3
5–9	323191	325722	99,2	102,4
10–14	203524	211656	96,2	102,8
15–19	357879	348908	102,6	103,3
20–24	391038	376356	103,9	103,9
25–29	326316	330000	98,9	104,7
30–34	245991	270871	90,8	105,6
35–39	203759	218737	93,2	106,2
40–44	177395	159816	111,0	105,8
45–49	142306	128390	110,8	104,0
50–54	110142	111062	99,2	101,1
55–59	77670	91464	84,9	97,2
60 і більше	138874	205188	67,7	–

Для порівняння використаємо дані типової таблиці ООН для закритого населення. У наймолодшій віковій групі 0–14 років показник співвідношення за статтю становить 99,2 при нормі 102,3. У наступній категорії (5–9 років) перевага жінок залишається, а у черговій (10–14 років) – ще більше зростає, про що свідчить показник 96,2. Наступні дві вікові групи (15–24 роки) вже характеризуються перевагою чоловіків, а сам показник максимально наближається до даних типової таблиці ООН. Натомість у категорії 25–39 років знову відмічаємо домінування жінок. Теоретично мало б бути навпаки, бо саме на

¹⁰ "Чоловічий коефіцієнт" – частка чоловіків у загальному складі населення. Визначається шляхом поділу числа чоловіків на загальну чисельність населення.
¹¹ "Співвідношення статей" – число чоловіків на 100 жінок.

цей період припадає найбільше піднесення жіночої репродуктивності, а отже, і смертності. Різке зростання показника статевого співвідношення спостерігалося у двох групах (40–49 років). Тут, у кожній з груп, його значення більше ніж 110 (при нормі 104–105). Надлишні показники виключно демонструють перевагу жінок.

Співвідношення міського населення УСРР та дані типової таблиці ООН суттєво різняться. Спостерігається певна хаотичність, за винятком окремих вікових груп. Слід зв'язати її на ту обставину, що типова таблиця була створена для закритого населення, а населення міст було відкритим, тобто зазнавало впливу міграції. Поєднання різних чинників сформувало відповідне статеве співвідношення, яке відізнялося в межах 97,3. Подібне моделі. Завальний же показник співвідношення за статтю коливається в межах 97,3. Подібне збереження чисельної переваги жінок (особливо в молодому віці) загрожувало погіршенням демографічної ситуації в містах.

На підставі обрахунку коефіцієнту фемінізації¹² польський дослідник Едвард Россет виділяв п'ять типів статевий структури населення (табл. 2). Використовуючи дану класифікацію, структуру міського населення України за статтю можна віднести до другого типу (коефіцієнт фемінізації склав 103), який характеризувався незвичною перевагою жінок. У більшості великих міст республіки спостерігалося подібна ситуація. Винятком був лише Київ, де коефіцієнт фемінізації дорівнював 112, а статева структура визначалася як цілком аномальна.

Таблиця 2.

Класифікація статевої структури населення (за Е. Россетом)¹²

Кількість жінок на 100 чоловіків (коефіцієнт фемінізації)	Тип статевої структури	Характеристика
Менше 100	I	Чисельна перевага чоловіків
100–103,9	II	Незначна перевага жінок
104–107,9	III	Порушення рівноваги статей
108–111,9	IV	Різке порушення рівноваги статей
112 і більше	V	Цілком аномальна статева структура

Для розуміння змін, які відбувалися в середовищі міського населення в 1920-ті–1930-ті роки, необхідно прослідкувати та порівняти динаміку вікової структури, залучивши до аналізу підручки Весесюноного перепису 1926 р. та Обліку міської людності УСРР 1931 р. Подібному задуму сприяє й те, що, тогочасні підручково видання Обліку 1931 р. автори включили до нього дані за 1926 р., але лише щодо тих категорій населення, які обліковувалися в 1931 р. (табл. 3).

За означений час у віковій структурі населення відбулися значні зміни. Одним з найважливіших чинників, що вплинув на підсумкові дані, була міграція, яка відбулася як на географічному розширенні населення, так і на чисельності вікових груп.

В 1926 р. найчисельнішою групою були хлопчики у віці до 4-х років та жінки 15-ти–19-ти років. Та вже за п'ять років ще більшими показниками могла похвалитися група чоловіків та жінок у віці 20–24 роки – найбільш активна частина населення, що в першу чергу була здатна до міграції. Підтвердженням цьому слугує той факт, що питома вага групи населення старшого за 40 років суттєво не змінилася. Це – особи, які набули певної кваліфікації, влаштували своє життя і, відповідно, були більш тісно пов'язані з виробництвом, місцем проживання та сім'єю.

Розподіл людності за віком у % до загальної кількості за даними Обліку 1931 р. та Весесюноного перепису 1926 р.¹³

Таблиця 3.

Гетерія

Вік	1931		1926		Зміна, що сталася за 4,3 роки	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
0-4	10,3	10,1	12,2	11,0	1,9	-0,9
5-9	10,7	10,5	8,0	7,4	+2,7	+3,1
10-14	6,8	6,9	10,1	9,7	-3,3	-2,8
15-19	11,9	11,3	11,3	12,6	+0,6	-1,3
20-24	13,0	12,1	11,2	11,4	+1,8	+0,7
25-29	10,8	10,7	10,4	11,0	+0,4	-0,3
30-34	8,2	8,8	8,3	7,6	-0,1	+1,2
35-39	6,8	7,1	7,1	6,8	-0,3	+0,3
40-44	5,9	5,2	5,9	4,9	-	+0,3
45-49	4,7	4,2	4,7	4,3	-	-0,1
50-54	3,7	3,6	3,4	3,5	+0,3	+0,1
55-59	2,6	3,0	2,6	3,1	-	-0,1
60 та більше	4,6	6,5	4,8	6,7	-0,2	-0,2
Разом	100	100	100	100	-	-

На фоні певної стабільності показників середнього та старшого віку, бачимо суттєві зміни в допрацездатному віці. У порівнянні з 1926-м 1931 року питома вага чоловіків і жінок у віці 0-4 та 10-14 років суттєво зменшилася, а у віці 5-9 років – збільшилася. Слід зауважити, що скорочення частки дітей до 4-х років (на 1,9% та 0,9% відповідно до статі) свідчить про падіння народжуваності.

Приток населення працездатного віку спостерігався не лише за абсолютними, але й за відносними показниками (табл. 4). Характерним є зростання питомих ваг чоловіків 17-19 та 20-34 років. У цьому віці чоловіки зобов'язані збільшувати освіту, набувають професійних навичок та, здебільшого, ще зазначаються неодруженими.

Таблиця 4.

Розподіл міського населення працездатного віку у % до загальної кількості¹⁴

Вікові категорії	1931		1926		Зміна, що сталася за питомих ваг	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
17-19	8,4	7,5	6,9	7,6	+1,5	-0,1
20-34	32,0	31,6	29,9	30,0	+2,1	+1,6
35-39	6,8	7,1	7,1	6,8	-0,3	+0,3
17-39	47,2	46,2	43,9	44,4	+3,3	+1,8
40-44	5,9	5,2	5,9	4,9	-	+0,3
45-59	11	10,8	10,7	10,9	+0,3	-0,1
17-59	64,1	62,2	60,5	60,2	+3,6	+2

З цим загальним фоном дещо контрастують показники по місту Одесі, де питома вага чоловіків 17-39 років за даний період зменшилася на 7,8%, що може свідчити про відтік чоловічого населення до промислових районів.

Зростання ж чисельності жінок працездатного віку починається лише з 20 років

¹² Коефіцієнт фемінізації – показник кількості жінок на 100 чоловіків.

(адже дівчата набагато тісніше пов'язані з батьківською родиною), а особливо інтенсивно відбувається у групі 20–24 роки.

Третину всього міського населення України складали чоловіки та жінки у віці 20–34 роки (32% та 31,6% відповідно). А в таких містах, як Харків та Дніпропетровськ, їхня питома вага була вищою, ніж у середньому по Україні – 37,7% (37,1% чоловіки та 36,2% жінки)¹⁵.

Для глибшого і докладнішого вивчення різних вікових груп використовують різні градації населення за віком. Серед них виділяються групування за демографічними поколіннями (виділяють групи дітей, батьків та працьотників) та за віком працездатності (допрацездатний, працездатний та післяпрацездатний)¹⁶. Групування населення за віком (працездатності) дозволяє отримати більш складні й узагальнюючі характеристики – так звані коефіцієнти демографічного навантаження¹⁷. Розрізняють три такі коефіцієнти:

- коефіцієнт навантаження дітьми;
- навантаження населенням у віці, що перевищує працездатний;
- сумарний коефіцієнт демографічного навантаження¹⁸.

За даними Обліку 1931 р. коефіцієнт навантаження дітьми складав 41,5¹⁹. Це – середній показник. Водночас на 100 працездатних припадало всього 8,5 вже непрацездатних за віком осіб. Отже, сумарний коефіцієнт демографічного навантаження складає 50, що вказує на середнє навантаження.

Для аналізу складу населення як за статтю, так і за віком використовують статтєво-вікову піраміду. Цей метод є одним із найбільш апробованих інструментів для розуміння демографічних процесів, оскільки відображає статтєво-вікову структуру населення у певний момент, фіксує її стан у ході безперервного процесу відтворення населення¹⁸.

Піраміда являє собою двосторонню піктограму, в якій вік позначається на вертикальній осі, а чисельність на горизонтальній. Під час її побудови автором використане “згорнуте” групування з 5-річними інтервалами. Верхня межа піраміди свідомо обмежена віком 60 років. Останнє спричинене з одного боку, підсумковими даними Обліку 1931 р., де населення у віці 60 та більше років було об'єднане в одну велику групу. З іншого боку, відсутність цих даних суттєво не впливає на подальші розрахунки та висновки (Рис. 1). Верхня половина піраміди, починаючи від групи 20–24 роки, має правильну форму. Це та частина населення, життя якої почалося при традиційному типі відтворення. Основа ж піраміди навпаки – звужена, чітко проглядаються западини і висупи. Тенденція до звуження основи піраміди намітилася, починаючи з 1926–1927 років.

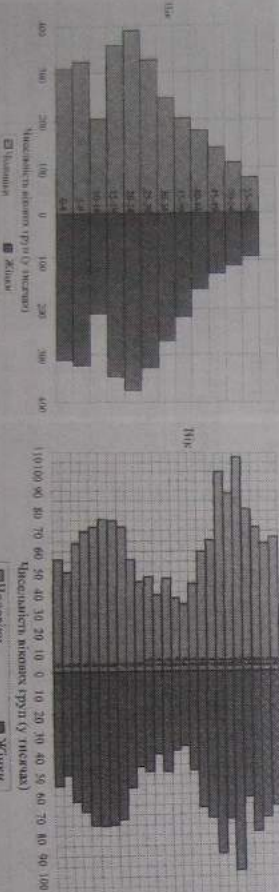

Рис. 1. Статтєво-вікова піраміда міського населення УСРР 1931 р.

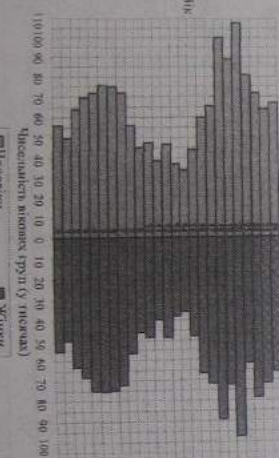

Рис. 2. Статтєво-вікова піраміда міського населення УСРР (у віці від 0 до 24 років)

¹⁵ Демографічне навантаження – узагальнена кількісна характеристика вікової структури населення, яка показує навантаження на студство непродуктивного населення.
¹⁶ Кількість осіб у віці 0–14 років на 100 осіб у віці 15–64 років.

Чіткіше ці копівання видно на розгорнутому групуванні населення з однорічними інтервалами у віці від 0 до 24 років (Рис. 2). Молоде покоління було охоплене депресивними рухами. Западина на рівні 8–19 років пояснюється втраченим у війнах та соціальними негараздами, найбільша її частина відповідає подіям 1917–1923 років.

Матеріали Обліку 1931 р. дають можливість дослідити не лише загальноукраїнські тенденції, але й порівняти їх зі статтєво-віковими змінами у чотирьох найбільших містах республіки: Харкові, Києві, Дніпропетровську та Одесі (Рис. 3–6)¹⁹. На всіх чотирьох пірамідах відзначаємо суттєву западину на шквалі віку 10–14 років, що, як відмічалося вище, була характерною для всієї України. Проте можна прослідкувати й деякі відмінності. Тенденції до звуження основи спостерігаються у всіх названих містах, окрім Дніпропетровська, де вона, хоч і не суттєво, але збільшується. Видічаємо подібність пірамід Дніпропетровська та Харкова, а також Києва та Одеси відповідно. Якщо в першій парі вони доволі симетричні, то у другій простежується значна перевага кількості жінок над чоловіками. Збільшення населення Дніпропетровська та Харкова на третину пояснюється швидкими темпами розвитку цих потужних промислових центрів. Крім того, Харків до 1934 р. був столицею республіки.

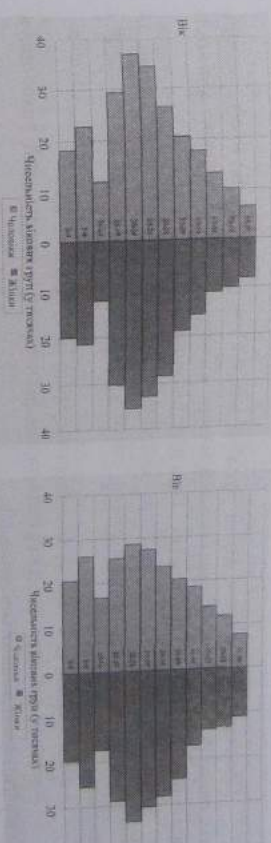

Рис. 3. Статтєво-вікова піраміда населення Харківка.

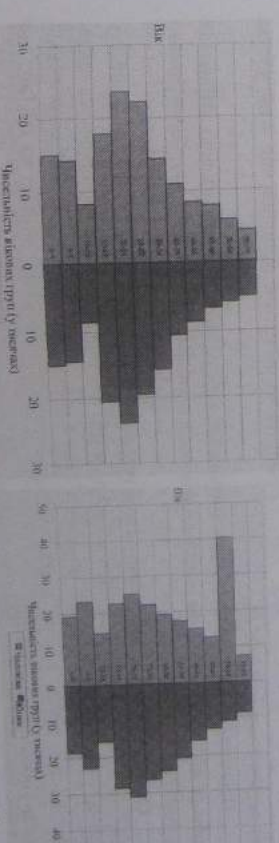

Рис. 4. Статтєво-вікова піраміда населення Києва.

Рис. 5. Статтєво-вікова піраміда населення Дніпропетровська.

Рис. 6. Статтєво-вікова піраміда населення Одеси.

Щодо співвідношення кількості жінок та чоловіків у містах України, то лише у вікових групах 15–24 та 40–49 років наванта перевага чоловіків над жінками. Відзначаємо також незначне домінування жінок у віці до 9 років та суттєве переважання чоловіків у перших двох рік у Києві, Одесі та Дніпропетровську спостерідається перевага чоловіків у перших двох вікових групах – від 0 до 9 років, натомість жінок було більше серед осіб працездатного віку. Подібна ситуація, починаючи з 10 років, відмічаємо суттєве переважання чисельності жінок. Подібна

ситуація характерна і для Києва. Лише у Харкові в більшості вікових груп простежується чисельне домінування чоловіків.

Навні дані дають нам можливість визначити і тип вікової структури міського населення УСРР початку 1930-х років. Першим розробив типологію вікових структур відомий шведський демограф Густав Зундберґ. У своїх дослідженнях він виходив із поділу населення на три вікові групи (табл. 5):

- діти (0–14 років);
- батьки (15–49 років);
- прабатьки (50 років і старші).

Таблиця 5.

Покоління	Інтервал віку, років	Частка поколінь за їх типами, %		
		Прогресивний	Стационарний	Регресивний
Діти	0–14	40	27	20
Батьки	15–49	50	50	50
Прабатьки	50 і старші	10	23	30

Проаналізувавши навні дані, Г. Зундберґ виділив три основні типи: прогресивний, стационарний та регресивний, які залежали від питомої ваги поколінь у загальній кількості населення. Характеризувалися названі типи наступним чином:

- прогресивний тип – структура динамічна, населення збільшується швидко та оновлюється через високу народжуваність і високу смертність, з великою часткою дітей і невеликою – старих людей;
- стационарний тип – має урівноважені частки дітей та прабатьків;
- регресивний тип – частка прабатьків помітно перевищує частку дітей, покоління в такому населенні змінюються повільно³⁰.

Звертає на себе увагу однакова питома вага батьків у всіх трьох моделях. Вчений вважав, що існує “закон рівноваги вікової структури”, згідно з яким половина населення перебуває у батьківському віці. Аналіз різних типів населення доводив, що їхня частка коливається в межах 45–55 %.

Пізнавши більшість дослідників, використовуючи конкретні вікові профілі, отримали подібні результати. Вони лише дещо модифікували типи вікової структури Зундберґа (інколи суто термінологічно).

Схожою є й концепція французького географа Жаклін Божо-Гаріє (Ваажен-Гаттієт). Проте він користувався традиційною французькою схемою, в якій виокремлюються вікові групи: 0–19 років, 20–59 років, 60 років і старші (табл. 6)³¹. Вчений поділяв європейські країни на три групи: країни в демографічному відношенні старі, молоді та країни, що дивляють собою проміжний тип.

Таблиця 6.

Покоління	Інтервал віку, років	Частка поколінь за їх типами, %		
		Старі	Молоді	Проміжний
Діти, підлітки, юнаки	0–19	менше 30,5	більше 35	30,5–35
Старі люди	60 і старше	більше 15	менше 12	12–15

Для характеристики статено-вікової структури міського населення УСРР початку 1930-х років ми використаємо обидва підходи. Згідно з типологією Г. Зундберґа, в 1931 році

покоління розподілялися наступним чином:

діти	27,7 %
батьки	60,3 %
прабатьки	12 %

Досить значну частку батьків можна пояснити двома аспектами: по-перше, об'єктом даного дослідження є лише міське населення, а, по-друге, у процесі міграції сільських жителів у першу чергу до міст відішли особи в молодому, дітородному та працездатному віці. За даною класифікацією важко однозначно визначити тип вікової структури населення. Його можна схарактеризувати як перехідний від прогресивного до стационарного. Даний перехід відзначається зменшенням частки дітей (0–14 років) і одночасно з цим низькою часткою групи прабатьків (50 і старше). Ці висновки підтверджує і побудована нами статено-вікова піраміда міського населення (рис. 1).

За типологією Ж. Божо-Гаріє родинні покоління міських жителів набуває наступного вигляду:

діти, підлітки юнаки (0–19)	39,3 %
старі люди (60 і старші)	5,6 %

Ормиране співвідношення притаманне для молодого в демографічному відношенні суспільства.

Для оцінки ступеня демографічної молодості або старості населення Е. Россет запропонував власну шкалу³². Суттєвою її особливістю є розподіл суспільства на чотири групи. Основним критерієм подібного розмежування виступала питома вага дітніх людей (табл. 7). Порівнявши отримані показники з наведеною класифікацією, приходимо до висновку, що на початок 1930-х років міське населення УСРР переживало демографічну молодість.

Таблиця 7.

Група	Частка старих (60 років і старше), %	Характеристика окремих груп
I	Менше 8	Демографічна молодість
II	8–10	Перехідність старіння
III	10–12	Висше старіння
IV	12 і більше	Демографічна старість

Населення міст України наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років зазнало значних змін, що в першу чергу торкнулися його чисельності та географічного розміщення. Швидкі темпи урбанізації та перехід до нового типу відтворення міського населення поступово привели до падіння темпів народжуваності. Жінки домінували майже у всіх вікових групах, особливо у наймолодших (0–14 років). Потребою в робочій силі та значною кількістю чоловічих професій у промисловості можна пояснити переважання чоловіків у віці 15–24 років та збільшення їхньої чисельності.

Що ж стосується статено-вікової структури міського населення, то на основі проведених підрахунків її можна визначити як прогресивну та динамічну, а суспільство – молоді в демографічному відношенні. Проте вже почали намічатися тенденції до поступової зміни статено-вікової структури від прогресивної до стационарної.

- ¹ Историография истории Украинской ССР / под ред. И.С. Хмеля, И.Н. Варварцева, А.В. Лихолата. – К., 1987. – С. 301.
- ² Изменение социальной структуры советского общества (1921 – сер. 1930-х годов) / отв. ред. В.М. Селунская. – М., 1979. – 343 с.
- ³ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Пер. з англ. – К., 1997. – 423 с.
- ⁴ Lorimer F. The population of the Soviet Union: History and prospects. – Geneva, 1946.
- ⁵ Ядунский В.К. О некоторых отстающих участках нашей исторической науки // История СССР. – 1959. – № 3. – С. 26–51.
- ⁶ Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 року. – Харків, 1933. – 211 с.
- ⁷ Корчак-Чепурківський Ю.О. Відтворення населення Української РСР до початку першої п'ятирічки // Демографічні дослідження. – К., 1975. – Вип. 3. – С. 78–114; його ж. Избранные демографические исследования. – М., 1970. – 387 с.
- ⁸ Бойко Н.К. Рабочий класс Украины (По материалам учета городского населения республики в 1931 г.) // Вопросы истории СССР. – Вип. 34. – Харьков, 1989. – С. 48–54.
- ⁹ Гринь Д.К. Облік міської людності УСРР 1931 року як історичне джерело // Література та культура Полісся. – Вип. 17. – Ніжин, 2001. – С. 204–207; його ж. Урбанізаційні процеси в Україні у 1920–1930 рр. // Сіверянський літопис. – 2000. – № 1. – С. 139–144; його ж. Динаміка чисельності та зміни у складі міського населення України у 20–30-х рр. ХХ ст. // Україна і Росія в панорамі століть. – Чернігів, 1998. – С. 294–300; його ж. Дослідження соціальної структури міського населення України 1920–1930-х років у вітчизняній історіографії // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Випуск 15. Серія: історичні науки: № 1. – Чернігів, 2002. – № 15. – С. 83–86.
- ¹⁰ Сердюк І. Структура населення міста Переяслава за матеріалами Генерального опису 1765–1769 рр. // Київська старовина. – 2008. – № 6. – С. 7.
- ¹¹ Складено та розраховано автором за: Підсумки обліку... – С. 118.
- ¹² Бедный М.С. Мальчик или девочка? (Медико-демогр. анализ). – М., 1987. – С. 55.
- ¹³ Підсумки обліку... – С. XXV.
- ¹⁴ Складено та розраховано автором за: Підсумки обліку... – С. 118.
- ¹⁵ Розраховано автором за: Підсумки обліку... – С. 118–121.
- ¹⁶ Стеценко С.Г., Швель В.Г. Статистика населення. – К., 1993. – С. 34–35.
- ¹⁷ Удотова Л.Ф. Соціальна статистика: Підручник. – К., 2002. – С. 46.
- ¹⁸ Народонаселение. Энциклопедический словарь / Гл. ред. Г. Меликян. – М., 1994. – С. 52–55.
- ¹⁹ Підсумки обліку... – С. 119–121.
- ²⁰ Россет Э. Процесс старения населения. Демографическое исследование. – М., 1968. – С. 60–61; Стеценко С.Г., Швель В.Г. Статистика населення... – С. 41.
- ²¹ Россет Э. Процесс старения... – С. 68–69.
- ²² Там же. – С. 69.

Печатки Святослава Ярославича

Святослав Ярославич, що посідав чернігівський князівський стіл у 1054–1073 роках, а київський – у 1073–1076 роках, залишив по собі цікаву сфрагістичну спадщину. Станом на 1996 р. було зафіксовано 11 його печаток від 9 пар матриць¹. На аверсі зображений небесний патрон Святослава – св. Миколай Мірлікійський, на реверсі – сам князь.

За стилістичними та технічними особливостями печатки діляться на дві групи. Перша, більш рання, відрізняється великим розміром заготовки та штампів (37–40 мм). Прототипом вважається булла знайдена у Володимирі-Волинському, яка наслідувала візантійські імператорські печатки Х – першої половини ХІ ст.² Князь на ній сидить на троні, з нимбом автократора, на звороті – поясне зображення св. Миколая з написом стовпчиком “НИКУЛА”.

Друга група наслідує печатку, знайдену в Київській області. Вона відрізняється тим, що на ній князь зображений на повний зріст, у князівській шапці, з хрестом на довгому державу та підписом “СВЯ”, тобто “СВЯТОСЛАВ”. З восьми печаток цієї групи дві знайдені у Чернігові, одна – у Новгороді-Сіверському, три – в Києві та Київській області, одна – у Новгороді. Місце, де була знайдена ще одна, невідоме. Топографія знахідок печаток вказує на те, що перехід від однієї групи до іншої відбувся у чернігівський період князювання Святослава Ярославича.

Нещодавно автору довелося ознайомитися з печаткою, яка перебуває у професора С. Лепявки (кол. вкл. 8: 1–2). За його словами, булла знайдена між Черніговом та Любечем. Загальний розмір – 34×31 мм, штампа – 27 мм, отвору для шнура – 2 мм, товщина – 3 мм, вага – 27 г.

На лицевому боці зображений чоловік на повний зріст з хрестом на довгому державу у правиці, ліва рука тримає державу, обабіч ніг напис: “[СТ]/СЛВ” (“[СВЯТ]/[О]СЛ[А]В”), все зображення обіймає шнуроподібний обідок³. На звороті – поясне зображення безбородого, з довгими вусами, великими мигдалеподібними очима св. Миколая у святительських ризах, з намистом на шії, який правою рукою благословляє, а у лівій тримає кодекс, обабіч голови літери у стовпчик: “АОС³/АОС³”, навколо зображення – шнуроподібний обідок, діаметром 22 мм.

Булла тождна печатці Святослава, яка була знайдена у 1983 р. на старовинному передгородді Чернігова і нині зберігається у Чернігівському обласному історичному музеї імені В.В. Тарновського⁴. Окрім неї, в музеї зберігається ще одна подібна печатка, яка була знайдена у 1981–1984 роках на чернігівському Подолі (кол. вкл. 8: 3–6)⁵.

У підсумку можна зазначити, що наш висновок щодо нових знахідок княжих печаток у районі Чернігів–Любеч повністю виправдався⁶ і нас чекає ще не одна знахідка, яка дозволить відкрити нові сторінки як історії Придесення, так і всієї України-Русі¹⁰.

¹ Янин В.Л., Гайдуков П.Г. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. Т. III. Печати, зарегистрированные в 1970–1996 гг. – М., 1998. – С. 19.

² Янин В.Л., Гайдуков П.Г. – С. 20.

³ Там же.

⁴ Літери напису невиразні, тому розшифровка гіпотетична. Янин та Гайдуков вважають, що ліва рука складена у жесті благословення.

поміж скелями, в такому ж напруженому стані, до того ж з енергійним жестом⁴. Попри більш видовжені пропорції, певні риси, зокрема поза, наближають до зображення фреску з життійного циклу пророка Іллі, котрим близько 1251–1252 років прикрашений дияконник Успенської церкви чорногорського монастиря Морача⁵. Поряд з цим належить також згадати дещо варіативну псковську ікону другої половини XIII ст. з церкви Іллі-пророка в с. Вибути поблизу Пскова⁶. В контексті згаданих творів кам'яна ікона за іконографічними ознаками має належати до числа зразків пластичного мистецтва саме XIII ст.

1

2

Кам'яні іконки пророка Іллі в пустелі:

1 – Новгород. Початок XIV ст. Москва, Державна Третьяковська галерея; 2 – Балкани (?), XV–XVI ст. Сергієв Посад, Державний історико-художній музей-заповідник.

прикмети кінця XV – початку XVI ст., в тому разі й ренесансні елементи⁹. Таким чином, іконка з Гродно виявляється найбільш ранньою і здається ніяк не давньоруського походження. Це твердження можна додатково перевірити. Принаймні серед численних зразків дрібної кам'яної пластики немає жодного, поруч з яким можна це різьблення сприймати як принципову аналогію¹⁰. Йдеться насамперед про стилістичні паралелі. Наскільки відомо, сам сюжет не набув поширення у пластичному мистецтві візантійської мистецької традиції.

Витвори грецьких ремісників теж не доводиться вважати багатими на потрібні аналогії. Однак кам'яна іконка пророка Іллі серед них посідає не зовсім ізольоване місце. За загальними особливостями рельєфу до неї наближається стегативна іконка Стрітєння Господнього, розміром 10,6×8,7×1,0 см з Музею Бенакі в Афінах. Датування цього різьблення зазнало помітної еволюції. Спочатку визначили час виконання – XII ст.¹¹, пізніше – 1175–1200 роки¹² й нарешті – XIV ст.¹³ Останню дату треба рішуче відкинути, адже в характері рельєфу немає нічого типово палеологіського, яким воно сприймається в узагальненому вигляді¹⁴.

Особливістю різьблення нашого твору доводиться вважати узагальнене моделювання об'ємів з лінійним позначенням рис обличчя та складок одягу. (Багатофігурна афінська іконка виконана майстерніше порівняно з гродненською, більш позначеною рисами схематизму. Певною мірою це пояснюється індивідуальними манерами виконання, власне тим, як той чи інший різьбяр відчував особливості відповідного мистецького стилю.) Фігура сидячого пророка Іллі виглядає низькою й широкою, наче скорочених пропорцій. З-під хітона видно маленькі ступні босих ніг. Видається дещо манірним жест правиці, хоча типологічно він поширений у візантійській іконографії. Складки одягу, позначені тонкою графічною лінією, радше мають декоративний характер. Виразна, дещо готизована за формою голова із загостреною бородою та з широким німбом, окресленим подвійною лінією. Скелі позначено ще більш умовно-схематично, як і XIII ст. Візантія. Афіни, Музей Бенакі.

Стрітєння Господнє. Перша третина XIII ст. Візантія. Афіни, Музей Бенакі.

камін'я, на якому сидить пророк. Виконання може здаватися досить примітивним. Однак воно не позбавлене вишуканості, властивої фаховим творам, і тут належить звернути увагу на трактування розпластаной, майже геральдичної фігури ворона. Варто порівняти, як трактують цю сцену народні майстри¹⁵.

Рельєфна іконка Стрітєння Господнього, хоча й більш досконала за виконанням та ретельніше відтворює іконографічну схему, також своєрідно трактує середовище – у вигляді його окремих прикмет.

Можна помітити, що іконка пророка Іллі своїм загальним характером нагадує двобічну стегативу іконку XIII ст., розміром 4,6×4,1 см, з Музею Сакро Ватикана, на якій зображені святі Димитрій та Федор, архангел Михаїл і пророк Даниїл¹⁶.

Все сказане дозволяє датувати описувану іконку в хронологічних межах першої третини XIII ст., тим більше, що майже не відчувається стилістична відстань між нею й візантійськими різьбленими іконками кінця XII ст.¹⁷ На той час годі тут шукати прояви схематизму, властиві пластичному декору, виконаному між 1283–1296 роками у церкві Богородиці Парігорітиси в Артї¹⁸. Схематизм початку XIII ст. цілком поміркований, позбавлений тієї манірності, котра перетворюється на визначальну.

Стилістичний напрям, про який сказано, має певну паралель у творчості тогочасного майстра архізуячого стилю, пов'язаного з Києвом¹⁹. Пізніше його основні тенденції зазнають суттєвої трансформації, й у візантійському пластичному мистецтві доби Палеологів помітно посилюється експресія, проте на класичній основі, з майстерно розробленим рельєфом²⁰. У пошуках явище, характерне для надзвичайно складної доби становлення національних європейських культур. Міграція майстрів була для неї звичайною справою.

Кам'яна іконка пророка Іллі наприкінці XVII ст. привернула увагу, наслідком чого стало виконання досі існуючої срібної оправи, розміром 8,2×4,5×2,0 см, у вигляді прямокутного кіота, з "віконцем" з чільного боку й закріпленою на шарнірі пластинкою на звороті, прикрашеною

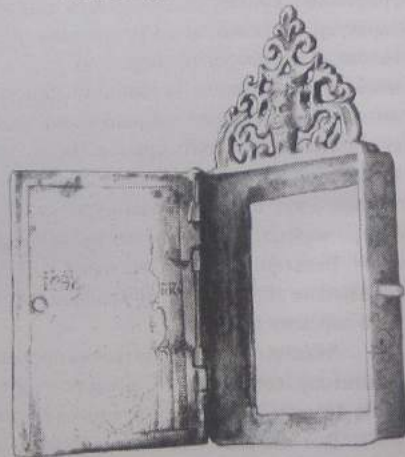
Стрітєння Господнє. Перша третина XIII ст. Візантія. Больнья, міський музей.

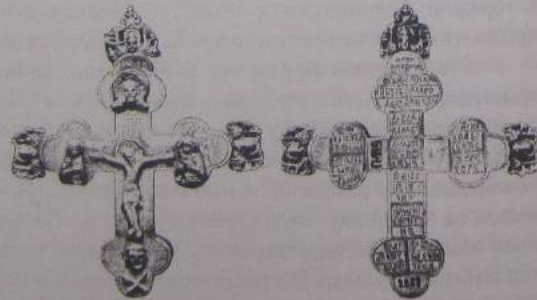
Покрова Богородиці та св. Микита-босоніг. Початок XV ст. Новгород. Москва, Центральний музей давньоруської культури та мистецтва імені Андрея Рубльова.

Срібна оправа іконки пророка Іллі і пустелі. 1680-ті роки. Гродно, Білоруський державний музей історії релігії.

Орнаментальні узори бічних стінок срібної оправы.

Хрест-можовик. Кінець XVII ст. Київ. Уфа, Башкирський державний художній музей імені М. Нестерова.

зовні Розп'яттям: гравіровані хрест і літерні позначення та накладна фігура розп'ятого Христа, дуже провисла на довгих руках. З формального боку все узгоджене з православною іконографією, але у пластичці таки відчувається вплив західного взірця. Винчає оправу ажурна літа рослинна орнаментальна композиція з головою Христа в центрі; його обличчя двобічне, як це можна бачити й у творах київських золотарів кінця XVII ст.²² Гравіровані барокові рослинні орнаменти на бічних площинах виробу нагадують, зокрема, тогочасні книжкові прикраси. Себто, ніби всі зазначені ознаки свідчать на користь київського походження цієї оправы. Ювелір міг належати до того самого кола, що й майстер Феодорит, автор срібної карбованої гробниці 1695 р.²³

Проте слід звернути увагу і на гравіроване зображення на внутрішньому боці пластинки з Розп'яттям. На перший погляд воно нагадує Богородицю Колозьку, і в такому разі річ належало пов'язувати з Гродно. Проте згаданий сюжет має помітні відмінності в деталях: Дитина Христос тримає в руці книжку, а не сувій²⁴. Натомість все ідеально співпадає з гравюрою, що прикрашає видану в 1677 р. в Новгороді-Сіверському книгу свт. Димитрія Туштала про чуда Діви Марії, "ліючіся от образа єї чудотворного в монастиру... пророка Іллі Черніговском". В 1682 р. що ж дошку використано для оздоблення Октоїха, надрукованого в Троїцько-Іллінському чернігівському монастирі, а в наступному 1683 р. - у виданій там само книзі свт. Димитрія "Руно орошенное". Це - славнозвісна ікона, виконана в 1658 р. Григорієм Дубенським, 1695 р. прикрашена чудовою срібною карбованою шатою²⁵. Варто зазначити, що як на цій книжковій гравюрі, так і на її різьбленому й позолоченому відтворенні на оправі іконки Богородиці й Дитина Христос ще без корон, з якими вони вже зображені на гравюрах, допущених до "Руна орошенного" у виданнях 1689 та 1696 років. Таким чином, виготовлення срібної оправы кам'яної іконки радше за все здійснене не пізніше 1680-х років.

Сполучення зображення ікони Богородиці Троїцько-Іллінської із зображенням пророка Іллі в пустелі, як доводиться переконатися, зовсім не випадкове, і, ймовірно, може бути свідомим на користь історичного зв'язку давнього мистецького твору з чернігівським монастирем. До нього, як відомо, належить мурована Іллінська церква з печерами²⁶. Тож, чи не давню храмову ікону на початку XIII ст. відтворено грецьким майстром у кам'яному різьбленні? Дати однозначну відповідь неможливо. Але припускати це - реально, бо оригіналами для мініатюрних кам'яних рельєфів здебільшого слугували саме відомі ікони.

Богородиця Троїцько-Іллінська. Гравюра на оправі іконки. 1680-ті роки.

Богородиця Троїцько-Іллінська. Дереворит. 1677 р.

- ¹ Атрибуція твору та його оправи належить автору цієї статті. Маю своїм приємним обов'язком висловити ширю подяку директору Білоруського державного музею історії релігії в м. Гродно Л.О. Корцілової за дозвіл здійснити дослідження та надання світлин.
- ² Пуцко В. Киевское художественное ремесло начала XII в. Индивидуальные манеры мастеров // *Byzantinoslavica*. – Т. LIX. – Prague, 1998. – S. 309–313. – Табл. I.
- ³ Lassus J. *Le Livre des Rois de la Vaticane* (Vatican. grec 333). – Paris, 1973. – Арк. 98zv.
- ⁴ Пивоварова Н.В. Фрески церкви Спаса на Нередице в Новгороде: иконографическая программа росписи. – СПб., 2002. – С. 38. – Лл. 10, 204; Щербатова-Шевякова Т.С. Нередица. Монументальные росписи церкви Спаса на Нередице. – М., 2004. – С. 112–113. – Лл. 78–80. З молитовно піднятими руками зображено стоячого пророка, що спостерігає за наближаючимся вороном, на візантійській іконі другої половини XII ст. в монастирі св. Катерини на Синаї: Sofiriu G. et M. *Icones du Mont Sinai*. – Т. I. – Athens, 1958. – Fig. 74.
- ⁵ Мижован П. Теофаніф у сликварству Мораче // *Зборник Светозара Радочића*. – Београд, 1969. – С. 179–196. – Ст. 3.
- ⁶ Государственная Третьяковская галерея. Каталог собрания. – Т. I. Древнерусское искусство X – начала XV века. – М., 1995. – С. 87–89. – № 26.
- ⁷ Там само. – С. 200–201. – № 94 (датовано кінцем XII ст.). Первісно віднесено до XIV ст.: Порфиридов Н.Г. *Мелкая каменная скульптура Древней Руси* // *Средневековая Русь*. – М., 1976. – С. 256–257.
- ⁸ Див.: Пуцко В.Г. Новгородская каменная резьба на рубеже XIII–XIV вв.: становление традиции // *Новгородский исторический сборник*. – Вып. 9/19. – СПб., 2003. – С. 141–152.
- ⁹ Николаева Т.В. Произведения мелкой пластики XIII–XVII веков в собрании Загорского музея. Каталог. – Загорск, 1960. – С. 186–187. – № 72.
- ¹⁰ Николаева Т.В. Древнерусская мелкая пластика из камня XI–XV вв. – М., 1983.
- ¹¹ *Byzantine Art and European Art*. – Athens, 1964. – P. 193–194. – № 107.
- ¹² *The Year 1200. A Centennial Exhibition at the Metropolitan Museum of Art*. – Vol. I. – New-York, 1970. – P. 45. – № 53.
- ¹³ Kalavrezou-Maxeiner I. *Byzantine Icons in Steatite*. – Wien, 1985. – P. 221–222. – Pl. 70. – № 154.
- ¹⁴ Див.: Weessel K. *Byzantinische Plastik der palaiologischen Periode* // *Byzanzion*. – T. XXXVI. – Bruxelles, 1966. – S. 217–259.
- ¹⁵ Лазарев В.Н. Памятник новгородской деревянной резьбы XIV в. // *Людогощенский крест* // Лазарев В.Н. *Византийское и древнерусское искусство*. Статьи и материалы. – М., 1978. – С. 187–189.
- ¹⁶ Kalavrezou-Maxeiner I. *Byzantine Icons in Steatite*. – P. 187–188. – Pl. 53. – № 107.
- ¹⁷ Коваленко В.П., Пуцко В.Г. Византийская резная иконка из Чернигова // *Советская археология*. – 1990. – № 1. – С. 267–269.
- ¹⁸ Grabar A. *Sculptures byzantines du Moyen Age*. II (XIe–XIVe siècle). – Paris, 1976. – P. 146. – Pl. CXXXIX. – № 152.
- ¹⁹ Пуцко В.Г. Архаїзуючий стиль у київському художньому ремеслі XIII ст. // *Історія Русі-України: Історико-археологічний збірник*. – К., 1998. – С. 222–229; его же. Киевское художественное ремесло начала XIII в. Индивидуальные манеры мастеров. – С. 317–319. – Табл. VIII–XII.
- ²⁰ Nikolajevic I. *Relievi di steatite del Museo Civico di Bologna* // *Rivista di studi bizantini e slavi*. – Т. II. – Bologna, 1982. – P. 333–342.
- ²¹ Тетерятникова Н.Б. Новгородская каменная иконка XV века из собрания музея Андрея Рублова // *Музей прикладного искусства*. Зборник. – Бр. 24–25. – Београд, 1980–1981. – С. 35–39.
- ²² Пуцко В. Київський хрест-мошник з Уфи // *Пам'ятки України*. – 1997. – № 3. – С. 80–81.
- ²³ Петренко М.З. Українське золотарство XVI–XVII ст. – К., 1970. – С. 80–82.
- ²⁴ Jodkowski J. *Świątynia warowna na Kolozy w Grodnie w swietle badan archiwalnych i archeologicznych, dokonanych w 1935 r.* – Grogno, 1936. – S. 30, 62.
- ²⁵ Пуцко В. Мазепина срібна шата в Чернігові // *Родовід*. – 1996. – Ч. 14. – С. 112–116; Адрюг А., Арсендар Г. Срібнокований киот пречистої Богоматері // *Пам'ятки України: історія та культура*. – 2009. – № 1. – С. 10–12.
- ²⁶ Холостенко Н.В. Ильинская церковь в Чернигове по исследованиям 1964–1965 годов // *Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси*. – М., 1972. – С. 88–103.

5. Київський Апостол

Апостол Іоанн

Апостол Лука

Апостол Петро

Апостол Павло

Апостол Іуда

Обріз книги. Напис на кришці.

Оправа і титул книги

Кам'яна різьблена ікона пророка Іллі

Київський Апостол 1737 года

В декабре 2010 года известный киевский коллекционер Игорь Тарасович Панамарчук приобрел книгу "Апостол", напечатанную в Киеве в типографии Киево-Печерской Лавры в 1737 г.

Уникальность данного экземпляра состоит в том, что он переплетен в темно-коричневую кожу с тиснением, изображающим Спасителя (верхняя крышка) и Божию Матерь (нижняя). Подобный переплет описан в статье Петра Куринного "Лаврські інтролігатори" (Київ, 1926).

В нашем экземпляре имеются незначительные отличия от экземпляра, описанного Куринным, в обрамляющем фигуры орнаменте. Кроме того, Куринной указывает, что на верхней крышке переплета в нижней части имеется подпись "грьд... Теод... Левицк..." (грьдоровал – (гравировал) Теодор (Федор) Левицкий). Та же доска, которая использовалась для тиснения кожи переплета "Апостола" П. Куринного, описана в коллекции Лаврского музейного городка Павлом Поповым в его "Материалах до словника українських граверів" (Київ, 1926). Но в нашем экземпляре по низу нижней крышки черниговскому историку Игорю Сытому удалось прочитать надпись: "Сия фигура Феодора Натуловича итролигатора [ро... 1775]". Поскольку переплетчики (интролигаторы) не занимались, как правило, гравированием – для этого были специальные мастера-грьдоровальщики, то можно предположить, что Натулович заказал доску такому мастеру (возможно, тому же Теодору Левицкому) со своей подписью.

Ниже приводим подробное описание книги:

16°. [1], 15, 329 листов.

Шрифты: 10 строк – 38 мм. Строк – 25. Страницы в двойных линейных рамках.

Гравюры: Форта (гравюра на меди), Успенская церковь со святыми (оборот титула, гравюра на меди), 7 иллюстраций в тексте с 7 досок (все гравюры на меди), гравюры подписные – внизу: "Григорий Левицкий, Киев (Подол)", заставки, инициалы. Литые украшения: украшения колонтитолов, концовки.

Гравер:

Григорий Кириллович Левицкий (Gregorius Lewitski) – выдающийся украинский гравер на меди, священник городка Маячки (ныне Полтавской области), происходит из старинной украинской фамилии Нос (Носів), отец знаменитого художника-портретиста Дмитрия Григорьевича Левицкого. Родился или в конце XVII или начале XVIII века, умер в 1769 году.

Переплет: Картон. Золотисто-коричневая кожа с золотым рельефным тиснением. Переплет оригинальный. По нижнему краю нижней крышки переплета, читается надпись: "СИД ФИГУРА ФЕОДОВА НАТУЛОВИЧА ИТРОЛИГАТОРА [Р... АФ...]" (кол. вкл. 5–6).

Экземпляры книги хранятся в: Российской Государственной библиотеке (Москва), Российской Национальной библиотеке (Санкт-Петербург), Львовской национальной научной библиотеке имени Василия Стефаньки Национальной академии наук Украины, Национальном музее во Львове и др.

СИТИЙ І., АДРЬОРОВ О.

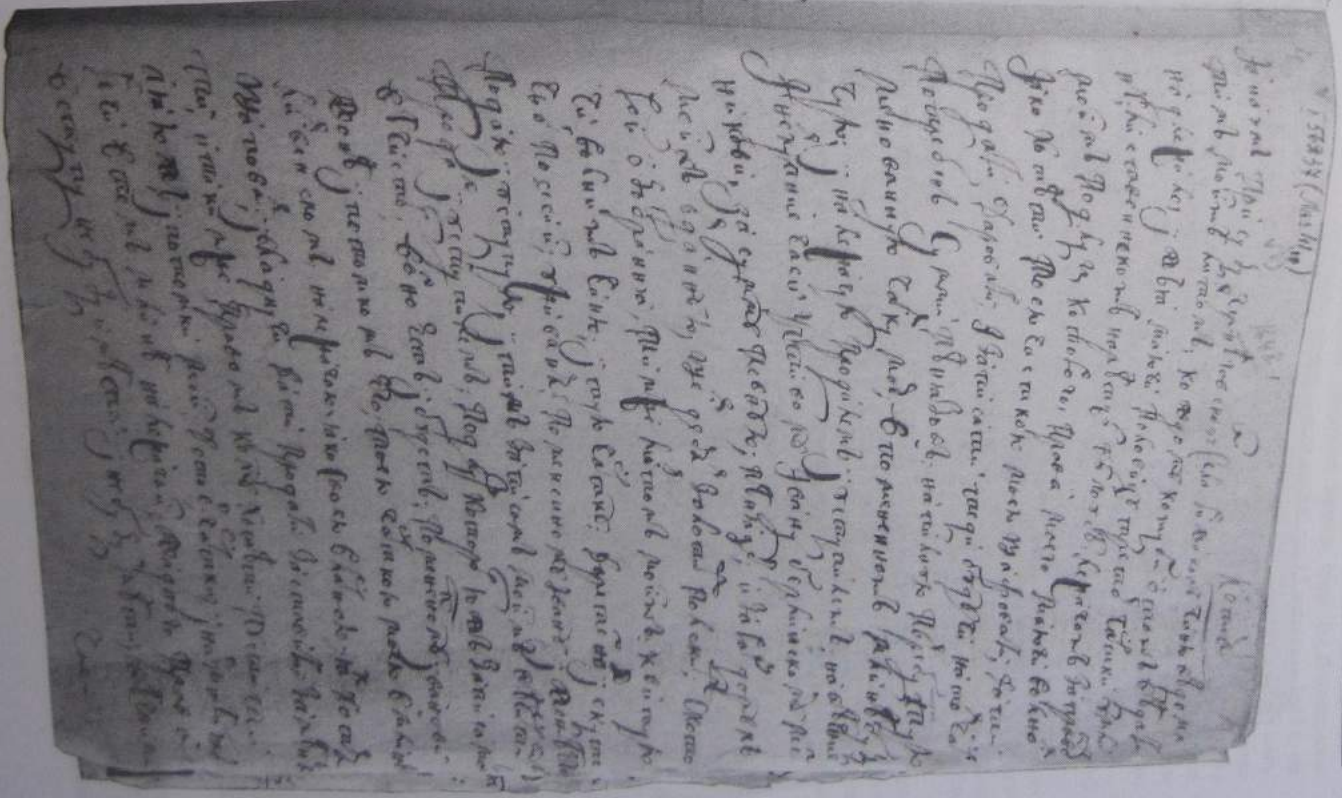
Ярема Полуботок – віт чернігівський

Магдебурзьке право поширилося на Львобережній Україні з кінця XVI ст. Чернігів отримав статус магдебурзького міста 27 березня 1623 р. з відповідними пільгами та привілеями¹. У такій спосіб впада Речі Посполитої намагався відорвати місто пізніа порому, який вчинива киявський підкоморій Самійло Горностай у 1611 р.² Для управління містом був створений магистрат, який очолював віт (від нм: deo vogt – начальник, намісник провинції, оліхун, покровитель, захисник), а допомагали йому бурмистри і райці, що займалися адміністративно-господарськими справами, та лавники – члени міського суду³. Окрім Чернігова, магистрату підпорядковувалася велика територія з міськими утїдками, яка розкинулася з півночі на південь від с. Сибереж до р. Вязики, та з заходу на схід від с. Жукотки до р. Замлидї (16×14 км). І доєі утїбленим міщам відпочинку чернігівців є Магістратське озеро на Залесенні. З привілеями чернігівських урядників пов'язані є Єнакїв та с. Подуботки. Першим чернігівським віттом був призначений комендант чернігівського замку Ян Кунювський, але з часом вітївський уряд опинився в руках міщан⁴. Власне, одному з перших "міщанських" вітїв і присвячена ця розвідка.

Вважається, що Подуботки належали до корінних чернігівців⁵. Відомо, що король вичч Владислав надав Яремі Полуботку право вилучу рибів в місцевих озерах, а у 1619 р. чернігівській воєводи Володимир Солтїков підтвердив це право та надав йому ділянку під забудову на Стародубській вулиці⁶. Ці привілеї слід розглядати як склядову частину політики владї щодо відновлення Чернігова після військових лихолїтїв, адже, за джерелами, місто лежало пусткою аж до 1623 р. І це незважаючи на те, що той же Горностай у червні 1616 р. отримав привілеї на місто. Проте бажання відбудувати Чернігів у нього не було. Натомість, він намагався вивезти до Львбена навіть давню Єлїцького монастиря⁷. Хай там як, але на початку 1623 р. був побудований чернігівський замок, почав заповнюватися посел. куди повернулася частина старих мешканців⁸. Ярема Полуботок побудував млина та хутір Полуботки на р. Стрижень⁹. У 1637 р. він вже займає уряд райці. Цього ж року він продав частку свого млина на Стрижні під Черніговом. У 1642 р. співвласники сперечалися щодо ремонту млина¹⁰.

П. Кулаковський зауважає, що до 1619 р. млина на Чернігово-Сіверщині будували рїдко, адже це вимагало багато коштів (наспити Требино, закупили устаткування, звести будівлю). Та після переходу земель під владу Речі Посполитої млинарство розвигло. Особливо багато млинів з'явилося на Осерї, Білгуєсї, Стрижні, Убїдї, Сеймї, Клевенї. Коментрувалися вони поблизу значних міст і зводилися коштами королївського скарбу, приватних осіб, місцевими громадами. За королївськими привілеями мшани повинні були ремонтувати королївські млина та молоти там своє збіжжя. Згодом такий статус отримали і вітївські млини¹¹. Млини приносили значний прибуток. Тут переробляли збіжжя на солоді і борошно, товкли просо на пшано, вилили з овечї вовни сукно, відгодовували верпрї¹². Тож зрозуміло, що Ярема Полуботок був заможною людиною і зміцнював свою мережу млинів. Цю справу гїдно продовжували його спадкоємці. Тільки у Чернігівському полку в 1742 р. вони мали понад 20 млинів¹³. Статки Яреми Полуботка забезпечили його просування на найвищий місцевий уряд – віта. До останнього часу ця важлива деталь його біографії була невідомою.

Завдяки інформації киявського історика Володимира Криивоїєї у фонді О. Дзавар-

ського Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського О. Алфьоровим був скопійований документ – копія купчої від 12 листопада 1648 р. на Берлінському¹⁴. Купча була вписана до чернігівської ратушної книги. Серед свідків справи були неписьменними. Замість них підписався чернігівський писар Іван Скіндер, який 1649 р.¹⁵ Можна припустити, що він обійняв цю посаду після смерті Полуботка, згадок про якого у пізніших документах не знайдено. Вірогідно, Ярема помер у віці 60–70 років.

Очевидно, копія писалась пізніше, адже випис свідчить про те, що Іван Берлінський втратив оригінал і змушений був звернутися до чернігівської ратуші.

Палеографія документа не виходить за межі другої половини XVII ст. При публікації для зручності літера “и” з горішньою крапкою та підкресленням над нею, що відповідає сучасному звукові “йі”, передана літерою “т”. Латинською літерою “j” нами позначена схожа в написанні літера, яка в документі має угорі дві крапки і читається як “і”. Виносні літери в тексті виділено курсивом. Пунктуація та орфографія збережені.

Копія купчої зберігається у збірці документів, що зумовило її посторінкову нумерацію. Оригінальну нумерацію сторінок подано в дужках слідом за сучасною цифрою аркуша справи. Шифр справи: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. 1. – Спр. 56237. Справа міститься в папці з наскрізною аркушевою нумерацією з шифром Ф. – 1. – Спр. 56235–56434.

Купча

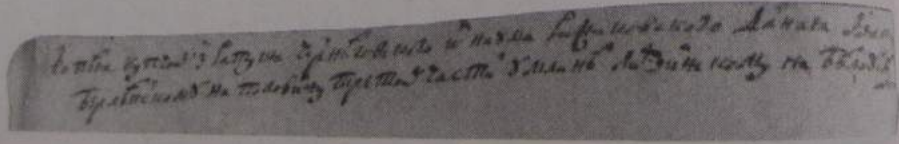
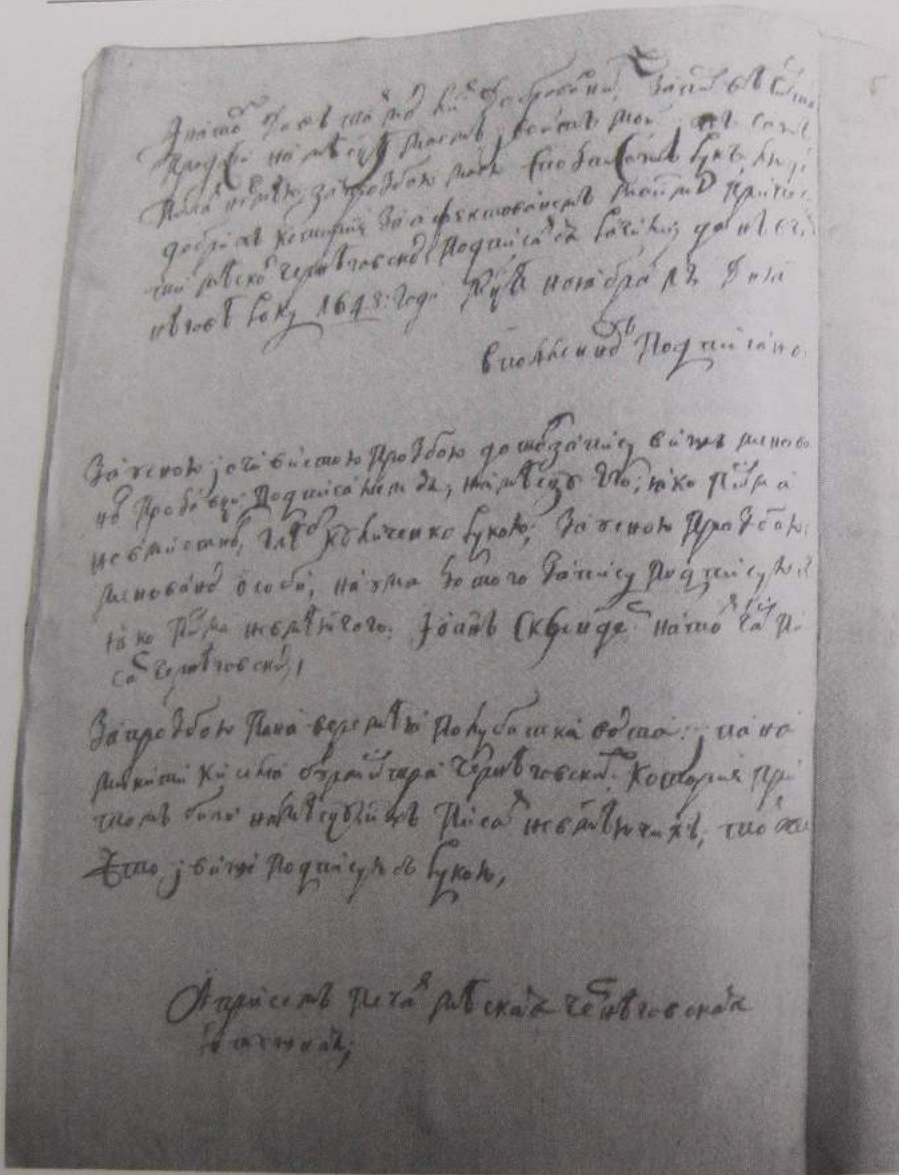
//Арк. 4 (1)

Копія

Я Наумъ При суду Чернігвомскомъ зъ Села Рижиковъ Чиню вѣдома Тимъ Моимъ листомъ; каждому кому би о томъ вѣдати подлежало якъ я маючи половину третой частки у млину Лиственнскомъ на рѣтцѣ Бѣлоусѣ дежачомъ за правомъ моимъ Подлуги которого, Права Мого Маючи волностъ яко Хотѣти Тоюю Часткою моюю Шафовати; Дати Продати Даровати І записати теде будучи на тот часъ Потребень Сумми Пѣяззовъ на пильную Потребу мою Тую менованную Частку мою; въ помененномъ млинѣ будучую ј належачую Продаемъ ј уступилемъ на вѣчние І неткупние Часи Учтивому Ивану Берлинскому мелникови за сумму певную Пѣяззей и зараз до рукъ моихъ отданую, шестдесятъ золотихъ Полскихъ; С которой одобрання, Тимъ же Листомъ моимъ квитуючи волнимъ Чиню; ј тую Частку до ретельной ј скучечной Посесии уживаня Помененному Ивану ј Женѣ его Подаю ј уступую ј тимъ Записомъ моимъ вѣчистимъ Продаю ј уступилемъ; Подлуг которого южъ Записа моего вѣчистого волно Есть ј будеть Помененному Иванови Женѣ ј потомкомъ Его; Тоюю Часткою моею в млинѣ Лиственнскомъ належачою яко Своєю властною якъ Хотя Шаповат¹⁶ ј владнучи Дати Продати Заставити, Замѣняти, и такимъ же Правомъ кому Хотѣти Пустити а я южъ ј потомки мои До тоей частки ј наимнѣшою Речи в томъ млинѣ належачой жадного права вступу не буду имѣти ј не будутъ мѣти вѣчними Часи

//Арк. 4зв. (1зв.)

І на томъ Давъ тотъ мой листъ Добровольний Записъ вѣчистой Продажи на мѣсцу моемъ ј воейтъ мой якъ самъ Писатъ немѣю за прозбою моею С подписомъ рукъ людей добрыхъ которіе за афектованемъ моимъ при печати мѣской Чернігвовой Подписатся Рачили; данъ в Чернігвѣ Року 1648: года Мѣсяця ноября 12 Дня

В подленномъ Подписано

За усною ј очивистою Прозбою до того запису вишь менованого Продавци Подписалимъ на мѣсцу Его яко Писма невмѣтного Глѣб Куличенко Рукою За усною Прозбою менованой особи Наума До того Запису Подписуюсь Яко Писма невмѣтного Иоанъ Скъндер на тот час Писар Чернѣговский;

За прозбою Пана Веремѣя Полуботка воита ј пана Микити Киселя бурмистра Чернѣговскыи Которие При томъ били на мѣсцу іх Писат невмѣнучихъ; тот же что ј више Подписуюсь Рукою

А при семь Печалъ мѣская Чернѣговская Ратушная

//Арх. 5зв. (2зв.)

Копѣя купчонъ зъ Ратуша Чернѣговского ѿт Наума Рижиковского Данная Ивану Берлѣнскому на Половину Третьей Части у млинѣ Листвинскому на Бѣлоуѣ.

Додаток

Привілей на магдебурзьке право Чернігову від 27 березня 1623 року

**//(231v.) Przywilei miastu Czerniechowi pogranicznemu tak na prawo
Maydeburskie iako y inne wolności od Króla Je Mści nadane**

Zygmunt trzeci z łaski bożej krol Polski wielkie xiążę Litewskie Ruskie Pruskie Mazowieckie Zmuzkie Inflanckie a Szwedzky Gottsky Wandalsky dziedziczny krol.

Zygmunt III. Oznaymujemy tym listem naszym na wieczne potomne czasy, isz za osobliwą łaską y opatrnością bożą pod szczęśliwym panowaniem naszym wprzód za odwagą nas samych pod Smolensk, a potem za expedicią najaśniejszego królewica Jego Mości Władysława syna naszego pod stolicę moskiewską, jako i ynsze zamki, miasta y włości państwa naszego, które był za przodków naszych dziedziczny nieprzyjaciel Moskwin pakta złamawszy fortelnie różnemi czasy oderwał y posiadł, tak y miasto nasze Czernihów szczęśliwie z rąk nieprzyjacielskich iest recuperowane y do państwa naszego przywrócone. My upatrując, że to miasto pograniczne Czernihów będąc na mieyscu obronnym w wałach nie tylko same impety nieprzyjacielskie strzymywać, ale y granicom państwa naszego koronnym zasłoną być może, życzymy tego ze wszęch miar aby się iako najbardziej krzepiło y pomnazzało y do ozdob przychodziło a zatym potężniejsze przeciwko nieprzyjacielowi y nagłym niebezpieczeństwom ostawało. A żebyśmy do niego ludzie zwłaszcza kupce, rzemieśniki wszelakie // (232) przychęcili, prawo Maideburskie przykładem ynnych miast naszych uprzywileiowanych tym wszystkim, którzy teraz w mieście naszym Czernihowie albo na przedmieściu mieszkają albo potem mieszkać będą, nadajemy, przywłaszczamy terazniejszym przywileiem naszym na wieczność ztwierdzamy y wszystkich mieszczan czernihowskich, kupców, rzemieśników wszelakich, szynkarów, przekupniów y wszelakiej condiciei mieiskiej ludzie tak wzglendem osób samych iako y wzglendem domów, ogrodów y gruntów, które miastu naszemu Czernihowu przez rewizora naszego urodzonego Hieronyma Ciechanowicza podsędką smolenskiego y collegę jego zawiedzone y podane będą, także wzglendem towarów, szynków y rzemiosł wszelakich od wszelakich praw sądów y jurisdiciei ynnych jakokolwiek nazwanych wymuiemy, wyłączaemy y oddalamy, a samemu tylko prawu Maideburskiemu y jurisdiciei urzędu mieiskiego czernihowskiego poddajemy y wcielamy tak, ysz od tego czasu wszyscy mieszczanie czernihowscy kupcy, rzemieśniki, szynkarze, przekupniowie

y iakękolwiek zabawy mieiskiej ludzie nie mają y nie będą powinni żadnej inszej jurisdiciei okróm woita y magistratu mieiskiego czernihowskiego podlegać y odpowiadać. A nad to kupcy przyездзі rzemieśniki, przekupniowie y inne mieiskiej zabawy ludzie, którzy by z ynnych miast w czymkolwiek przeciwko słuszności y prawu // (232v.) wykroczyli temuż urzędowi mieiskiemu oznaimować y towary swoje w domu mieiskiem gościnym, który na to zbudowany będzie, składać czernihowskiego iakokolwiek nabył albo się handlem, szynkiem y rzemiosłem iakimkolwiek w mieiskiem czernihowskiem podlegać y odpowiadać, y ciężary mieiskie ponosić będzie. A żeby y naznaczany woitem czernihowskiem dożywotnim urodzonego Jana Kunowskiego y potom czernihowskich katolików, świętoblwego nabożeństwa rzymskiego podawać mamy. A insze urzędnicy mieiskie, burmistrzów, radziec, ławników teraz na początku woith z pospólstwem, a potem zawsze woith z urzędem mieiskiem y s pospólstwem w wigilią Nowego Lata katolickiego z poszrodka siebie ludzi dobrych, cnotliwych, y prawa Maideburskiego umiejętnych, katolickiego rzymskiego y ruskiego nabożeństwa wedle zwyczaju prawa Maideburskiego obierać mają. Czego teraz na początku, dozór y sporządzenie pomienionemu rewizorowi naszemu zlecamy. // (233) A kiedy ci urzędnicy mieiscy obrani będą y przysięgę zwyczajną urzędową, iako y woit wykonaia, tedy zaraz wszystkie sprawy mieiskie wedle biegu prawa Maideburskiego akomoduiąc się zwyczajem ynnych miast naszych koronnych sędzić y odprowować, winnych karać, y sprawiedliwość skuteczną y nieodwólcną tak mieszczanom czernihowskiem, iako y obcym ludziom czynić powinni będą. A woita y urzędników mieiskich czernihowskich, iesliby kto krzywdę sobie od nich pretendował, my sami y successorowie nasi, królowie polscy y wielcy xiążęta litewscy, za wyniesieniem pozwów y mandatów naszych sędzić mamy. A dekreta mieiskie czernihowskie y wszelkie sprawy językiem polskim pisane być mają. A iesliby w sądzie którym, woitowskiem, burmistrzowskiem abo ławniczym strona którakolwiek dekretem rozumiała się byđz ukrzywdzona, tedy każdemu ukrzywdzonemu, od iakichkolwiek dekretów do nas y successorów naszych, królów polskich, apellaciei takim sposobem, iakego miasto nasze Kiiów zażywa, pozwalamy; jednak od takich spraw, któreby piędziestą złotych nie przechodziły, od sądu woitowskiego, burmistrzowskiego y ławniczego apellaciei iść nie mają. A do pieczętowania spraw mieiskich czernihowskich urzędu burmistrzowskiego y ławniczego za herb mieisky naznachamy świętego Władysława we zbroi, z chorągwią czerwoną. A żeby to miasto nasze Czernihów tym prędzej rosło y zapomagać się mogło, iako im targów y handłów wszelakich przystoinych pozwolamy, tak to waruiemy, ysz wolno będzie każdemu mieszczaninowi czernihowskiemu wiecznemi czasy miód // (233v.) y piwa warzyć, słody robić, gorzalky kurzyć y wszelkie takowe trunky domowe y przewozne, także z wina malmazyei i na lekantu et cet. garcem sprawiedliwym albo quartą lwówską szynkować bez żadnej przeszkody wiecznemi czasy. A wzglendem takowej albo quartą lwówską szynkować bez żadnej przeszkody mieszczanin czernihowski na każdy rok o wieczystej w szynkach wolności powinien będzie każdy mieszczanin czernihowski na każdy napoiu, [świętym] Marcinie w iesienie zapłacić kapszczyzny po złotych pultreciu od każdego napoiu, osobliwie który sam na przedaź robić abo szynkować będzie. A tei kapszczyźnie wszyscy iakiegokolwiek stanu, ktorzyby gorzalkę robić albo napitek iakikolwiek w mieście naszym Czernihowie szynkować chcieli, podlegać mają. Nadto powinni będą wszyscy mieszczanie Czernihowscy za takim pozwoleniem szynków y karczem wszelkie słody y zboża swoje mleć we młyniech nacznych y płacić za mliwo wedle ustawy komisarskiej. Iesliby tesz kiedy młyn nasz,

miasta najbliższy, z jakichkolwiek przyczyn miał się zepsować albo grobla naprawy potrzebowała, tedy wszyscy mieszczanie czernihowscy czeladź swoją jako na gwałt posyłać mają, aby groblę jednego tylko młyna naszego, miasta najbliższego, wedle potrzeby zasypowali, y słomy nawozili; a drzewo, chrust, kamień do młynów wozić y młyna poprawować będzie. Nad to jeśliby którzy mieszczanie czernihowscy rolę y gruntów potrzebowali, tedy z nich wedle ustawy rewizorskiej płacić będą. Poborów też, któreby Rzeczpospolita pozwoliła y cła od towarów zwyczajnie płacić // (234) powinni będą. A żeby urzędnicy miejsi czernihowscy ochotniej w urzędach swoich pracowali y dobro pospolite miejskie obmyślali, nadaemy y fundujemy wiecznymi czasy na wóitowstwo czernihowskie włок dwadzieścia, na burmistrzów włок dwanaście, na pisarzów mieickich włок cztery, od wszelkiej powinności, okrom uchwały Rzeczypospolitej, wolnych. A włoky te pomienione nie pry osobach, ale przy urzędach wiecznymi czasy zostawać mają. Osobliwie na folwark ratuszny do skrzynki miejskiej nadaemy y fundujemy wiecznymi czasy włок trzydzieści, od wszelkiej powinności, okrom uchwały Rzeczypospolitej, wolnych. Nad to do teiż skrzynki miejskiej, na pospolite miejskie ozdoby targowe słuźne y zwyczajne, od wszystkich rzeczy przywoźnych, albo któreby wodą naprzedał przyprawdzone, także od koni, bydła, wozów, czolnów, ryb, śledzi etc. Pomiercze też od zbóż przedaźnych y waźce od wag y od wszelakich towarnych, które porządne y sprawiedliwe być mają, do skrzynki meyskiej wiecznymi czasy nadaemy. Dom też gościny, jeden w mieście dla kupców z ynych miast naszych przyeźdźających, a drugi na przedmieściu dla kupców moskiewskich; także laznie pospolite, yatki rzeźnicze urzędowi miejskiemu czernihowskiemu zbudować y cegielni dziesięć na mieiscu sposobnym dla robienia cegły y wapna postawić, y z tego wszystkiego dochód słuźny, także od kupców wzglendem kupiectwa, od rzeźników, piekarzów y wszelkich rzemieśników czernihowskich wzglendem rzemiośla po kilku groszy na rok, wedle proporciei // (234v.) pożytku ich do skrzynki miejskiej brać pozwolamy.

Także y przewoź na rzece Desnie pod miastem Czernihowem do teiż skryny miejskiej ratusznej wiecznymi czasy przyłączamy y od scryny miejskiej my y successorowie nasi tych pomienionych dochodów miastu nadanych odłączać y oddalać nie mamy. To jednak warujemy, aby te dochody nie na prywatne czyie pożytki, ale napród na municiją około miasta y na yne miejskie pospolite porządki y ozdoby przez szaffarze miejskie za wiadomością urzędu miejskiego odbierane y wydawane były, y żeby liczba z nich co rok przed wóitem y przed pospólstwem o Nowym Lecie czynona, była. A mianowicie to na urząd miejski czernihowski wzglendem tych dochodów, od nas nadanych, wkładamy, aby na ozdobę miejską ratusz na mieyscu sposobnym jako naiprzedzi zbudowali, y zegar sprawili, y potem zawsze wedle potrzeby naprawowali y trzebaczca ustawicznego dla trąmbienia na ratuszu o południu y w nocy co godzina chowali, y wszelkie yne porządki y potreby miejskie obmyślali, gwoli czemu cechy wszelakie urzędowi miejskiemu czernihowskiemu stanowiąć, zakładać y na potwierzenie do nas odsyłać pozwalamy. A yż to miasto na Ukrainie będące obrony y warunku ustawicznego potrzebuie, to na nich wiecznymi czasy wkładamy, aby wałów, przekopuw, y ostrogów zawsze poprawowali y warowali. Czego Urząd zamkowy pospołu z urzędem miejskim doglądac będą. A nad te powinności y podatki, wyszey opisane, żadnych ynszych mieszczanie czernihowskie pełnić, podwód starostom albo przełożonym // (235) czernihowskim dawać, straży żadnej, okrom tylko sami gwoli sobie około miasta, odprawować, listów nosić, w łowy chodzić y robotom żadnym podlegać nie będą powinni wiecznymi czasy. Posłuszeństwo jednak wzglendem obrony, tylko przełożonym zamkowym oddawać, ryszunki do obrony mieć gotowe y na każdą ćwierć roku przed urzędem miejskim y zamkowym popisować się powinni będą. Podwody też pod postańce nasze, za własnymi tylko listy naszymi, wedle zwyczaju ynych miast naszych koronnych, po wyściu jednak wolności od comissarzów naszych pozwolonei, dawać mają. A żeby miasto tym snadniejsze wyżywienie

miało, wolno będzie każdemu mieszczaninowi czernihowskiemu na rzece Desnie po dwie mile Czernichowa przywioźł, ma go ogulem, a nie lokciem ani kwartą przedawać.

Co wszystko na wieczność ztwierdźając podpisaliśmy ten list nasz ręką naszą y pieczęć naszą koronną przycisnąć roskazaliśmy.

Pisan w Warszawie dnia dwudziestego siódmego miesiąca marca roku pańskiego jako wyżej.

Sigismundus rex

Albertus Kadzidłowski

Метрика Коронна, sygн. 170, к. 231v. – 235.

- ¹ Див. додаток. Копія привілею люб'язно надана Петром Кулаковським.
- ² Добровольский П. Очерк истории города Чернигова. 907–1907. – Чернигов, 1908. – С. 16–17.
- ³ Лепявко С. Чернігів – європейське місто. – Чернігів, 2010. – С. 28.
- ⁴ Добровольский П. Указ. соч. – С. 17.
- ⁵ Універсали Павла Полуботка / Упор. В. Рясевич. – К., 2008. – С. 7.
- ⁶ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). – К., 2006. – С. 56.
- ⁷ Там само. – С. 249.
- ⁸ Там само. – С. 250.
- ⁹ Там само. – С. 287.
- ¹⁰ Універсали Павла Полуботка. – С. 7; Родословная дворян Полуботков // Черніговские губернские ведомости. – 1890. – № 15. – Часть неоф. – С. 4.
- ¹¹ Кулаковський П. Вказ. праця. – С. 367–368.
- ¹² Там само. – С. 369.
- ¹³ Список водяных мельниц Черниговского полка 1742 г. // Черніговские губернские ведомости. – 1871. – № 42. – Часть неоф. – С. 103.
- ¹⁴ Листвен входив до складу чернігівських ґрунтів, точніше до Кологородного (Чернігівського) стану (Кулаковський П. – С. 240). У 1586 р. належав любеньким боярам Пушкарянкам під назвою Острів Листвинський. У люстрації 1636 р. мав назву Земля Листвинська. В середині XVII ст. належав Станіславу Кохановському, від якого перейшов до його зятя Карпа Мокриєвчу (Лазаревский А. Исторические заметки о некоторых селах Черниговской губернии // Черніговские губернские ведомости. – 1896. – 3 мая. – С. 2). Автори адячні В. Дудку за світлину купчої.
- ¹⁵ Кулаковський П. – С. 368. Іван (Ян) Скіндер, з мішан, у 1639–1644 рр. був підписком знівської гродської канцелярії, з 1645 р. – намісник гродської канцелярії Чернігівського воєводства (там само, с. 172–173, 421, 574). Як бачимо, згодом перебрався до чернігівської ратуші.
- ¹⁶ Необхідно читати «Шафват».

К физиологии брака, или За что меня возненавидел муж¹

Пелагея Литвинова-Бартош (1833–1904) начала печататься в далёком 1875 году. Тогда “Киевлянин” помещал её корреспонденции из Глухова, этнографические заметки “Как лечится народ (с левого берега Днепра)” (№ 100) и “физиологические очерки” – по сути, правдивые истории из жизни: “Старосветские помещики, только не Гоголевские” (№ 9–10), “Тётушка Елена Ивановна” (№ 33–34) и “Аксюша” (№ 71–72). Автор скрывался за псевдонимом “Яковлева”. Это были её первые публикации: ей, женщине из заолустья, нельзя было выступать под собственной, да ещё мужниной, фамилией.

Позже Пелагея Яковлева прославилась своими научными работами в области народоведения, которые выходили отдельными изданиями (как, например, “Русские народные узоры”, 1877; “Южно-русский народный орнамент”, 1878, 1902). Были написаны ею и небольшие книжечки:

“Рассказы для детей о домашних животных”; “Азбука для народных школ” (обе изданы в 1877 году). В “Материалах до української етнології”, “Киевской старине”, “Труде” были опубликованы её “Весільні обряди і звичаї у с. Землянци на Чернігівщині” (под редакцией академика Ф. Вовка), “Ещё о старинных трактах, или дорогах в Южной России”, “Криница – богиня плодородия у Северян”, “Как сажали в старину людей старых на лубок”, “Закрутки и заломы!”.

Продолжала она работать и над художественными произведениями: её перу принадлежат “Очерки из жизни старосветских помещиков (1814–66 гг.)” и “Граф и его семья, или Повествование о том, как живут иные мелкопоместные малороссийские дворяне”. Без Пелагеи Яковлевны трудно представить быт прошлого столетия времён дореформенной империи, когда крестьяне жили в кабале, а господствующая верхушка заправляла не только среди простонародья, но и в собственных семьях.

Об этом свидетельствует и личный архив П.Я. Литвиновой-Бартош, который хранится в Институте искусствоведения, фольклористики и этнологии имени М.Т. Рильского Национальной академии наук Украины (фонд 5). Здесь, среди автобиографической прозы писательницы, находится и работа “Из физиологии брака”. Через трудную судьбу замужней женщины в очерке освещено состояние украинской матери в царской России; муж для неё не друг и советчик, а узурпатор и самодур. Он не считается ни с чем: ни с человеческим достоинством, ни с материнским правом, ни с талантом своей жены. Она для него не просто крепостная, а хуже – ничто. И писательница поднимает свой гневный голос против беззащитного существования домашней рабыни, против необузданного самовластия помещика в собственном доме.

Евгения Шудря

Нас было у родителей двое – я, старшая, и сестра Мария – младшая, мы выросли как тепличный фрукт. Несмотря на то, что семья была бедная; отец – титулярный советник – Яков Яковлевич Бартош служил управляющим у графа Алексея Григорьевича Кушелева-Привычек. С нами возились мамки, няньки, гувернантки и учителя, каких возможно было мужское образование. Он заставлял нас одеваться самим, предсказывая, что крепостных у нас не будет и не должно быть. Вот почему, вероятно, мужчины засматривались на меня с девятилетнего возраста, а с 12–13 лет мною стали интересоваться солидные люди. И мои подруги-сверстницы, не без зависти, поздравляли меня с победами. Почему мужчины часто предпочитали общество девочки-подростка, ещё не красивой, а не роскошных барышень, не пойму.

Моя мать умерла, когда мне было 12 лет; отец отдал нас на Шосткинский пороховой завод к Генриетте Карповне Серебряковой, имевшей у себя нечто вроде пансиона. Через год после смерти матери вскоре умер и отец, успевший устроить нас в Московский Елизаветинский институт.

У наших родителей было много дедовских книг. Мы с сестрой целые дни напролёт читали, но отец не всё позволял нам.

Однажды я нашла какую-то древнюю физиологию; открыв её, где придётся, печально попала на такое место, где описывается развитие человеческого плода. Я узнала оттуда, что в первом месяце зародыш имеет вид капли слезы, во втором – напоминает собой персиковую почку, а в третьем не помню, что... Я прочла почти до конца развития ребёнка, когда вошел отец и отнял у меня книгу. Так я и не узнала, как человек появляется на свет, но знала, как он развивается, об этом мы часто разговаривали с подругами в институте, но придумать ничего не могли. В последнем классе мы строили планы о предстоящей нам жизни и спрашивали друг друга, кто по выходе из института выйдет замуж. Нам казалось это очень просто. Тогда одна из учениц заявила, что она ни за что не согласится на этот шаг, потому что знает, как тяжело иметь детей, ибо их рождать очень трудно.

На последней институтской исповеди отец Николай, красивый ещё молодой священник, спрашивал, в чём я грешна: “А не чувствуете ли Вы иногда волнения в крови?” Я сказала, что ничего подобного не испытывала никогда, и не лгала, потому что на мужчин смотрела, как на людей-братьев, но не как на другой “пол”, отличный от женского.

Священник не поверил мне и упрекнул меня в нераскаянии. Вернувшись из церкви, мы поведывали одна другой, что у кого батюшка выспрашивал. Оказалось, что он считал наш класс уже взрослыми девами. Так я и вышла из Института в восемнадцать с половиной лет, не понимая, что может испытывать девушка при виде мужчин. Меня поддерживала в моих взглядах и любила за это наша начальница Анастасия Алексеевна.

Из Москвы мы с сестрой вернулись не к родителям, которых у нас не было, а к бездетным опекунам Лихошерстовым. У них в доме проживали их двоюродные сестры, экономка и 4-х летняя девочка-приёмщица. Бывали иногда и другие барышни, часто навещали экономку и 4-х летняя девочка-приёмщица. Я в Институте в последний год дам гости, и мы ездили на балы, где танцевали дуэтом. Я в Институте в последний год похорошела, и классная дама Анна Карловна, любящая мной, причёсывая, говорила учителю музыки, что я не знаю себе цены. Мне нравилось по такому случаю, но я её никогда не гордилась, а потом и разочаровалась по такому случаю.

Как-то воспитательница взяла меня на дежурство в зал для вызова учениц к родным. К соученице пришёл её брат-студент, а я сидела невдалеке от них, и слышу, как она говорит брату: “Хочешь, я тебя познакомлю с моим другом?”

¹Подготовка к печати Николая Шудря.

– А где он, твой друг? – спрашивает он.

Та указала на меня. – Фи, какая цыганка. Я таких не люблю.

Мне стало очень стыдно, и я ушла из зала. После того другие воспитанницы приглашали меня познакомиться с их братьями, которым я понравилась, но я боялась вблизи показаться им дурнущикой.

После института, “на воле”, я быстро расцвела и, помимо своего желания, к большому огорчению многих уездных барышень, привлекала к себе множество уездных кавалеров. Чем они могли удовлетворить меня? Пошлыми комплиментами? Я ко многим не выходила в залу, за что получала от опекуниши немало выговоров. Но были между кавалерами и “люди”, с которыми мы вместе с тётёй Еленой Никитичной пели, гуляли и вообще относились к ним, как к братьям. Среди них были и военные. Я любила всякие искусства – музыку, танцы, рисование, и потому все танцоры за мной ухаживали, и я танцевала с ними без передыха.

Между военными выделялся один, мало танцевавший, высокий молодой человек, артиллерист Иван Ольховик, который, по всей вероятности, пробудил во мне нетронутое ещё чувство любви. Он любил меня робко и нежно. И мне нравилось его чувство, тогда как другие обожатели и искатели моей руки возбуждали во мне одну только скуку, но он ушёл в Севастопольский поход.

Не знаю, как люди могут весь век проводить в праздности и празднествах. Мне все пиры скоро надоели и хотелось дела. Вышивание наскучило, молодые силы просили работы. Туманские искали гувернантку, я хотела к ним поступить, но опекуны не позволили: “Это не дворянское занятие”. Предлагавшиеся женихи мне претили. А между тем, что же, кроме замужества, могло меня ожидать? Тогда, как мне предлагали остаться в Москве, я не захотела. Ехать снова с этой целью – не разрешили. Курсов женских, какие существуют ныне, не было и в помине. Рисовала я порядочно, но художницей не была, а моего рисования приложить было не к чему. На именьи бедное нельзя было рассчитывать. Вот и оставалось лишь выйти замуж.

Жених вскоре нашёлся. Это был 37-летний сосед-помещик, отставной штаб-ротмистр, кирасир Пётр Алексеевич Литвинов. Он учился в инженерном училище и Безбородкинском лицее в Нежине, тем не менее был не лишён обаяния и светскости. Отец его происходил из гербовых дворян, описанных в третьей книге родословника, род Литвиновых насчитывал более 300 лет. Мать была урождённая Маркович, родная внучка генерал-подскарбия Якова Марковича, брата гетманиши Анны (Анастасии – М.Ш.) Скоропадской и, следовательно, принадлежала к великосветскому кругу. Хотя Литвинов был и лыс уже (мои дети лысели с тридцати лет), но ещё красив. Во всяком случае, он считался в уезде лучшим женихом и в обществе порядочным человеком. В 1851 году у него умер брат Михаил, служивший в Петербурге и путешествовавший с Гоголем в Одессе и в Крыму и собравший небольшую библиотеку. Эти книги Пётр Алексеевич привозил мне и сестре читать, и они-то и расположили меня к нему. Я не полюбила его (моё сердце всё ещё принадлежало обожавшему меня Ольховику), но отнеслась к нему как к старшему брату. Появляясь у нас, он разумно толковал о хозяйстве с моими опекунами, а к таким разговорам я привыкла в детстве. Танцевать часто, как любили вообще девицы, я не могла, один, много – два раза в неделю побывать в гостях или потанцевать дома, и то мне надоело. У графа Кушелева я видела в экономиях школы, нигде их не существовало у помещиков, кроме Александра Михайловича Марковича в Сваркове, о котором с восторгом отзывался Пётр Алексеевич. У него же самого было две деревни по сто душ в каждой, но школы отсутствовали. Он поддакивал высказываемым мною желаниям, чтобы крестьяне учились, при этом

смотрел на меня так, что я часто от него уходила, и мне становилось жутко. И вот однажды Владимир Иванович Туманский мне прямо сообщил, по праву хотя и дальнего родства: “Э-э, милая племянница, вы победили непобедимого; не отказывайте ему. Я ручаюсь за него, что он будет хорошим мужем”. Но сам Пётр Алексеевич мне ничего не говорил.

29 апреля 1853 года мы поехали служить панцихиду по отцу в село Землянку, а опекун Иван Васильевич остался дома. Неожиданно утром следующего дня, когда горничная меня причёсывала перед зеркалом, входит из Некрасова нарочный и подаёт Антонине Лукиничне письмо от мужа, который пишет: “Вчера Пётр Алексеевич Литвинов был у меня и сделал честь просить у Поленки руки. Сообщи ей об этом и постарайся, чтобы она не отказала”.

1 мая всегда в казённом Борку под Глуховым собиралось большое гулянье с музыкой, и даже устраивались танцы. Приехал к нам ещё до обеда и жених со своими братьями. Как только я вышла в столовую, Пётр Алексеевич вбежал туда же с балкона, вероятно, его послала ко мне опекуниша, потому что рядом никого не было. Он схватил меня за руки и, глядя в упор, сказал: “Я Вас люблю. Хотите быть моей женой?” От такого быстрого объяснения я застыдилась и не знала не только что ответить, но и куда глаза девать.

– Так неожиданно... Я не знаю.

– Нет, нет, ничего не говорите. Скажите только “да” или “нет”. Если “нет”, то я уже никогда не женюсь. – Да или нет? – продалжал он, наклонясь ко мне.

В голове роились мысли: выходят за тех, которых любят, или за тех, которые Вас любят; он меня любит, а может быть, я его любию?

Другой ведь никакой любви я не знала и едва могла отвечать ему шепотом: “Да”. Он поцеловал меня в лоб и сообщил об этом опекунам, отложив помолвку до приезда его дяди Александра Михайловича Марковича. После этого в экстазе он поехал со мной на гулянье в сопровождении опекунов и других барышень.

Около половины мая приехал его дядя к нам в Некрасово со своими племянницами: Анной Григорьевной Чуйкевич и двумя её сестрами – девицами. Все они приняли меня радушно, Маркович любил меня, и я ему за многое благодарна. Особенно добра ко мне была Анна Григорьевна. Когда я вошла в гостиную, жених подошёл ко мне и, взяв меня обеими руками за голову, повернул к дяде и спросил: “Дядюшка, теперь ведь я могу её поцеловать?” – и поцеловал меня в губы. Как ни был горячо поцелуй, я ничего, кроме стыда, не ощущала, и, вся красная, подошла с женихом к дяде. Он протянул мне руку, прижал к себе и поцеловал меня в щеку: “Здравствуй, милая племянница, радуюсь, что Пётр сделал хороший выбор. Дай Бог, чтобы вы хорошо жили, а ты приberi его хорошенько к рукам”. Потом я подошла к госпоже Чуйкевич, слов которой не помню, потому что вся горела от всего этого представления, именно “пекла раков”, но помню, что все меня поцеловали, и Чуйкевич посадила меня возле себя, и мы с ней скоро разговорились. Привесли шампанское, тили за наше здоровье и закусывали вареньем.

После посещения дяди мои опекуны ездили с нами отдать ему визит, а потом решили поехать в Харьков и шить приданое. Спустя неделю вернулись из Харькова и спешили доканчивать приданое. Пётр Алексеевич бывал у нас каждый день, мы гуляли в саду. Он целовал меня, но мне это было безразлично. Как-то приезжала Чуйкевич смотреть, хорошо ли шьют, и спрашивала, когда свадьба. Сперва назначили на 1–2 июля, но потом вдруг опекуны, посоветовавшись с женихом, назначили на 10 июня (до Петрова дня).

Однажды я спросила у двоюродной сестры моего отца: – Правда ли говорят,

что нет счастливее времени, как быть невестой? В чём тут счастье? Разве хуже быть замужем?

— Ну, — сказала — хуже! Замужем счастье для женщины, что она мать, а к мужу у ней уже привычка. Ведь целуетесь же вы с Петром Алексеевичем. Разве это для вас не счастье? (Она не умела сказать наслаждение).

— Что же особенного в этих поцелуях. Я люблю больше целовать Вас. — (Я её очень любила). Она посмотрела на меня с недоверием.

Вероятно, тётя передала наш разговор опекунише, потому что с этого дня заторопились со свадьбой, назначив непременно днем венчания 10 июня. Видя такую торопливость в приготовлении к свадьбе, опекун спросил жену, когда я была в другой комнате:

— Кто тебе в шью гоня з весіллям, хай би Поліна подівувала ще хоч до Петра.

— Ш-ш... ш-ш... — Антонина Лукинична прикладывала палец к губам неслышно. —

Она не сегодня-завтра может ему отказать, — сообщила мужу. Он замолчал.

Почему она так подумала? Да она лучше меня видела мою незрелость. А между тем ей хотелось меня "пристроить" и с рук сбить от хлопот. За обедом Иван Васильевич, глядя на меня, сказал: "На якого биса Литвинову потрібна жінка, хіба в нього мало дівчат на селі?" Жена накинулась на него за такие слова, и он завёл другой разговор.

Итак, замуж я вышла, сама не зная, как и зачем. Венчались мы в 6 часов вечера 10 июня 1853 года, в среду, на Троицкой неделе. Посажённый отец у жениха был его дядя Михаил Маркович, матерью — двоюродная сестра жениха — Анна Григорьевна Чуйкевич. У меня — Пелагея Гавриловна — двоюродная сестра моего отца; посажённый отец, право забыла, или опекун, или муж сестры моего отца. К священнику мы шли пешком, потому что церковь в Некрасове стоит около ворот усадьбы Лихошерстовых (бывшей Барташевичской). В то время, когда мы шли, брызнул маленький дождь.

Что я думала в то время? Право, ничего. У меня точно всё помутилось, и я шла машинально. Если бы кто-нибудь, вроде Александра Михайловича Марковича, которого я сразу полюбила, как отца, сказал мне: "Вернись!" — я бы сейчас же вернулась. Но, наоборот, все будто толкали скорее выходить замуж, не исключая Пелагеи Гавриловны, которая всё твердила, что пора идти, потому что мне уже 19 лет, а девушка вполне красивой может быть только в эти годы, с 20 лет она начинает стариться. Однако относительно замужества моего с Литвиновым она отзывалась неодобрительно, но именно с той стороны, о которой я не могла с ней согласиться. Она говорила, что малороска никогда не должна выходить замуж за великороссиянина, что такие браки никогда не бывают счастливыми. На моё возражение, что выходят и за немцев, и за французов, и даже за евреев, она ответила, что это лучше, чем за великороссиянина, потому что все те народы стоят по развитию ума выше нас, а великороссиянин — ниже... Я воспитывалась в Москве и, конечно, о великороссиянах подобного не слыхивала, поэтому эти слова я приписывала её пристрастии к родине и антипатии малоросски к своим утеснителям и поработителям.

Венчал нас священник Григорий Бартевич. Помню, после венца, как обыкновенно, были: шампанское, сладости, ужин — и, наконец, все разъехались. Мы поехали с мужем и его двоюродным братом Алексеем в имение Литвинова. Заранее, до нашего отъезда, были отправлены туда моя бывшая мамка и две девки с моими вещами. Когда мы приехали, моя мамка захотела встретить нас дома по обычаю с хлебом и образом, чтобы, стоя в дверях, благословить. Я очень любила свою мамку, и она меня; кроме того, она была набожна, поэтому я склонилась под её благословением и поцеловала хлеб и образ. Тут же хотела поцеловать и её, но мой муж так её оттолкнул, что она, чуть не уронив образ, отскочила в сторону. Я, ошеламлённая, вошла за мужем в дом.

Пётр велел моей мамке провести меня в приготовленную комнату, а сам пошёл отношение ко мне. Теперь я уже была не невеста, которую мог кто-либо отбить у него, а жена — его собственность в полном распоряжении. Мамка проводила меня в спальню, где помогла раздеться, не упуская случая, конечно, всхлипывать и приговаривать: "Бідне дитятко, який він буде до тебе незаскавий...". Я постаралась уговорить её не плакать, не дверь спальни. Лампада слабо мерцала, я осталась одна на широкой постели. Вдруг страшно, я просто недоумевала, зачем я тут. Лежала я долго и начала засыпать. Вдруг муж, только он открыл ширму и пришёл ко мне в шелковом халате на постель...

Мне всегда казалось, что я найду в нём не друга, а советника, так как по летам он бы мог быть мне отцом... Но он ничего не говоря, скинул халат и лёг под одно одеяло со мной, без всякой ласки, не сказав ни единого доброго слова, стал меня переворачивать... Кроме страха и ужаса я ничего сообразить не могла.

Это были первые прелести брачной ночи... Потом он повернулся и уснул, а я дрожала, не помню, спала ли после всего этого. Да, вспомнила. Я уснула, потому что не слышала, когда муж ушёл.

Днём он послал за моей сестрой. Потом после чая взял меня под руку и представлял каким-то своим бабам и раздавал подарки от меня. Потом пошёл со мной из передней в комнаты и, дойдя до моей спальни, втащил меня за ширму и бросил на постель...

И таким образом продолжалась наша супружеская жизнь: днём самые обычные разговоры, ночью поздний приход и раннее исчезновение моего мужа, которого я называла: "Вы, Пьер...".

Понемногу стала привыкать...

Брат Алексей прожил у нас две недели и в одно утро уехал. Я осмелелась спросить мужа: — Пьер, а где же Алёша? Неужели до сих пор спит?

Муж, насупившись, только сопел и, наконец, возразил мне по уходе сестры: — Алёша... Я его сегодня отправил, чтобы он с вами (со мной и сестрой) не любезничал слишком. Что, жаль, что любовника лишилась? — спросил он.

— Пьер, Пьер, что Вы говорите? Как Вам не стыдно!.. Мы всегда у вас перед глазами. И зачем Вам было меня брать замуж, если думали обо мне такие вещи?

— Разве я не знаю; когда бывал в полку, что через две недели каждая полковая дама была моей... А Алёша и влюблён в тебя... — Это было для меня неожиданное открытие. — Да, влюблён. И только знает повторять, что я сделаю тебя несчастной.

Муж давал мне понять, чтобы было, над чем задуматься: — Через него я на тебе и женился...

Да, я сразу стала много чувствовать и сразу же привыкла никому не показывать своих чувств...

Когда сестра вернулась к опекунам, я осталась одна, совсем одна... Пьера целыми днями не было дома, кроме чая и обеда; мамка только и делала, что плакала о моей судьбе, хотя её я уверяла, что совершенно довольна всем. Муж не позволял мне выходить по хозяйству никуда. Я могла лишь гулять одна по саду и заходить в комнату, на кухню по хозяйству никуда. Я могла лишь гулять одна по саду и заходить в комнату, на кухню к Соньке, жене камердинера Афанасия. Сонька была хорошая женщина, и на её руках держалось молочное хозяйство, она слыла женщиной себе на уме и была вымуштрована мужем. Это и всё моё развлечение. Остальных прислугу я не имела права требовать к себе, ни обращаться к ним.

Но пришло время, когда необходимость заставила столкнуться лицом к лицу... За три недели накопилось много грязного белья. Приходит горничная и говорит, что пора стирать. Я в недоумении, кому велеть и спрашиваю её: – А сама не постираешь?

– Помилуйте, здесь же три пуда! Мне одной не по силам. У барина прачка есть – жена повара Мишки; она знает, каких девок можно в помощь взять.

Я велела Улите собрать бельё; переписала всё, выдала ей три фунта мыла и приказала отнести той прачке, какую она найдёт, а сама села в гостиной рисовать.

Спустя четверть часа я услышала шаги мужа, какой-то разговор, и на мгновение всё затихло. Вдруг одновременно из разных дверей в гостиную появились муж и неизвестная женщина с узлами белья. Войдя в гостиную, она начала меня ими бомбардировать... Я поднялась и остолбелела: – Что такое, Пьер? – вопрошаю я, глядя на эту расщеплённую пару. – А, так ты мою Авдотью хочешь заставить своё бельё стирать? Ты не смеешь её трогать. Понимаешь? Она моя, моя собственная прачка и ничья другая! – кричал муж, добавляя при этом непечатные солдатские ругательства, а его достойная подруга, сорокалетняя баба, подбежала ко мне с кулаками и тыкает ими в лицо. Пётр, глядя на всё это, разразился хохотом и добавил: “Будешь знать, как мою ... прачку унижать”. Я окаменела и только повторяла, обращаясь, не зная к кому: “За что? За что?”

Кроме этой главной любовницы, Авдотьи, у мужа их была уйма, но мало которую, кроме неё, он любил. В числе любовниц его были три дочери буфетчика Степана Воронина, последняя, Ольга, наилюбимейшая. Зато нелюбимые были несчастные со своими детьми. Когда я не могла удержаться, чтобы не высказать этим бедным своего участия, они же на меня и набрасывались, упрекая: “А навидно ти за нього пішла, щоб він нас покинув?” И не видели того, что не отказался же он ради меня ни от Авдотьи, ни от Ольги.

В нынешнее время всё это покажется невероятным. Скажут: зачем же Вы с ним оставались? Но разве мыслимо было тогда уйти от мужа? И куда? Кто бы меня защищал? Где бы я ни приютилась, он бы меня велел крепостным арапникам оттуда выгнать. Чего только не делали крепостные по приказанию своих господ над несчастными женами! Вот поэтому 19 февраля 1961 года знаменательно не только освобождением крестьян, но в некоторой степени и помещичьих жён.

Думал ли муж потешить себя или хотел чему-то обучить меня, но он стал мне описывать различного рода сцены и как он соблазнял двенадцатилетних девочек. Я не могла удержаться слёз при этом, а он хохотал надо мной и над моей сентиментальностью.

27 апреля 1854 года, во вторник, в 11 часов утра, после двухсуточных родовых мучений я родила дочь, которая была в бледном обмороке. Акушерка хлопотала возле девочки, а я лёжа, желала дочери смерти, чтобы её миновала участь, подобная моей.

Но девочка очнулась, акушерка её выкупала и спеленала. Дочь проспала около двух суток. А к тому времени муж послал в Сварков за мамкой-вдовой. Я страстно хотела кормить свою дочь, раз уж мы обе остались живы. Но по приказанию мужа акушерка отняла у меня дочь и отдала мамке.

Сколько раз, нося свою девочку на руках, я хотела с ней убежать куда-нибудь. Тётя Надя не раз говорила мне: “Переезжайте с Верой ко мне”. Видно, она забыла участь сестры своей, Троцкой, но за ту заступился брат, мой отец, а кто же заступился бы за нас?

Дядя мужа растил Веру и других детей, которые родились при его жизни. Пётр всегда был недоволен тем, что Александр Михайлович не делал им подарков. Только однажды он подарил корову сыну, когда во время чумы в Богдановке выдох весь скот. А я всегда была дяде благодарна за его внимание ко мне и детям: если бы Александр Михайлович не нанял бы детям в Москве няню и не привёз бы её к нам, то я бы так одна весь век и мучилась без

няньки. Он меня полюбил, и я обязана ему своим умственным развитием и своей нравственной устойчивостью. Не знаю, что было бы со мной, если бы не он, не его огромная поддержка его журил и прямо или намёками, предполагая, что я не понимаю многих поступков мужа, требует надзора за своей нравственностью”, – и потом обращал всё это как бы в шутку, изображая из себя заботливого мужа. Так, например, за обедом при гостях старался налить мне несколько рюмок вина, зная, что я больше одной не могу выпить; или накладывал мне собственноручно побольше еды, но именно той, которую я совсем есть не могла. И когда я не хотела ни есть, ни пить ничего, из предложенного мне, то жаловался посторонним, и боюсь себя показать в ином свете.

Подобная жизнь не могла, конечно, способствовать спокойствию, и потому я сильно страдала душой. А ещё более томилась за меня бедная тётя Надя в своём уединении в Землянке, куда муж отпускал меня (одну без детей) очень редко и то с таким расчётом, чтобы я хоть в полночь, а была бы дома, в Богдановке.

Подобная жизнь не могла, конечно, способствовать спокойствию, и потому я сильно страдала душой. А ещё более томилась за меня бедная тётя Надя в своём уединении в Землянке, куда муж отпускал меня (одну без детей) очень редко и то с таким расчётом, чтобы я хоть в полночь, а была бы дома, в Богдановке.

АМОНС А.

Тайна Быковнянского захоронения. Яков Павлович Шельгин

20 марта 1937 года решением Киевского горисполкома для специальных нужд НКВД УССР на территории 19–20 кварталов Днепровского лесничества был выделен участок в 4 га, на котором в течение трех месяцев создано тайное кладбище органов НКВД, огражденное высоким забором с круглосуточной охраной. Именно на его территории в ночное время производились захоронения жертв массовых политических репрессий 1937–1941 годов.

С 4 мая 2011 года здесь совместной украинско-польской археологической экспедицией были продолжены поисково-эксгумационные работы с целью выявления всех захоронений периода сталинских репрессий, создания полной карты лесного кладбища, поиска реальных документов, подтверждающих функционирование спецучастка, и определения категорий граждан, тайно захороненных в этом месте.

Первые официальные работы на территории бывшего спецучастка НКВД в Быковнянском лесу проводились в течение четырех дней, без огласки, весной 1971 года военнослужащими органов МВД УССР. Это были скорее не раскопки, а зачистка раскопанных и разграбленных мародерами погребений. Найденные в захоронениях письма, копии процессуальных документов, личные записи погибших были собраны в пять мешков и уничтожены. Часть личных вещей расстрелянных людей была перезахоронена в братской могиле. Карта раскопок не составлялась, отсутствуют и документы о детальном осмотре территории, описании и привязке выявленных захоронений. Отсутствие информации о раскопках, найденных документах, личных вещах погибших должно было скрыть от населения истинную правду о выявленном в лесу захоронении, ибо осуществленная сотрудниками НКВД акция приписывалась немцам, якобы расстреливавшим во время оккупации Киева на этом месте советских граждан и плененных военнослужащих Советской армии.

Но некоторые материалы раскопок 1971 года – крышки от карманных часов, кольца, перстни, документы и т.п. – все же сохранились. Они были сданы курировавшим работы сотрудникам КГБ и МВД и впоследствии позволили сделать реальные выводы о захороненных здесь людях, дали основания для поиска архивных документов.

Первым, кто попытался установить правду о тайных лесных погребениях под Быковней, стал следователь по особо важным делам Киевской городской прокуратуры В.К. Игнатев. Он вместе со своей следственной группой тщательно и объективно провел расследование, установил не только места массовых расстрелов советских граждан в киевских тюрьмах, но и места их тайного захоронения. Ему удалось установить, когда, кто, на основании каких документов и в какое время проводил в Киеве массовое уничтожение людей. Он указал, кто являлся организатором этих массовых политических акций в Украине. Именно Игнатьеву удалось доказать, что расстрелянные и погребенные здесь люди – жертвы коммунистического режима, а не немецких захватчиков, на которых советское руководство пыталось списать это страшное преступление. Он доказал, что использование немецкого оружия при проведении расстрелов в киевских тюрьмах послужило удачной ширмой, за которой пытались длительное время скрывать преступления советских

руководителей, выступавших против своего народа.

В 1989 году под руководством В.К. Игнатьева были проведены первые официальные раскопки. Работы были продолжены в 2001, 2006, 2007, 2011 годах.

И пусть пока еще не удалось получить из российских архивов все акты и списки расстрелянных здесь людей, пусть многое безвозвратно утрачено, но то, что уже найдено возможность объективно и достаточно полно говорить о преступлениях, осуществленных на территории бывшего тайного кладбища НКВД; позволяют восстановить историческую правду, назвать фамилии многих, погребенных здесь людей.

Удалось разыскать дело капитана милиции Якова Павловича Шельгина.

Впервые услышать эту фамилию пришлось в начале 1990-х годов, когда, работая в составе группы военных прокуроров ВП КВО, занимался реабилитацией жертв политических репрессий 1930-х – 1950-х годов в Украине. Вторично столкнулся с ней в 1994 году, расследуя уголовное дело о массовых захоронениях советских граждан на территории 19-го квартала Днепровского лесничества у пос. Быковня. Именно тогда среди архивных материалов, приобщенных к уголовному делу, встретилась ксерокопия приговора Военной коллегии Верховного Суда СССР, которая в сентябре 1938 года осудила к высшей мере наказания – расстрелу – бывшего начальника Черниговской областной милиции Я.П. Шельгина.

И вот в мае 2011 года в 127-м раскопе подняли крышку именных часов, на которой после предварительной очистки удалось сквозь ржавчину прочесть уже знакомую мне фамилию. Эта находка дала возможность отыскать в архиве Службы Безопасности Украины уголовное дело по обвинению Я.П. Шельгина, узнать подробности его ареста, пребывания в тюрьме, осуждения и расстрела.

Как оказалось, это была не первая, найденная в Быковне вещь, принадлежащая Шельгину. Среди находок 1971 года оказалась именная пластинка от портфеля, лишь в начале 1989 года попавшая к следователю Игнатьеву. Последний назначил экспертизу извлеченных в ходе раскопок 1971 и 1989 годов предметов, которую провели

специалисты Киевского института судебных экспертиз. В заключении указывалось, что пластинка выполнена на металлической основе, на которую нанесен текст: «Заместителю Начальника Управления Частей Особого Назначения ГПУ-УССР тов. Шельгину Якову Павловичу – лучшему воспитателю и руководителю частями Особого Назначения ГПУ-УССР от бойцов и состава 9-го Отдельного дивизиона ЧОН-ГПУ. 19³⁰₀₆ 32 г.»; а крепиться она могла к кобуре пистолета или портфелю¹.

Листая небольшое, всего 70 листов, дело Шельгина, хотелось бы остановиться на некоторых его документах.

Итак, лист № 1 – справка о том, что обвиняемый – бывший начальник УРКМ УССР Бачинский – в своих показаниях от 20 сентября 1937 года заявил, что во второй половине 1936 года им завербованы и вовлечены в антисоветский заговор три человека: бывший начальник паспортного отдела УРКМ НКВД УССР, а затем начальник отдела по борьбе с хищениями УРКМ УССР капитан милиции Барг-Давыдов Эммануил Марко-вич; бывший начальник Киевской областной милиции, а затем начальник Донецкой

областной милиции майор милиции Работенко Александр Иванович – бывший борющийся и любимец Бадяцкого; а также начальник политотдела Киевской областной милиции, а затем начальник Черниговской областной милиции капитан милиции Шельгин Яков Павлович. Документ был отправлен в Москву и доложен наркому внутренних дел СССР Ежову, который 15 февраля 1937 года начертал на нем резолюцию: “Всех 3-х арестовать. Ежов”¹².

Эта резолюция послужила основанием к возбуждению уголовного дела. В недатированном постановлении помощник оперуполномоченного 5-го отдела УГБ сержант ГБ Терещенко указал, что капитан милиции Шельгин Я.П. является участником антисоветского заговора, существующего в органах милиции и аппарате НКВД Украины, и совершил преступление, предусмотренное ст. 54-16 УК УССР¹³.

16 февраля следователь выносит постановление об избрании в качестве меры пресечения в отношении Шельгина заключение под стражу с содержанием в киевской тюрьме НКВД¹⁴.

Лишь 23 марта 1938 года военный прокурор пограничных и внутренних войск УССР Гомеров дает санкцию на арест капитана Шельгина¹⁵.

Тем не менее, еще 23 февраля 1938 года был выписан ордер за № 1900 на проведение обыска и ареста Якова Павловича Шельгина¹⁶. Накануне, 22 февраля, Шельгина вызвали из Чернигова в Киев на совещание. По его окончании он был арестован и доставлен в городскую тюрьму. При аресте помимо документов, оружия и боеприпасов, у него изъяли именную портфель с наградной табличкой, карманныеменные часы фирмы “Мозер”, описание которых в документах отсутствует, орден “Знак Почета” и знак “15-летие РКМ” с документами. Оружие, документы и награды по квитанциям сданы на хранение в соответствующие органы¹⁷.

Именно эта табличка с дарственной надписью фигурировала в экспертных материалах, приобретенных к уголовному делу № 50-0092, расследованному Военной прокуратурой Центрального региона Украины.

Крышка же от часов с надписью: “Шелигину Я.П. За самовідданість по охороні соц. будівництва, за зразкову службу від Головної Управи Р.С. Миліції У.С.Р.Р. 1917 ¼ 32 р. НКВС № 831”, – была найдена в яме под № 127 в мае 2011 года.

Возможно, эти предметы как доказательство безупречной службы в милиции были оставлены у обвиняемого для предъявления суду как смягчающие его вину обстоятельства,

которые, однако, не были учтены при вынесении приговора и остались при погибшем.

В чем же обвинялся арестованный органами НКВД УССР начальник Черниговской областной милиции?

Согласно документам Шельгина в течение 35 дней фактически не допрашивали, хотя в деле подшито его заявление (с копией) на имя наркома внутренних дел УССР Успенского от 24 февраля¹⁸. В нем арестованный признает свою вину в совершенном преступлении, обличает Бачинского, завербовавшего его в контрреволюционную организацию, называет ее членов, среди которых: заместитель начальника ГУ РКМ Купчик (арестован в 1937 году), начальник УРКМ по Киевской области Ряботенко А.И. и его заместитель

по охране порядка Доброжинский Р.Н., начальник отдела УРКМ НКВД УССР Комаров К.С., начальник отдела службы УРКМ НКВД УССР Семенов (бывший царский офицер), командир кавалерийского дивизиона милиции Гренберг (арестован в 1937 году), начальник отдела уголовного розыска УРКМ НКВД Шадзевич (арестован в 1937 году). Также Шельгин указывает, что лично он завербовал в организацию командира дивизиона ведомственной милиции Скрышника – бывшего офицера¹⁹.

27 марта 1938 года Шельгин допрашивается в качестве обвиняемого. В ходе допроса, призвав себя виновным, он подтверждает обстоятельства своей вербовки в период пребывания на должности начальника политотдела Киевской областной милиции, на которую был назначен в 1932 году. Он называет известных ему участников контрреволюционной организации, указанных в заключении от 24 февраля, а также дает показания на людей, завербованных им лично для враждебной работы в органах милиции. О себе сообщает следующее: 27 июля 1937 года был переведен в Чернигов на должность начальника областной милиции, враждебно относился к политике партии на селе, считая ее неправильной. Дополнительно указывает завербованных им лиц: Домашенко – начальник милиции Володарско-Белоцерковского района и Гребенюк – начальник милиции Уманского района²⁰.

28 марта ему под роспись предъявляется обвинение в совершении преступлений, предусмотренных ст. 54-16, 54-8, 54-9, 54-11 УК УССР.

В дальнейшем проводивший расследование следователь приобретает к делу выписки из протоколов допросов обвиняемых по аналогичным делам: Бачинского Н.С. от 17–20 сентября 1937 года, Ряботенко А.И. от 28 июня 1938 года. 27 июля он проводит очную ставку Я.П. Шельгина с А.И. Ряботенко для закрепления выбитых из Шельгина показаний. После этого приобретает к делу протокол допроса единственного свидетеля, который фактически ничего не может сказать о преступной деятельности обвиняемого, и справку, в которой указывается, что во время руководства Черниговской областной милицией капитаном Шельгиным она была засорена социально чуждыми элементами: шпионами, троцкистами, петлюровцами, контрреволюционерами, раскулаченными, бывшими офицерами. После ареста Шельгина из милиции уволено 63 человека, из которых 11 арестовано²¹.

На этом следствие заканчивается. 21 сентября начальник 2-го отделения 6 отдела УГБ младший лейтенант ГБ Букаренко составляет обвинительное заключение, где в общих чертах описывается преступная деятельность капитана милиции Шельгина Я.П., которая квалифицируется им по ст. 54-16, 54-8, 54-9, 54-11 УК УССР. В этот же день оно утверждается наркомом Успенским и помощником Главного военного прокурора РККА бригадиром Калутиним²².

Довольно скромное уголовное дело без реальных доказательств вины бывшего начальника Черниговской областной милиции капитана Шельгина было стандартно сфабриковано почти за 9 месяцев группой сотрудников УГБ НКВД УССР, которые даже приобретенные к делу документы не могли правильно датировать, ибо составляли их без дат, что видно невооруженным глазом. Масса процессуальных ошибок при составлении документов и их подделки не могут скрыть 35 дневного сопротивления Шельгина, когда сотрудники НКВД не могли получить от него нужных им показаний. В последующем, написанное задним числом заявление на имя наркома внутренних дел УССР, допрос обвиняемого и отдельные документы, заполненные задним числом, имитировали эффективность проведенной следственной группой работы.

71 24

"УТВЕРЖДАЮ"

НАРОДНЫЙ КОМИССАР ВНЕШНИХ ДЕЛ УССР
НОМ. СТАР ПОСЛАДСТВОМ БЕЗОП. СЛОБОДИ
2 РАЙОНА - У С П Е Т С К А

"21" сентября 1938г.

"УТВЕРЖДАЮ"

ПРОКУРОР

М.М. Шельгин
М.М. Шельгин
М.М. Шельгин

ОБВИНЕНИЕ И ЗАКЛЮЧЕНИЕ

По обвинению ШЕЛЫГИНА Якова Павловича по ст.ст. 54-1, 54-8, 54-7, 54-11 УК УССР.

НКВД УССР вскрыт и ликвидирован антисоветский троцкистский заговор, осуществлявшийся в органах Милиции Украины и ставивший своей задачей свержение Советской власти вооруженным путем.

Одним из участников этого заговора являлся ШЕЛЫГИН - бывш. Начальник Полигоддела Киевской Областной Милиции и до дня ареста - бывш. Нач. Управления Милиция по Черниговской области.

39

ПРИГОВОР

78

Именем Союза Советских Социалистических Республик
выездная сессия

Военной Коллегии Верховного Суда Союза ССР

в составе:

Председательствующего Бригвоенюриста А.М. ОРЮВА

Членов: Бригвоенюриста ГАЛЕНКОВА С.И. и военюриста 1 ранга КЛИМ

При секретаре военюриста 1 ранга ВУДРАВЕЦЕ П.И.

В закритом судебном заседании, в гор. К и е в е

23 сентября 1938 года, рассмотрела дело по обвинению:

ШЕЛЫГИНА Якова Павловича, 1900 г.р., бывш. нач. УРКМ по Черниговской области, капитана милиции - в преступлении, предусмотренном ст.ст. 54-1, 54-7, 54-8 и 54-11 УК УССР.

Предварительным и судебным следствием установлено, что *подозреваемый Шельгин Яков Павлович* активными участниками антибольшевистской организации, в которую он был *завербован* в феврале месяце 1936 года одним из активных участников этой организации - *Полонским*. По заданию указанной антибольшевистской организации, *подозреваемый Шельгин* проводил вредительскую работу в органах З.П.М. и *вместе с* *Ченем* наготовили *подушевного* восстания против Советской власти, проводили воспитание много состава милиции в *интересах* антибольшевистской организации, одновременно *завербовал* *Антонца* милиции антибольшевистским, *украинским* *национальным*. По заданию *подозреваемый Шельгин* проводил вредительскую работу, *завербовал* *Антонца*

четыре человека, каковы бы ни были их заслуги в развитии промышленности в органах Р.К.М. Сталин обиделся на виновность подсудимого Шельгина в совершении или посредничестве в совершении ст. ст. 54-7, 54-8 и 54-11 З.К. СССР. На основании уголовного и уголовного ст. ст. 206 и 207 З.К. СССР Военная Коллегия Верховного Суда СССР, с.с.р. подготовила:

Шельгина Якова Павловича, милиции капитан, обвинила в совершении преступления высшей мере уголовного наказания - расстрел с конфискацией всего имущества принадлежащего, именуемому, и на основании постановления Президиума Ц.К. С.С.С.Р. от 1-го декабря 1934 года приговорили к немедленному исполнению.

Председательствующий А. Губов

Яков
Шельгин

Сам факт привлечения к расследованию данного дела большой группы сотрудников НКВД, составление процессуальных документов данным делом большой группой следствия по делу говорят о конвейере, потоке следствия: каждое дело расследовалось не одним следователем, а целыми группами сотрудников НКВД, каждый из которых набивал руку на составлении лишь отдельных документов. Арестованные люди длительное время допрашивались в тюрьме без оформления процессуальных документов, пока под воздействием психических и физических методов давления не подписывали заранее сфабрикованные протоколы допросов, очных ставок и иных нужных следствию бумаг. Все дела по ст. 54 УК УССР ставились на поток, в них вкладывался минимум необходимых и, как правило, сфальсифицированных документов, которые монтировались в дело и направлялись на рассмотрение судебных органов, включая и выездные сессии Военной коллегии Верховного Суда СССР. Такой суд за 15 минут рассматривал любое дело очередного "врага народа", заранее зная вынесенную ему меру наказания.

Так было и с капитаном Шельгиным, судьба которого оказалась решенной с момента подписания справки на его арест самим Н. Ежовым. Проведенное следствие и судебное заседание являлись лишь техническим оформлением заранее вынесенного приговора.

21 сентября дело с обвинительным заключением было направлено в Военную коллегию Верховного Суда СССР, заседавшую в это время в Киеве.

Уже на следующий день в ходе подготовительного заседания было принято решение о рассмотрении его на ближайшем судебном заседании без участия защиты, обвинения и вызова свидетелей, в соответствии с Законом 1934 года. В тот же день копия обвинительного заключения была отвезена в тюрьму НКВД и вручена под расписку Я.П. Шельгину.

23 сентября утром группа арестантов была доставлена на заседание выездной сессии ВК ВС СССР, которая, как обычно, с утра начала свою работу. Ждать пришлось долго. Только под вечер Шельгина вызвали в зал судебного заседания. На часах 18.15. По заранее отрепетированной на сотнях подобных процессов обвинительной схеме председательствующий по делу дивизионный военюрист А.М. Орлов в присутствии членов суда - бригадного военюриста Галенкова и военюриста 1-го ранга Климина, при секретаре - военюристе 1-го ранга Кудрявцеве начал проведение судебного заседания. Убедившись в присутствии подсудимого, наличии у него копии обвинительного заключения, отсутствии претензий и отводов состава суда, он вкратце допросил его по обстоятельствам дела и, получив ответ о признании подсудимым вины, вместе с членами суда удалился в совещательную комнату. Выйдя оттуда через несколько минут, хорошо поставленным голосом объявил стандартный для таких случаев приговор: Яков Павлович Шельгин был лишен звания капитана милиции и осужден к высшей мере наказания - расстрелу с конфискацией всего, принадлежащего ему имущества. Приговор окончательный и на основании постановления Президиума ЦИК СССР от 1 декабря 1934 года подлежал немедленному исполнению. Заседание закончило свою работу в 18 часов 30 минут.

Уже через несколько часов приговор был приведен в исполнение в подвале тюрьмы НКВД. Тела 56-ти казненных под покровом ночи на трех грузовиках были вывезены на спецучасток НКВД, где тайно захоронены.

Долгие годы родные ничего не знали о смерти Шельгина, надеясь на его скорое возвращение. Жена Якова Павловича также не избежала ареста, который был проведен сотрудниками Черниговского УНКВД 21 мая 1938 года. Около 7 месяцев ей пришлось отсидеть в Черниговской тюрьме как жене врага народа. Только 7 декабря 1938 года дело в отношении нее было прекращено. 16 декабря С.Э. Шельгину-Вольфсон освобождена из-под стражи, однако вскоре она скончалась. 22 декабря 1995 года посмертно была

реабилітована Чернігівською областною прокуратурою.
Капітан міліції Шельгин також реабілітований по смертю: 26 жовтня 1957 року Воєнна колегія Верховного Суду СРСР припинила його справу за відсутністю складу злочину.

Його син – Шельгин Анатолій Яковлевич, проживає в Москві по вул. Горького, 28, кв. 46, повідомлений про реабілітацію батька в листопаді 1957 року, однак до цього часу він не знав місця його поховання.

Список застрелених і похованих в могилі № 127 налічує 56 прізвищ: партійні та державні службовці високого рангу, кілька секретарів райкомів, горкомів та обкомів партії, представники суду, прокуратури, офіцери державної безпеки. Так, під № 14 значиться заступник начальника наркомату юстиції УРСР Гарин Анатолій Григорьевич, під № 23 – колишній прокурор Київської області Єременко Василь Дмитрович, під № 49 – голова Чернігівського обласного суду Чердніченко Григорій Степанович. Серед них є і соратники капітана Шельгіна: Михайлов Аркадій Михайлович – начальник відділу зовнішньої служби УРКМ, Давыдов-Барг Еммануїл Маркович – начальник ОБХСС УРКМ (кришка від його кишенькових годинників була знайдена ще при розкопках 1971 року), Комаров Константин Васильевич – начальник управління Одеської обласної міліції, офіцери міліції Казаків Сергій Іванович, Шепелинський Віктор Адамович, Шелетов Николай Іванович, Ярига Марк Александрович. Всі вони засуджені виступом ВК ВС СРСР в один день з Шельгініми¹³. 26 вересня 1938 року та ж доля спіткала Александра Івановича Ряботенко – начальника Київської, а потім Донецької обласної міліції, тіло якого поховано поруч з могилою капітана Шельгіна.

В Быковнянському лісі безімянна братська могила під великим хрестом нагадує нам про десятки тисяч безвинно засуджених і застрелених радянських громадян, знищених за наказом Сталіна та його соратників.

¹ Архів воєнної прокуратури Центрального регіону України, д. № 50-0092.

² Архів Служби безпеки України, д. № 45379 фп, л.д. 1–2.

³ Там же, л.д. 3.

⁴ Там же, л.д. 4.

⁵ Там же, л.д. 5.

⁶ Там же, л.д. 6.

⁷ Там же, л.д. 7–9.

⁸ Там же, л.д. 19.

⁹ Там же, л.д. 22.

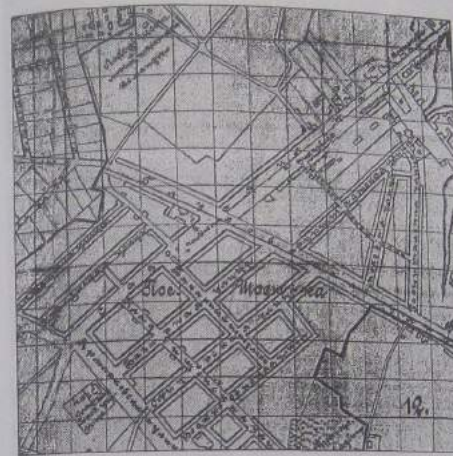
¹⁰ Там же, л.д. 29–57.

¹¹ Там же, л.д. 58–62.

¹² Там же, л.д. 71–74.

¹³ Архів воєнної прокуратури Центрального регіону України, д. № 50-0092.

Шостка. 1917–1921 роки. (Хроніка революцій на Садовій вулиці)

Вулиця Садова на плані поселення Шостки 1912 року.

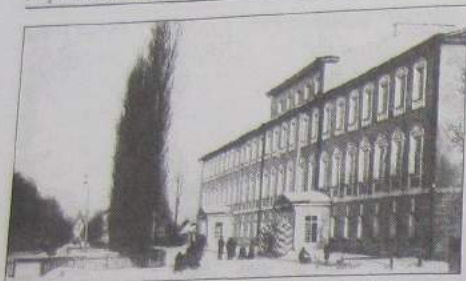

Перший мітинг у Шостці з приводу падіння самодержавства.

Лютневу революцію 1917 року Шостка привітала мітингом біля каплиці на Базарній площі по вулиці Садовій (нині вул. Леніна). За спогадами старожилів тодішня головна вулиця 9-тисячного поселення при Михайлівському Шосткинському пороховому заводі була затішним, охайним, добре доглянутим Садовим бульваром [12]. На плані Шостки 1912 року Садова – найширша, найдовша вулиця, на ній позначені казначейство, церква, пам'ятник імператору Олександрові ІІ, казарма, заводоуправління та каплиця в пам'ять чудесного спасіння імператора Олександра ІІ 25 травня 1867 року після терористичного акту Березовського. За такої пошани у Шостці до Олександра ІІ, Садова вулиця звалася в народі ще й Імператорською. Емоційний момент сприйняття шосткинцями перемоги революції передає світлина шосткинського фотографа І.А. Карпова.

Згодом, 22 березня на Базарній площі відбувся ще один велелюдний мітинг з приводу падіння самодержавства [5]. Як свідчать фотографії, весняний день був сонячним та теплим. Тисячі людей зібралися біля трибуни, збудованої поряд з каплицею. Каплиця, за спогадами очевидця Анатолія Йосиповича Приходька (1908–1991), стояла якраз навпроти поліції, розташованої поряд з двоповерховим цегляним будинком “какого-то купця” [17, 3]. Цей будинок, примітний на іншій фотографії праворуч каплиці, належав, за переказом, купцю Печінці. У той час, як пригадує Приходько, на базарній площі по ліву сторону від поліції, в одному ряду стояла “аптека аптекаря Лапа, за нею постійний двор Іванова, далі кирпичний (офіцерський) магазин, а на углі (з Глухівською вулицею – В.К.) дом Чувашинних”. На даху згаданого вище офіцерського магазину, знайшлося місце кільком хлопцям.

Після лютого революції з'явився у Шостці, в триповерховому будинку заводоуправління порохового заводу, комісар – представник Тимчасового уряду. За його наказом у фойє на першому поверсі щодня вивішувалися тексти телеграм з повідомленнями про події на фронтах [13].

Заводуправління Михайлівського Шосткинського порохового заводу.

Базарна площа. 22 березня 1917 року.

Улітку 1917 року в Шостці відбулися вибори депутатів до Установчих Зборів за списками партій. Перемогли соціал-демократи (меншовики), які йшли за виборчим списком № 1, та соціал-революціонери (есери) – за списком № 2, а більшовики зі своїм списком № 9 посіли в перегонах, мабуть, таке ж місце. Хоча їхній осередок утворився в поселенні в той самий час, як і інших партій, у березні 1917 року [23]. Тієї теплої революційної весни та дуже посушливого літа запам'ятався шосткинцям своїми численними виступами на базарній площі полум'яний агітатор списку № 9, дивакуватий студент в окулярах на прізвисько П'єр [26]. Меншовики та есери очолили шосткинський Совет робочих і солдатських депутатів. Ще в поселенні діяла з весни Українська Рада – представницький орган на місцях від центральної української влади – Центральної Ради. Вулиця Садова стала 1917 року тривладною – і Тимчасовоурядовою, і Советською, і Радянською.

Восени 1917 року засноване 1904 року на пустирищі ліворуч Воронізької застави "4-х класное городское училище" було перетворене на технічне училище (технікум) з доволі освіченими викладачами [15, 139]. Зокрема, хімію викладав інженер Машкін Олександр Миколайович, що працював на заводі з 1909 року після закінчення Казанського університету, до цього закінчивши Ризький політехнічний інститут, а ще раніше два роки навчався у Петербурзькому університеті [16, 113].

Про більшовицький переворот Шостка теж дізналася на мітингу, що відбувся 8 листопада (26 жовтня) 1917 року, спочатку біля будинку команди заводу, потім на Базарній площі [13]. А 22 листопада у Шостці стало відомо і про 3-й Універсал Центральної Ради, який проголосив усьому світові нову державу – Українську Народну Республіку. Ще в листопаді до Шостки прибув батальйон гайдамаків (петлюрівців) від Центральної Ради. 26 (13) грудня відбулося бурхливе засідання президії всіх місцевих осередків політичних,

профспілкових, економічних та громадських організацій щодо ставлення до Центральної Ради, отже, – до Незалежності України. З 95 присутніх тільки 11 більшовиків одностайно виступили проти Центральної Ради та почали створювати у Шостці загін "Красной гвардии" [23]. Він виявився невеликим, малочисельним, як і по всій Україні. Невдовзі на поміч Петрограда. На початку січня 1918 року в Шостці побував емісар Кронштадтського Совета, та місцевих "красногвардейцев" з Шостки був витіснений батальйон петлюрівців, поліція – роззброєна [23]. Погруддя Олександру II у сквері на Церковній площі більшовики відразу звалили, і бронзовий "імператор" ще довго перебував у підвалі, у дворі генеральського будинку [17, 4]. Замість бронзових барельєфів царів на постаменті пам'ятника з'явилися дерев'яні витвори із зображеннями Леніна, Маркса, Енгельса. Їх на швидку руку зробив майбутній головний архітектор Москви Дмитро Чечулін (1901–1981).

9 лютого 1918 року Центральна Рада підписала Брестський мирний договір, що передбачав перебування військ Австрії та Німеччини в Україні. Вже в березні німці наблизилися до Шостки. Випереджаючи їх, поспішали більшовицькі загони армії Ремньова з метою евакуації матеріальних цінностей порохового заводу [21]. Шосткинські більшовики на чолі з 26-річним комісаром Дмитром Моргуном, уродженцем придеснянського села Журавка, присланим на їхнє прохання з Новгород-Сіверського разом з кількома червоногвардійцями, розпочали готувати до евакуації в Москву цінне заводське устаткування. Моргун мешкав у хаті П'єра (Петра Федоровича Безкровного) на Петухівці (вул. Артема, 24) [26]. Водночас у заводуправлінні почав підпільно діяти на підтримку Центральної Ради штаб меншовиків та есерів. 20 березня 1918 року на подвір'ї казарми відбувся мітинг, організований меншовиками та есерами, які закликали робочих до зброї та вигнання московських евакуаторів – грабіжників заводу. Моргун був убитий за

П. Безкровний.

намагання перешкодити робітникам оволодіти зброєю зі складу [21; 24]. Повстанці розігнали "местный Совет, большевистский комитет, эвакуационную комиссию" та ще й обстріляли трьохсотенний загін Особливої армії Опанаса Ремньова, що стояв у вагонах на залізничній станції Шостка, після чого той залишив її, "не желая проливать кровь рабочих" [20]. Все ж ремньовцям вдалося якимось чином "демонтировать и вывезти с завода платиновые испарители" [8, 24]. Через кілька днів, на початку квітня, у Шостку ввійшли німці та гайдамаки.

Шосткинські більшовики пішли в партизани. У серпні 1918 року вони підпалили заводський склад бездимного пороху – пожежу було видно навіть з навколишніх сіл. У разі поширення вогню на розташований поряд склад чорного пороху могло дуже потерпіти від страшного вибуху Шосткинське поселення. Німці зігнали людей засипати палючий склад землею та заливати його водою [17, 6].

У грудні кайзерівські війська залишили Шостку і, за свідченнями робітників заводу, не з порожніми руками, а захопили з собою багато верстатів, інструментів та металу. Навіть встигли вирубати "кращі навколишні ліси" [3; 22].

Д. Моргун.

18 грудня 1918 року в Шостку ввійшли червоні партизани на чолі з 27-річним командиром загону Тимофієм Черняком, уродженцем села Вороб'ївка Новгород-Сіверського повіту [25]. Більшовики одразу утворили ревком (він містився у будинку помічника начальника заводу на вулиці Садовій, 51/73). Першим секретарем більшовиків Шостки був обраний Петро Безкровний (П'єр), недавній евакуатор заводу. Старший брат Петра, Михайло, був відомий у Шостці та її околицях під прізвиськом Курило, або ж Куриленко, як жорстокий бандит-убивця 1908 року, що за вироком військово-польового суду був повішений [26]. За наказом комісара Бедуїна, що прибув з Москви, ревком організував і озброїв продовольчий загін із 45 робітників заводу. Загін ходив у навколишні села за харчами для голодуючої Москви. За спогадами колишнього бійця загону Беліка, вони забирали "хліб, м'ясо та інші продукти у куркулів та заможних селян, які вперто не давали свої залишки". Звісно, "боротьба за хліб була нелегкою", тим більше, коли "всюди з'являлися куркульські банди і завдавали нам втрат" [3]. Походів по хліб було чимало. Селяни віддавали хліб, допоки самі не стали голодувати. У лютому 1919 року вибухнуло антикомуністичне повстання, утворилася Глухівська повстанська республіка. Ревком спрямував до Глухова загін міліції, підсилений червоноармійцями, робочими та советськими активістами [27, 155]. У Шостці був створений Будинок громадсько-примусових робіт на 600 чоловік [9, 53]. За припущенням дослідника боротьби повстанців нашого краю з більшовиками кандидата історичних наук Ісакова Павла Миколайовича знаходився він там, де нині гаражі, праворуч від дороги на ВО "Свема". Можливо, будинок розташовувався у колишньому таборі місцевої артилерійської команди (нині Станція юних натуралістів). За даними Чернігівського держархіву, віднайденими Ісаковим, щоденна смертність у всіх 11 "будинках", утворених більшовиками у Чернігівській губернії, досягала взимку 50 чоловік. Відповідно, у шосткинському будинку теж вмирало щодня до 5 чоловік. Отже, Будинок був справжнім концентраційним табором, призначеним для знищення людей. Десь там поблизу табору повинен бути й цвинтар, щонайменше на кілька десятків померлих повстанців. Старожилки цього кутка називають "могилками" місцевість посеред дороги між табором і вулицею Садовою. Праворуч дороги й далі від ярку, в бік джерельної криниці, до війни існували поодинокі могилки та братська могила загиблих, за переказом, на заводі робітників.

У середині вересня 1919 року до Шостки наблизилися білі – денікінці. Червоні, що відступали від Полтави, зайняли оборону на підходах до селища. Робітники заводу зробили барикади з повалених дерев по вулицях Садовій та Госпітальній, щоби перешкодити денікінцям дістатися пороху [1]. Вересневої ночі біля села Локотки стався бій білих з червоними. Загиблих під Локотками 14 піхотинців 7-го Сумського полку Червоної армії згодом поховали у братській могилі на шосткинському кладовищі (нині парк імені Карла Маркса) [19].

Наприкінці листопада знову повернулися до Шостки червоні. Церковна площа відтоді стала зватися площею Червоної армії. Ревком відновив свою роботу в тому самому будинку по Садовій. Він доволі швидко, вже у лютому 1920 року, організував вибори депутатів до "Поселкового Совета рабочих и красноармейских депутатов". Совет мав негайно втілювати у повсякденне життя шосткинців "диктатуру пролетаріату". У будинки вищих заводських чиновників та шосткинських "куркулів", які збігли з Шостки, переселилася "з халуп біднота" [2]. За цієї, уже другої, "Советської власти" вулиця Садова офіційно стала зватися Советською, а в народі вона й досі залишилася Садовою. Також перейменували й сусідні з Садовою вулиці: Міщанська стала водночас Пролетарською; "почервоніла" Знаменська, бо стала зватися Червонознаменною; гомирка Базарна перетворилася на вулицю Толстого, а весела Ярмаркова – на Марата; Глухівська отримала ім'я Карла Маркса,

Офіцерська – Троцького, а паралельна їй Воскресенська, що йшла вздовж кладовища (нині на місці кладовища парк культури Карла Маркса), – Леніна. Єдиною не перейменованою вулицею поки що залишилася Кладбищенська, що пролягала між вулицями Толстого та Марата.

Пороховий завод став офіційно зватися Шосткинським заводом № 9, без вказівки, що він є пороховим. "Дев'ятка" у 1920 році ледь працювала. Пролетарі голодували, продукуючи для обміну їх на харчі. Заробітну плату "трудящі одержували натурою (борошном, крупами і ін.)" [22]. Вхід на територію заводу був вільний, але проїзд приватним їздцям заборонявся. Шосткинці випасали худобу навколо заводського ставу та ходили рибалити до нього стежкою в обхід головних воріт, за повітським будинком, болотистою низиною, терасами вільшаника [17, 7]. У ці страхітливі роки громадянської війни працював на Червону армію Прапора від Президії ВЦВК: червоні вчасно отримали патрони під час загрози захоплення Тули Денікіним.

У квітні 1920 року, за ініціативи партійця Пера (Безкровного), створено в поселенні комсомольську організацію. За спогадами її першого секретаря Беляєва М.К., 17 квітня відбулися установчі збори, на яких він отримав комсомольський квиток під № 29, всього ж того дня стали комсомольцями шість десятків молодих робітників "дев'ятки" [4].

У серпні 1920 року був створений Шосткинський повіт, до якого увійшли: містечко Вороніж, Івотська волость Новгород-Сіверського, Клишківська та Чаплівська волості Кролевецького, Локотська та Ямпільська – Глухівського повітів. 5 жовтня 1920 року відбувся перший Шосткинський повітовий з'їзд Советов, що обрав виконком з 15 чоловік, з яких 8 були більшовиками. Головою повіту став Г.С. Гапоненко, а завідувачим народною освітою – А. Кузьмін, присланий ЦК ВКП(б) у листопаді 1919 року на допомогу шосткинським більшовикам. При ревкомі діяла "Чрезвычайная Комиссия" та "Чрезвычайный штаб". Керував чекістами більшовик І.Клімов [28, 45]. У листопаді 1920 року всі комуністи та комсомольці Шостки отримали зброю і переселилися до казарми (нинішня адреса – вул. Леніна, 40): так постав батальйон частини особливого призначення (ЧОП) під командуванням І.І. Пересипкіна для боротьби з селянськими повстанськими загонами у Шосткинському повіті, які перешкождали реквізиції прихованого селянами хліба [28, 46]. Штаб ЧОПу знаходився на Советській (нині вул. Леніна, 37).

7 листопада 1920 року до 3-ї річниці Жовтневої революції вийшов перший номер газети Шосткинського парткому "Последний бой". Редакція знаходилася в колишньому ревкомі, першими редакторами були Ушаков, Петруненко Г., Кустод А. [28, 46]. У цьому ж будинку (№ 51/73) на першому поверсі розмістився повітком комсомолу, а на другому – повітком КП(б)У. У 1921–1923 роках секретарем КП(б)У Шосткинського повіту працював червоний партизан Дем'ян Коротченко (1894–1969), уродженець села Погрібки. Партизан-більшовик "Дьома" восени 1918 року винищував панів, палив панські будинки не тільки по річці Івотці, а й за Десною, зокрема в селі Дробитшеві [7, 57]. До речі, безіменний пам'ятник партизанові Коротченку зберігся на території заводу.

1920 року в містечку було створене відділення ВУКОПІМСу – Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини. Один з його членів – Верховець вивчив чимало документів порохового заводу і зробив спробу написати історію підприємства та Шостки. Рукопис придбав за гроші шосткинський УПОЛТОС (управління політичної освіти), але не для того, щоб надрукувати, а для того, аби звинуватити автора у вихвалюванні дореволюційних благодійників, попів та генералів і засадити Верхівця до

Чернігівської в'язниці [6, 47]. Сьогодні ми навіть не знаємо повного імені красзнавця. Не написана й історія шосткинського районного музею, що "найактивніше охороняв пам'ятки у середині 1920-х років" [6, 44].

1920 року технічне училище, що було засноване меншовиками та есерами восени 1917 року, стало вищим технічним навчальним закладом – Шосткинським хіміко-технологічним технікумом [15, 139]. Управляючим (ректором) технікуму був призначений викладач училища позапартійний Машкін О.М., а комісаром ("политическим уполномоченным") призначили більшовика Настюху І.Г. Технікум мав два факультети – хімічний та механічний.

У травні 1921 року в будинку дореволюційної поштово-телеграфної контори (вул. Леніна, 30) відкрився третій підготовчий факультет технікуму – робітничий з "конtingентом учасників до 300 чел." [14]. Деканом робітфаку став Настюха. Робітфак носив ім'я тодішнього голови Совта Народних Комісарів УСРР Раковського Х.Г. [15, 139]. Там навчалися діти робітників та селян-незможників, направлені від підприємств, профспілок, комітетів незможних селян, більшовицької партії та виконавчих органів з метою якнайшвидшої підготовки середньо-технічних кадрів пролетарської (трудової) інтелігенції, яка мала замінити "чужих, враждебно настроєних спеціалістів, оставшихся у технического руководства весьма важного оборонного завода" [16, 111]. По трьох роках навчання на денному відділенні (або 4-х – на вечірньому), випускники отримували середню освіту та ставали пролетарськими студентами технікуму, які навчалися за програмою ВТУЗів з підготовки інженерів вузького фаху [28, 53]. Найпрестижніше було отримати по закінченні технікуму звання інженера-хіміка з виробництва пороху та вибухових речовин, а вже потім – вузькі фахи: хімік-аналітик, механік хімапаратури, спеціаліст з виробництва паперу [17, 9]. Перший випуск 30-ти інженерів відбувся в 1923 році. Мабуть, тоді вже діяла в піроксиліновому цеху паперова фабрика, що виробляла папір із соломи та картон з макулатури. На території заводу збереглася будівля фабрики – "піроксилінова цитадель".

У 1921 році запрацював клуб у колишньому "сборному и персональному покое для рабочих" – спарсеному дерев'яному сараї праворуч від головних воріт. Завідувачем його був Микола Чечулін – батько згаданого вище Д. Чечуліна [17, 9]. У наступному році замість клубу в сараї запрацювала семирічна школа. Загалом у 1922 році в поселенні діяло шість повних і неповних середніх шкіл, де 66 вчителів навчали 1219 дітей [28, 53]. Також була

"Піроксилінова цитадель" на території заводу "Зірка".

створена мережа вечірніх шкіл та шкіл-лікнепів з учителями з числа письменних робітників та службовців. В 1922 році відкрилася профтехшкола (57 чол.) з дворічним терміном підготовки слюсарів, електромонтерів та лаборантів за програмою технікуму, тобто набиралися до навчання учні, які вже закінчили семирічку [17, 9]. Профтехшкола перебувала два роки у старій церковноприходській школі по вулиці Советській. Наступного 1923 року відкрилася й школа фабзавуча – фабрично-заводського учнівства ("ФЗУ"). У школу набирали підлітків з три-чотирихкласною освітою. Знаходилася вона в одноповерховій дерев'яній будівлі перед головним входом у завод, потім там, до побудови у 1950-х роках нової першої прохідної, було бюро перепусток, згодом, до 1960-х років – велогараж [10]. У заводоуправлінні, на третьому

поверсі та у надбудові четвертого поверху ("хорак") колишнього офіцерського зібрання, почав діяти робітничий клуб. Там була центральна бібліотека, три більярді столи, кімнати для різних ігор та буфет. Спектаклі та кіно дивилися влітку в Літньому театрі в Робітничому саду, а взимку – у Зимовому театрі, що був у довгому цегляному сараї поряд з головним входом до заводу [17, 5]. Панська ротонда у панському парку стала комсомольською, її зайняв клуб "КСМ".

Отже, з 1921 року вулиця Советська стала школярською, учнівською, студентською вулицею – центром наступної більшовицької культурної революції в Шостці.

¹ Антошенко Н.П. Шостка: взгляд в прошле // Советское Полесье (Шостка). – 2004. – 3 септєбря.

² Безкровний А. Незабутні дні // Зоря (Шостка). – 1957. – 25 грудня.

³ Бєлік Ф.К. За владу Рад! // За доблесну працю (Шостка). – 1957. – 30 жовтєня, 6 листопада.

⁴ Бєляєв М.К. В бурємні дні 20-х років // За доблесну працю. – 1968. – 26 липня.

⁵ Голчаров О. Жовтєнь в Шостці // Зоря. – 1957. – 22 грудня.

⁶ Дьогтєренко Н. Пам'ятко-охорона робота окрєужних музеїв Чернігівщини у 20-х роках ХХ сторєчєя // Сіверянський літопис. – 2006. – № 4.

⁷ Домоцький Б. Подорож Новгород-Сіверським Подєссєям. – Шостка, 2009.

⁸ Завод и стє люди (стрєниці історії). Шосткинське проиводствоєное об'єднєнє "Дєсна". – Шостка, 1991.

⁹ Ісаков П.М. Деякі аспекти сєлянського повстанського антикомуністичного руху на Шосткинщині в 1919–1921 роках // Спадщина Сіверщини: Збірник історико-краснавчих праць. – Шостка, 2010.

¹⁰ Історія Шосткинського профєсійного ліцею // Рукопис. – Шостка, 2010.

¹¹ Квашин Е. Еше раз о Шостке // Советское Полесье. – 1990. – 28 августя, 8 сєптєбря.

¹² Комарницький В. Это было недєвно // Советское Полесье. – 1989. – 5 сєптєбря.

¹³ Дєрїна А. Незабутній 1917-й... // За доблесну працю. – 1964. – 6 листопада.

¹⁴ Лєщенко М. Шостка в перюд социалистического стрєнїельства (1921–1939 гг.) // Советское Полесье. – 1966. – 20 мєя.

¹⁵ Мошник І. Рєгїональна вища освіта Чернігівщини у 20-х роках ХХ ст. // Сіверянський літопис. – 2009. – № 2–3.

¹⁶ Мошник І.В. Роль Шосткинського хіміко-технологічного інституту (техікуму) у формуватї української інтелігенції у 20–30-ті роки ХХ ст. // Спадщина Сіверщини. – Шостка, 2010.

¹⁷ Приходько А.И. Воспоиная // Рукопис. – Шостка, 1990.

¹⁸ Приходько А.И. Мы многое могли бы узнать // Советское Полесье. – 1989. – 11 августя.

¹⁹ Пустовойтов В. Великий Октябрь в Шостке // Советское Полесье. – 1987. – 27 ноябрья.

²⁰ Ромченко М. Броня из песка // Советское Полесье. – 1966. – 21, 25 января.

²¹ Ромченко М. Первий военный комиссар Шостки // Советское Полесье. – 1966. – 23 мартя.

²² Суховий М. Характер гартувалєся в праці // За доблесну працю. – 1967. – 5 листопада.

²³ Супко Л. Борьба за установление Советской власти в Шостке // Советское Полесье. – 1965. – 17 декабрья.

²⁴ Успенський П. Шляхом історії нашого краю // Маяк комунізму (Кролевець). – 1964. – 25 лютого.

²⁵ Успенський П. Герой гражданской войны // Советское Полесье. – 1966. – 2 февралья.

²⁶ Цирьлов А. Сім'я Безкровних // Зоря. – 1962. – 18 вересня.

²⁷ Шишков С.А. Шосткинська міліція під час боротьби з бандитизмом // Спадщина Сіверщини. – Шостка, 2010.

²⁸ Шостка. Історико-красведческий очерк. – Харьков, 1970.

НІТЧЕНКО А.

Матеріальне забезпечення функціонування виконавчих комітетів громадських організацій Чернігівської губернії у 1917 році

Досвід державотворення періоду Української революції 1917–1921 років, в умовах розбудови незалежної Української держави, на нинішньому етапі має якісно нові можливості об'єктивного дослідження та поглибленого вивчення. Перед українською історичною наукою постало коло проблем, котрі потребують змістовного наукового аналізу, оскільки чимало історичних процесів і їхня оцінка на сьогодні залишаються мало дослідженими. У цьому контексті безперечно становить інтерес проблема формування й функціонування управлінського апарату на місцях за часів існування Тимчасового уряду.

Як відомо, в ході Лютневої революції 1917 р. була значною мірою втрачена жорстка централізація, характерна для дореволюційного апарату управління. Почав докорінно змінюватися порядок формування й функціонування всіх владних структур. Серед безлічі організацій, що виникли після Лютневої революції, особливої уваги заслуговують виконавчі комітети громадських організацій. На той час саме вони склали основу нової системи місцевої влади.

Документи підтверджують той факт, що перш ніж Тимчасовий уряд став займатися проблемами місцевої влади, у ряді губерній, у тому числі й Чернігівській, були створені виконавчі комітети громадських організацій – громадсько-політичні утворення, які претендували на організацію життя і підтримку порядку на місцях. Їх створення обумовлювалось відсутністю на місцях представницьких органів державної влади, які б репрезентували інтереси всіх громадських організацій губернії. Саме бажання чернігівської інтелігенції представляти інтереси всіх верств населення і призвело до ідеї створення нового органу.

Виконавчі комітети громадських організацій формувались на основі делегування до їхнього складу представників від різних демократичних громадських інституцій. Вони обиралися від різних верств суспільства і були багатостановими та масовими організаціями. Це були коаліційні органи з фіксованим членством, із широкою мережею місцевих громадських організацій. В березні–травні 1917 р. вони з великою енергією розгорнули роботу по охороні революційного порядку, рішуче відстоювали революційні завоювання на місцях від посягань центру, вирішували життєво важливі питання на периферії.

Окремі аспекти історії створення та функціонування виконавчих комітетів громадських організацій на матеріалах Чернігівської губернії вже досліджувалися в роботах місцевих істориків¹, але їхнє матеріальне забезпечення по суті не висвітлено у науковій літературі. Для розкриття цієї проблеми велике значення має аналіз місцевої преси та матеріалів діловодства, що збереглися у фондах Державного архіву Чернігівської області, відділу Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, Центрального державного архіву вищих органів влади України та Державного архіву Російської Федерації. Архівні документи дозволяють вивчити не тільки організаційну структуру та процес трансформації правового статусу виконавчих комітетів, але і проблему їхнього фінансового забезпечення.

З цього приводу слід наголосити, що як такого документа, який би юридично закріплював статус виконавчих комітетів в системі влади, Тимчасовим урядом прийнято не було. На квітневій нараді губерньських комісарів у Петрограді уряд дав зрозуміти, що

визнавати виконавчі комітети законними не збирається. І тому лише погодився утримувати за рахунок казни ті комітети, які будуть виконувати обов'язки “загальнодержавного” та “позапартійного характеру”².

Губерньські виконавчі комітети, у тому числі і Чернігівський, отримали завдання в терміновому порядку самостійно розробити кошториси і надіслати їх до Петрограда. Але уряд не розробив конкретні норми щодо складання кошторисів. Внаслідок чого, розроблені добові та роз'їзні членам повітових комітетів коштувалися від 200 руб. до 8535 руб. Коштувалось й утримання канцелярій виконавчих комітетів – від 200 руб. до 739 руб.³ Губерньському комісару Тимчасового уряду довелося самому розробляти норми, за якими і було підготовлено загальний кошторис утримання повітових виконавчих комітетів губернії, розрахований на три місяці. Виявилось, що на утримання повітових виконавчих комітетів, за винятком волосних та сільських виконавчих комітетів, щомісяця потрібно фінансувати 43947 руб. 64 коп.⁴ А на утримання Чернігівського губерньського виконавчого комітету – 15350 руб.⁵

Не можна не відмітити, що добові та проїзні гроші для членів виконавчих комітетів, оплата праці членів президії, канцелярські й поштово-телеграфні видатки, друкування відозв – усе це вимагало чималих грошей. Однак Тимчасовий уряд не поспішав фінансувати виконавчі комітети. Уряд відніс їх “до звичайних громадських організацій і тим самим залишив комітети без правового оформлення і фінансової підтримки”⁶. Телеграма Міністерства внутрішніх справ за № 1341 від 14 травня 1917 р. роз'яснювала, що з дозволу Тимчасового уряду відпускаються кошти тільки тим громадським організаціям (установам), які виконують функції виконавчої влади⁷. Але на практиці виявилось, що “вказати точно функції комітетів – завдання нездійсненне”⁸.

Очевидно, пояснити таку позицію уряду можна не лише концепцією виконавчої влади, але й тим, що уряд, побоюючись політичної активності представницьких установ на місцях, не хотів давати в їхні руки реальні важелі влади. Тому одним із найбільш гострих і невирішених питань в організації виконавчих комітетів усіх рівнів було фінансове питання.

З аналізу архівних матеріалів можна зробити висновок, що міські виконавчі комітети губернії на початку формування отримували кошти за рахунок пожертв від різних організацій та фондів, створених для здійснення завдань комітетів⁹. Основні ж витрати лягали на громадські організації, які входили до складу виконавчих комітетів і насамперед – земства. За рахунок земського самоврядування існував і губерньський виконавчий комітет. Так, наприклад, на рахунок губерньського земства відносились оплата добових всім членам комітету на час їхньої роботи в губерньському зібранні¹⁰, а каса дрібного кредиту губерньського земства неодноразово надавала кредити губерньському виконавчому комітету на культурно-просвітницькі цілі¹¹. Підтримував фінансово губерньський виконавчий комітет (кредитами або авансами) і губерньський комісар Тимчасового уряду¹².

Що ж стосується повітових виконавчих комітетів, відомо, що за рішенням губерньського виконавчого комітету від 14 квітня 1917 р. на них покладалось самофінансування¹³. Але деякі повітові виконавчі комітети губернії ще тривалий час не покидала надія отримати кошти на своє функціонування від уряду. Вони закидали канцелярію губерньського виконавчого комітету телеграмами з проханням відкрити рахунки у казначейства на їхнє утримання. Губерньському виконавчому комітету доводилось їм відмовляти, тому що сам він фактично існував за рахунок займів. У реальному житті тягар утримання повітових виконавчих комітетів нерідко лягав на повітові земства¹⁴.

По-іншому ситуація складалася навколо волосних та сільських виконавчих комітетів.

Видатки на утримання волосних виконавчих комітетів урядом взагалі не передбачались. Чернігівський губернський комісар роз'яснював волосним виконавчим комітетам, що витрати на їхнє утримання не фінансуються урядом тому, що, по-перше, держава перебуває у скрутному економічному становищі. А по-друге, волосні виконавчі комітети виконують функції волосних правлінь, а отже можуть використовувати їхні кошти. В тому випадку, якщо волосні виконавчі комітети працюють паралельно з волосними правліннями, то вишукувати кошти вони повинні з інших місцевих джерел, оскільки існують вони "головним чином, в інтересах місцевого населення"¹⁵.

Так, згідно з "Інструкцією по устрою сільських та волосних рад і комітетів в Чернігівському повіті"¹⁶ волосним та сільським виконавчим комітетам Чернігівського повіту надавалося право не тільки самооподаткування, але і встановлення способів самооподаткування.

Джерелом фінансування волосних виконавчих комітетів Новоизбківського повіту, за рішенням засідання членів волосних та посадських комітетів повіту, повинно було слугувати обкладання зборами приватновласницьких земель, які ще до цього не обкладалися волосними зборами¹⁷. Для тих місцевостей, де приватновласницькі землі були відсутні або їх було недостатньо, кошти вирішено було виділити із повітового земства.

Джерелом фінансування сільських виконавчих комітетів Ніжинського повіту, на відміну від Новоизбківського, повинні були стати мирські збори, загальнодержавні та інші надходження¹⁸.

Але згідно з розпорядженням Тимчасового уряду земства не мали права вводити нові податки¹⁹. Тому утримання виконавчих комітетів передбачалось переважно за рахунок місцевих коштів. Так, у Козелецькому повіті спочатку планувалося утримувати сільські виконавчі комітети за рахунок місцевих волосних коштів, але надалі стало ясно, що місцевих коштів недостатньо, тому було ухвалено рішення з 25 травня 1917 р. усі виконавчі комітети повіту віддати на утримання земства²⁰. При цьому, Козелецька земська управа констатувала, що якби не було вжито таких заходів, відбувся б "повний розпад комітетів, оскільки члени комітетів, не отримуючи заробітну плату, відмовлялися працювати"²¹.

Проте цими рішеннями проблема матеріального забезпечення виконавчих комітетів повністю не розв'язувалася. Тому земства, намагаючись знайти якесь позитивне рішення по цьому питанню, запропонували Тимчасовому уряду припинити видавати платню колишнім земським начальникам, натомість асигнувати із скарбниці кошти на утримання виконавчих комітетів²².

Попри те, що кошториси повітових виконавчих комітетів та губернського виконавчого комітету були подані вчасно, уряд затримував асигнування грошей. Лише 5 серпня 1917 р. Тимчасовий уряд ухвалив рішення надати в розпорядження Міністерства внутрішніх справ три мільйони рублів на покриття витрат повітових виконавчих комітетів за травень, червень, липень та серпень поточного року. При цьому наголошуючи, що зазначені кошти надаються комітетам на позиковій основі, тобто "з наступним відшкодуванням" держказначейству²³. Але лише в жовтні 1917 р. Чернігівський губернський комісар Тимчасового уряду отримав від Міністерства телеграфом 47000 руб. на покриття витрат виконавчих комітетів²⁴. На повітовому та волосному рівні склалася така ситуація, що фактично з часу виникнення члени виконавчих комітетів виконували свої обов'язки безоплатно.

Як бачимо, післяреволюційний суспільний устрій в губернії базувався на міцній

основі традицій і досвіду роботи місцевого самоврядування, саме за рахунок земського самоврядування відбувалось фінансування діяльності виконавчих комітетів. Але каси земських управ дуже швидко спорожніли. Витрати на утримання земських установ почали перевищувати доходи, і тому надалі земства почали відмовляти виконавчим комітетам у наданні кредитів²⁵.

Восени до скарбниці припинили надходити земські та мирські збори, внаслідок чого члени виконавчих комітетів не тільки не одержували заробітну плату, але й не могли утримувати свої приміщення²⁶. Ситуація на осінь 1917 р. склалась дійсно тупикова. Систематично не отримуючи платню, члени виконавчих комітетів почали відмовлятися від роботи²⁷. Джерела фінансування виконавчих комітетів так і не були законодавчо визначені, а фактор самофінансування, як покаже подальший розвиток подій, не сприяв їхній успішній практичній діяльності.

Після проведення виборів до органів місцевого самоврядування діяльність виконавчих комітетів поступово почала втрачати сенс. Недостатнє фінансування стало однією із причин занепаду, малоефективної діяльності та зрештою й ліквідації виконавчих комітетів.

Отже, виконавчі комітети громадських організацій зазнали поразки восени 1917 р. тому, що вони були нежиттєздатними органами влади в умовах революції. Відповідно, їхнє зникнення було цілком закономірним явищем.

¹ Нітченко А. Правове становище виконавчих комітетів громадських організацій у 1917 році (на матеріалах Чернігівської губернії): 36 тез доповідей XI всеукр. наук.-практ. конф. ["Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи"]; (Тернопіль, 24 квітня 2009 р.). – Тернопіль, 2009. – С. 46–50; Нітченко А. Позиція Тимчасового уряду щодо питання реорганізації механізму державного управління. Сб. науч. трудов /Матеріали I міжнарод. науч.-практ. конф. ["Развитие государственности и права в Украине: реалии и перспективы"], (Симферополь, 24 апреля 2009 г.). – Симферополь, 2009. – Часть 1. – С. 120–123; Нітченко А. Основні форми та напрямки діяльності виконавчих комітетів громадських організацій Чернігівської губернії у 1917 р.: український досвід формування громадянського суспільства: міжнар. наук.-практ. конф. ["Императивы развития Украины в условиях глобализации"], (Чернігів, 12–13 червня 2009 р.). – Чернігів, 2009. – С. 222–225; Нітченко А. Виконавчі комітети громадських організацій 1917 року: підсумки та перспективи вивчення //Сіверянський літопис. – 2010. – № 1. – С. 75–86; Нітченко А. Виникнення інституту комісарів Тимчасового уряду та його взаємодія з виконавчими комітетами громадських організацій (на прикладі Чернігівської губернії): тези доповідей 63-ї міжнар. наук. конф. ["Каразіпські читання" (історичні науки)], (Харків, 23 квітня 2010 р.). – Харків, 2010. – С. 252–254; Нітченко А. Історико-правовий аспект виникнення мережі сільських та волосних виконавчих комітетів громадських організацій у 1917 р. в контексті українського досвіду формування громадянського суспільства: 36 матеріалів III міжнар. наук.-практ. конф. ["Україна європейська: сучасні тенденції і перспективи"], (Чернігів, 21 травня 2010 р.). – Чернігів, 2010. – С. 122–125; Оніщенко О.В. Чернігівський губернський громадський виконавчий комітет у 1917 році //Література та культура Полісся. Полісся та Лівобережна Україна в історичному та культурологічному контексті /Відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко. – Ніжин, 2001. – Вип. 17. – С. 159–165; Ростовська О., Редін С. Демократизація культурно-національного життя Ніжина в 1917 році //Сіверянський літопис. – 1995. – № 1. – С. 3–7.

² Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 127. – Оп. 254а. – Спр. 59. – Арх. 2; Центральный державный архив вишних органов власти Украины (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1457. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арх. 1363в.

³ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 254а. – Спр. 59. – Арх. 1–823в.

⁴ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 254а. – Спр. 59. – Арх. 303в; Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф. 1788. – Оп. 2. – Д. 32. – Л. 58.

⁵ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 254а. – Спр. 47. – Арх. 79; ГАРФ. – Ф. 1788. – Оп. 2. – Д. 32. – Арх. 52.

⁶ Герасименко Г.А. Трансформация власти в России в 1917 г. //Отечественная история. – 1997. – № 1. – С. 63.

⁷ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 254а. – Спр. 59. – Арх. 126; Відділ ДАЧО в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН). – Ф. 6767.

⁸ Оп. 1. – Спр. 1. – Арх. 53; ЦДАВО України. – Ф. 1457. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арх. 1703в.

⁹ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 254а. – Спр. 59. – Арх. 23в; ГАРФ. – Ф. 1788. – Оп. 2. – Д. 32. – Л. 57.

¹⁰ Комитет общественных организаций //Черниговская земская газета (далі – ЧЗГ). – 1917. – № 22 (17 марта). – С. 3; Заседание Черниговского Совета представителей общественных организаций //Черниговский Церковно-

общественный вестник. – 1917. – № 74 (12 апреля). – С. 4; ЦДАВО України. – Ф. 1486. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арх. 10.

- ¹¹ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 254а. – Спр. 47. – Арк. 80.
¹² ЦДАВО України. – Ф. 1457. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 32, 69.
¹³ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 254а. – Спр. 59. – Арк. 2зв.; ЦДАВО України. – Ф. 1457. – Спр. 3. – Арк. 145, 149, 149зв.; ГАРФ. – Ф. 1788. – Оп. 2. – Д. 32. – Л. 57.
¹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 1457. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 17.
¹⁵ ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 2. – Спр. 855. – Арк. 9.
¹⁶ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 254а. – Спр. 59. – Арк. 162.
¹⁷ Инструкция по устройству сельских и волостных советов и комитетов в Черниговском уезде // Известия Черниговского губернского исполнительного комитета. – 1917. – № 5 (23 апреля). – С. 2.
¹⁸ Заседание членов волостных и посадских комитетов Новозыбковского уезда // ЧЗГ. – 1917. – № 30 (14 апреля). – С. 7–8.
¹⁹ Положение о сельских общественных комитетах // Известия Нежинского общественного комитета. – 1917. – № 14. – 25 апреля. – С. 1; ВДАЧОН. – Ф. 1208. – Оп. 1. – Спр. 180. – Арк. 163в.
²⁰ ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 2. – Спр. 855. – Арк. 9.
²¹ ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 2. – Спр. 855. – Арк. 45.
²² ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 2. – Спр. 855. – Арк. 9, 45зв.
²³ ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 2. – Спр. 857. – Арк. 21.
²⁴ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 254а. – Спр. 59. – Арк. 134.
²⁵ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 254а. – Спр. 59. – Арк. 124.
²⁶ ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 2. – Спр. 857. – Арк. 22 зв., 32.
²⁷ с. Держановки, Козелецкого уезда // ЧЗГ. – 1917. – № 77 (6 октября). – С. 5.
²⁸ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 254а. – Спр. 59. – Арк. 30, 103.

ДЕМЧЕНКО Т.

Українська мова на шпальтах чернігівської преси (1917 рік)

Оживить живее слово

Рідну Україну.

Пантелеймон Куліш «Старець».

Питання про статус української мови не сходять з порядку денного ось уже понад два століття. Фактори, які спричинили її пониження й приниження, перетворення на неprestижну, «сільську» мову добре відомі, їхній аналіз не входить до завдань даної розвідки. У ній йтиметься про системне використання української мови як чинника й атрибута державотворення на сторінках місцевих періодичних видань 1917 року.

Національно свідомі інтелігенція виходила з того, що для існування України потрібно створити українців. Ідея не нова – вона була сформульована, шоправда для Італії, ще в XIX ст.¹ Упродовж 1917 р., коли в масах були великі сподівання на Українську Центральну Раду (далі – УЦР) і коли селянство ще прислухалося до думок і порад з боку натхненних революційними перемінами інтелігентів, це був безпрограшний хід. За ним, окрім усього іншого, стояв і добре відомий історичний прецедент. М. Палієнко писала з цього приводу: «Саме завдяки самовідданій праці ших «просвітян-культурників» було створене підґрунтя для нищівного удару по закону 1876 р. Внаслідок указів від 24 листопада 1905 р. та 26 квітня 1906 р. українство здобуло право на власне друковане слово, громадсько-культурні об'єднання та організації, у тому числі політичного характеру. У багатьох містах виникали «Просвіти», на зразок галицьких, українські культурні клуби, було засноване Українське наукове товариство, відкрито близько двадцяти українських часописів. Все це формувало ґрунт для наступних бурхливих подій, пов'язаних з боротьбою за національну державу»².

У Чернігові, та й губернії в цілому, дане питання перебувало в полі пильної уваги передових діячів завдовго до розгортання революційних подій. Запровадженню «народної» мови у початковій школі тут надавали великого значення ще з кінця XIX ст. Промова гласного Чернігівського земського зібрання Іллі Шрага, виголошена у грудні 1893 р., була видрукувана у галицькому часописі «Правда»³. Досить актуально звучить висновок публікації й тепер: «Свідомі Українці повинні-б як мога частіше і виразніше виступати серед громади, та де можна, і перед урядом, Українцями, а не загальнороссами. [...] Час вже і в звичайному житті завести у зносинах українську мову, починаючи з своєї сім'ї і поступово захоплюючи все ширші та ширші райони»⁴. У своїй родині І. Шраг виховав справжнього українця. У 1916 р. «Черниговская земская неделя» вмістила статтю його сина Миколи «Родной язык в школах на Украине». Молодий автор в інших історичних умовах поставив ті самі питання. Підбравши й проаналізувавши значний статистичний матеріал, праці видатних педагогів та постанови земських зборів українських губерній, він прийшов до висновку: «Громадськість, народ, наука, культура, життя – вимагають запровадження української мови в школах України і ясно вказують на те, що доки не здійсниться ця реформа школи, доти на Україні не допоможуть ніякі закони про загальну освіту, доки не підніметься культурний рівень українського народу, доти буде в нас школа не школою народною, а школою мертвою»⁵. Ідея українізації початкової школи виглядала вже настільки нормальною та навіть й необхідною, що того ж року два повітових земства ухвалили відповідні постанови. Гласні Чернігівського земства виступили з клопотанням до міністерства не тільки

запровадити рідну мову в початкових школах, але й викладати її як навчальний предмет в учительських семінаріях та інститутах⁶; їхні борзенські колеги були трохи скромнішими у своїх вимогах, але теж домагалися викладання "малорусского языка"⁷.

В умовах революції ставлення до українських проблем, потреб, включно з відродження мови та розширенням сфери її побутування, докорінно змінилося. Важливим джерелом виявлення й аналізу цих змін може слугувати інформація, почерпнута із місцевої періодики, насамперед "Черниговской земской газеты" ("ЧЗГ", первісна назва – "Черниговская земская неделя"). Видання чернігівських земців користувалося популярністю у губернії: у 1913 р. (час заснування газети) платних передплатників було 400, безкоштовних – 805; наступного року відповідно 680 і 988, у 1915 р. – 928 і 1076, але вже у 1916 р. число платних передплатників перевищило накладу збереглася і в 1917 р.: видання на 1 жовтня мало і 1132⁸. Тенденція до зростання накладу збереглася і в 1917 р.: видання на 1 жовтня мало 1690 передплатників, 1491 особа отримували його безкоштовно⁹. Варто наголосити на ще одній, суттєвій для нашої теми особливості вище названої газети: її редакція заохочувала дописувачів з місць, друкуючи їхні повідомлення в рубриці "Корреспонденція", тому матеріали земського часопису виглядають достатньо репрезентативними. Редагували газету Василь Адаменко та Іван Коновал – чернігівські діячі, щиро віддані українській справі.

Періодичні видання революційної доби, започатковані в 1917 р., не могли похвалитися ані великим накладом, ані працівниками редакції, які б принаймні задовільно володіли українською мовою. Це не означає, що їхні редакції були байдужі до долі мови. Так, "Известия Городнянского уездного исполнительного комитета" (тижневик, виходив щочетверга, до редакційної комісії входили Д.П. Ковач, В.Л. Маригодов, І.В. Петровський¹⁰) хоча й друкувалися російською мовою і загалом торкалися господарчих та організаційних проблем повіту, але мали український відділ, який вів Іван Никифорович Степура (у 1917 р. йому виповнилося 25 років). Про нього відомо небагато. Він позиціонував себе солдатом-селянином, був членом Української Центральної Ради як член Всеукраїнської ради військових депутатів (записаний під номером 257 (107), армійська служба: унтер-офіцер канцелярії Головного начальника постачання 11 армії, Південно-Західний фронт)¹¹, входив до партії українських есерів, висувався від цієї партії в депутати до Всеросійських Установчих Зборів (№ 12 у губернському списку)¹², а ще писав і друкував патріотичні вірші:

"Народе мій, зневолений віками,
Народе мій, покривджений в боротьбі,
Дозволь вітати тебе свободними словами
Дозволь, свободному, вклонитися тобі.

Уже скінчилася терниста дорога,
Що млоу, нетрями в неволю нас вела.
І бачу я, як з неба голубого
Б'є промінь соняшний весіннього тепла.

Стрічай його побідними піснями,
Дзвонами, лірами і хором молитов;
За його бились ми і плакали віками,
Носили кайдани і проливали кров.

Храви його – це день той величавий,
Про котрий тільки мріяли колись,
За котрий смерть з усмішкою стрічали...
Народе мій... це воленка – молись...

4 листопада 1917 р.
м. Городня¹³

І сьогодні, з майже столітньої часової відстані від тих подій, можна гідно оцінити революційний ентузіазм, що прямо-таки переповнює ці рядки, та позаздрити йому.

Тижневик "Остерська хвиля" редагував Володимир Шульгин (ймовірно, молодший брат О. Шульгина, роки життя (1894–1918), загинув у бою під Крутами). Поки що ми не маємо достовірних даних про його співпрацю з Остерським повітовим комітетом, але у спогадах зазначено, що після перемоги Лютневої революції він був обраний членом Київського губернського виконавчого комітету¹⁴. Перший номер цієї газети вийшов 2 серпня 1917 р. Поперек сторінки великими літерами надруковано: "Для тих, хто не звик читати по українському: И треба читати як Ї; С – як ЙЕ; Е – як Э"¹⁵. Якщо у городнянській та чернігівській газетах літери "ї, є," не вживалися, бо їх, очевидно, не було у друкарні, то "Остерська хвиля" виходила цілком пристойною українською мовою і тільки нею. Проблема в тому, що примірників даних газет збереглося зовсім мало – по два (у Відділі газетних фондів НБУВ).

У м. Ніжині з 5 квітня 1917 р. виходила газета "Известия Нежинского общественного комитета" (редактор П. Тихомиров). У Чернігівському обласному держархіві зберігається 81 номер цього видання (останнє число за 8 серпня 1917 р.). На сторінках газети неодноразово спалахували палкі суперечки з приводу статусу української мови, її чистоти, сфери поширення тощо. Найпалкішим захисником і пропагандистом національної ідеї був повітовий комісар, студент 2-го курсу Ніжинського інституту Іполит Ковалевський. Д. Дорошенко охарактеризував його щирою людиною і добрим українцем¹⁶. Ось як писав І. Ковалевський про панахиду по Т. Шевченку, яку відбули у Ніжині 16 квітня 1917 р.: "Промовляв о. Кость Доброгас, промовляв рідною всім молячимся українською мовою. Здрігнулися всі і радісно з подякою глянули на свого пастиря. Це вперше за кілька сот літ із уст пастиря залунало привселюдно рідне слово"¹⁷. Не будемо перебільшувати проукраїнські настрої в місті. Полеміка ж, що велася на шпальтах даної газети, заслуговує на окрему розвідку. Зрештою, навіть затяті дискусії на сторінках газет щодо правильності вживання тих чи інших термінів, понять, викликають інтерес, бо, з одного боку, відображають процес становлення самої мови, а з іншого, служать підтвердженням тези про те, що в умовах революції українська мова виступала, крім усього іншого, символом тих сил, що прагнули незалежності, нехай у 1917 р. ще й у шагах автономії, України.

Деякі слова треба також сказати про газету "Черниговский край" (редактор Модест Гофман¹⁸). Перший її номер вийшов 10 жовтня 1917 р. Це була російськомовна газета, на шпальтах якої багато уваги приділялося питанням мови, освіти та культури. Редакція не дозволяла випадів проти української мови. Девіз редакційної політики був сформульований так: "Полное сочувствие национальному украинскому движению, но сохранять единство страны"¹⁹. Безумовно, матеріали, котрі з'явилися на шпальтах цього інтелігентського видання заслуговують на подальше вивчення і запровадження в науковий обіг.

Великі надії покладалися на друкований орган Селянської спілки – газету "Народне слово". Як свідчать архівні матеріали, вона мала значне поширення серед селян та сільської інтелігенції Чернігівщини. Так, Олександр Федченко писав із містечка Селнева до Чернігівської губернської Селянської спілки у вересні 1917 р.: "З якою радістю я прочитав

№ 1 "Народне слово"! Як радісно мати своє друковане дійсно народне слово. Сьогодні на загальному зібранні членів "Просвіти" обіцялось зробити доклад о Вашій газеті і маю надію, що, ознайомивши членів товариства з сією газетою, – побажають мати "Народне слово" в своїй читальні. А поки що я прохав би Вас, Ш[ановний] редактор, висилати газету як зразковою..."²⁰

Повернімося тепер до чільного чернігівського періодичного видання, яке у 1917 р. стало органом не тільки місцевого земства, але й українського руху на теренах краю.

Уже 2 березня 1917 р. у Чернігові відбулося засідання ради Товариства поступових ("прогресивних", як пояснила назву редакція "ЧЗГ") українців. На ньому вирішено було організувати загальні збори усіх українців, які живуть у місті, відновити роботу "Просвіти"²¹. 17 березня був оприлюднений українською мовою важливий, на нашу думку, документ "Заклик ради Товариства українських поступовців", який визначив цілі українського руху на увесь 1917 р. У преамбулі має місце апелювання до культури й історії як важливих чинників початкового етапу державотворення: непряме (через вживання як важливих чинників початкового етапу державотворення: непряме (через вживання як поетичних цитат) посилання на Т. Шевченка і пряма вказівка на Б. Хмельницького: "Хай, як за батька Хмельницького, запанує у нас "воля і дума єдина". Далі йдуть дев'ять конкретних завдань, котрі цілком можна трактувати як начерк плану відродження України і водночас заклик до дії. Запровадження української школи, преси, відновлення "Просвіти" та заклик до масової агітації: "Виясніть народові вагу і значення подій, основи вільного ладу" прямо або опосередковано стосуються проблеми зміни статусу мови²². Вона не виступає самоціллю, а радше важливою складовою формування національної держави, однією з основ її закладання, єдино можливою формою її існування.

Під знаком реалізації названих вище цілей, які, звичайно, були доповнені і конкретизовані, відбувалися 18 березня й перші загальні збори українців у Чернігові, котрі вилилися у помітну акцію в громадському житті міста²³. Аналізуючи скупку, але ж достатньо інформативно викладені тези виступів численних промовців, знову спостерігаємо ту саму тенденцію: вимога впровадження мови імпліцитно присутня майже у кожного виступаючого, а селянин с. Виблі Чернігівського повіту Федір Кіанець прямо сказав: "Всі селяне бажають, щоб по школах була українська мова, але ж дехто з інтелігенції сьому противиться, і що українські діти дуже охоче вчать на українській мові"²⁴.

Суттєвим у контексті нашого дослідження виглядає той факт, що інформативний матеріал про український рух друкувався, як правило, українською мовою. Ця традиція започатковується ще у березні-квітні, а у червні сторінки "ЧЗГ" уже рясніють дописами з сіл і містечок – Берестовця, Британів, Кладківки Борзенського повіту, Лосинівки Ніжинського повіту²⁵. Таким чином, у свідомість читачів закладається думка, що вживання рідної мови – головна ознака кожного українця (йшлося, на нашу думку, переважно не про етнічний, а швидше, політичний характер цієї найпоширенішої та очевидної національної ознаки), що українська мова – атрибут революційності й державності.

У ході революційної пропаганди лідери національно-визвольного руху використовували різні засоби – театральні вистави, котрі того року були поширені в губернії як ніколи, діяльність "Просвіт" (на осінь 1917 р. їх нараховувалося у краї близько 80²⁶). Були випадки, наприклад, у с. Стольному Сосницького повіту (тепер Менського району), коли сільські "Просвіти" започатковували для неписьменних селян курси українською мовою²⁷.

Безумовно, важливу роль відіграли численні з'їзди, на які теж був урожайним перший рік революції. Матеріали Першого (на жаль, і останнього) Українського з'їзду у Чернігові (8–10 червня 1917 р.) друкувалися на шпальтах "ЧЗГ" українською мовою. Знову ж такі й

вживання носило тут виразно політичний характер: мова виступала зрозумілим символом того, чого добивалися делегати – самостійності, навіть якщо вона прикривалася шатами автономії. В. Верстюк на основі аналізу праць М. Грушевського переконливо з'ясував, що останній "розумів федералізм не як повне заперечення незалежної української державності, а як крок їй назустріч"²⁸. Очевидно, така ж настанова переважала у більшості послідовників Голови УЦР. Цікаво під кутом сьогоднішніх реалій оцінити дискусії про статус держави (а не мови) на випензаному з'їзді: представники УЦР та місцеві "українці" – Є. Онацький, М. Шраг, О. Шульгин, Г. Одинець, Г. Стаднюк, І. Шраг стояли на засадах автономії, їхній опонент Р. Бжезький виступав із позицій самостійності²⁹, але у глибинно-ментальному сенсі, котрий визначається мовою, культурною, психічною спорідненістю, між ними не було суперечностей, а політичні розбіжності з часом втрачали свою актуальність, бо ж з'являлися нові.

Варто відзначити і майстерне, як на нас, використання вшанувань пам'яті видатних земляків – письменників, політичних та громадських діячів. Так, на відправленні 9 квітня на Троїцькому кладовищі панакхиді "по славному українському письменникові Михайлові Коцюбинському" присутніх переконували, "що вони тепер вільні українці, що мова їх тепер мова не пригніченого раба, а мова вільного великого українського народу..."³⁰. Не менш урочисто були упоряджені панакхиди й мітинг на могилах П. Куліша, Ганни Барвінок і В. Білозерського 27 липня у знаменитій Мотронівці³¹ на Борзнянщині. "ЧЗГ", вмістивши докладний опис цих останніх, подала зміст виступу "лекторки українських курсів", представниці від "галицького учительства" (також згадується як добродійка Кизима). Вона закликала брати приклад із Західної України, де існує українська народна школа, в якій "учителі працюють не для своєї користі, не для вигоди, а за для будування нових шляхів на основі правди..."³².

У ході виборів, яких теж припало чимало на 1917 р., мова у поєднанні з історією теж досить часто виступала аргументом сторін. Сучасний автор підкреслює, що "українські сили наголошували на необхідності українізації міського життя – тобто вимагали поширення української мови в діловодстві владних установ, заснування шкіл з рідною мовою викладання. Отже, втілення в життя національних українських гасел для виборців міцно поєднувалося із успіхом українських партій на виборах"³³.

Суттєвим чинником українізації виступала УЦР та створені у Києві під її егідою організації й установи. Універсали, відозви, заклики, заяви друкувалися українською мовою, що сприяло виробленню усвідомлення ролі мови, розумінню національного характеру держави, підмурки якої зводилися у столиці.

Зіграв свою роль і людський фактор. Г. Лазаревський, котрий відвідав Чернігів у червні 1917 р., запримітив "бажання нового національного життя" навіть у співробітників прокурорського нагляду та окружного суду. Цю рису мемуарист пояснював впливом І. Шрага, згадав він і "відомого кооператора" Тихона Осадчого, котрий "непомітно" українізував губернську продовольчу управу³⁴. Газетні шпальта донесли до нас прізвиська десятків українських патріотів – представників міської й сільської інтелігенції, земських діячів, студіюючої молоді, навіть селян і поодиноких, правда, представників духовенства, котрі докладали чималих зусиль, щоб українська мова зрівнялася у правах із російською, щоб виступали чималих зусиль, щоб українська мова зрівнялася у правах із російською, щоб вона стала підґрунтям державотворення. Там, де вони мали вплив на хліборобів, з'являлися "свідомі" українські села. На середину літа 1917 р. у с. Прохори Борзенського повіту виписували 21 примірник "Нової Ради", 14 примірників "Народної Воли" і 15 примірників журналу "Шлях"³⁵. Отже, діяльність активістів національно-визвольного руху давала позитивні плоди.

Судячи з газетних повідомлень, саме Борзенський повіт вів перед у процесі українізації. Показовою є інформація, що стосувалася такого актуального заходу, як запровадження курсів українознавства. Вони розпочали свою роботу 11 липня у "приміщенні ження курсів українознавства. Вони розпочали свою роботу 11 липня у "приміщенні міської хлоп'ячої гімназії" м. Борзни. "Відкриття курсів вітав голова повітової Борзенської управи, недавно вибраний, славнозвісний страдалець за волю народно Ферапонт Петрович Саєнко. Дуже приємно було аудиторії слухати вільну, розкату з кайданів, барвисту промову – вітання із золотого серця та палкої душі". "Лекції по українській мові розпочав читати доцент Львівського університету д. Свінціцький"²⁶. Ймовірно, тут йдеться про Іларіона Семеновича Свенціцького (1876–1956), хоча конкретні обставини його появи на теренах Чернігівщини ще не з'ясовані.

Отже, представники національно свідомої української інтелігенції поспішали скористатися сприятливими умовами для досягнення своєї мети. У них були могутні противники з числа урядовців колишньої імперії й рядових інтелігентів, православного духовенства, зросійщеного міського обивателя й несвідомої маси селянства. Виступаючи на Українському з'їзді, В. Адаменко привернув увагу делегатів до явища, котре, мабуть, було досить поширеним: "Коли народ хоче, то буде українська школа. Але єсть такі несвідомі селяне, які не хочуть школи з українською мовою, бо деякі пани намовляють, що вас, мовляв, будуть навчати "мужицькою" мовою"²⁷. Свідомим українським діячам доводилося долати й подібні настрої.

Довкола мови точилася гостра боротьба. Можна навести чимало прикладів ворожого ставлення до української мови, спроб принизити її, поширення чуток про її нібито штучний характер (вигадали як не німці, то австрійці), що також знаходили своє відображення на сторінках тогочасної преси. Так, Марія Шепелева (шановний член громадського комітету, як підкреслила редакція ніжинської газети) обурювалася, що лектори Ніжинських українських курсів для народних вчителів самі слабо знають мову, часто використовують "галицизми", ваголошувала, що для вступу до гімназій потрібне знання російської мови²⁸. Редакція додала від себе, що "український язык нежинских детей должен быть только в форме местного нежинского наречия и ни в какой другой"²⁹. Важко собі уявити, яку літературну мову можна витворити, коли б у кожному повіті вивчали своє місцеве "наречіє" або "материнський язык". Але в цьому якраз і полягала мета – не допустити навіть думки про можливу рівноправність двох мов, закріпити у свідомості населення переконання про переваги російської. У хід пускалося чимало аргументів, навіть політичного характеру. Так, ніжинські редактори вважали, що вся школа від Галичини: "Полтава ближе к Нежину, чем Галиция, да и роднее. Зачем нам, хотя бы в языке, австрийская ориентация, когда у нас есть своя Тоскана – Полтавщина"³⁰. Подібні настрої поділяла значна частина інтелігенції, до слів, думок, висновків і оцінок якої прислухалися селяни і, насамперед, міщани, котрі вже давно піддавалися русифікації.

Однак існують неспростовні докази того, що мова й державність у свідомості людей нерозривно пов'язувалися. Ніякі негаразди соціального плану, погіршення матеріального становища не могли для багатьох людей і восени 1917 р. затьмарити радість від легалізації рідної мови, появи можливості читати надруковані нею періодичні видання. Так, один читач "ЧЗГ" писав: "Дуже добре, що теперечки і "Черниговская земская газета" видається двома мовами, і тим самим зробилась для селян цікавішою та краще зрозумілою". Він пропонував видавати для селянства "невеличку, написану простою українською мовою газету"³¹.

У багатьох населених пунктах Чернігівської губернії проголошення III Універсалу відзначали як свято. Наприклад: у борзнянському селі Прохори текст документа прочитав "свідомий українсьць – селянин Й.К. Сахно", вчитель Коломийченко виголосив промову.

"на молебні піп почитував Богохраниму Україну і правителів її". Урочистості з цієї ж нагоди відбулися у м. Корюківка Сосницького повіту (тепер район Чернігівської області), повітовому центрі Сосниці, інших населених пунктах центральної та північної Чернігівщини³².

Отже, за наявності здорового селянського глузду, з урахуванням набутків попередніх десятиліть, в умовах, коли центральна влада не могла диктувати свою волю національним окраїнам, були всі шанси для перемоги мови спілкування українського народу, який у даному краї складав абсолютну більшість населення.

- ¹ Касьянов Г. Україна 1997–2007: нариси новітньої історії. – К., 2008. – С. 121.
- ² Палієнко М. Національна інтелігенція в боротьбі за українське слово (кінець XIX – початок XX ст.) // Українські проблеми. – 1997. – № 2. – С. 138.
- ³ І.Л. Шрайб. Документи і матеріали / Упоряд. В.М. Шевченко та ін. – Чернівці, 1997. – С. 94–103.
- ⁴ Там само. – С. 103.
- ⁵ Шрайб Н. Родной язык в школах на Украине // Черниговская земская неделя (дальше – ЧЗН). – 1916. – 14 октября (№ 42). – С. 13.
- ⁶ ЧЗН. – 1916. – 2 декабря (№ 49). – С. 4.
- ⁷ ЧЗН. – 1916. – 4 ноября (№ 45). – С. 3.
- ⁸ ЧЗН. – 1916. – 9 декабря (№ 50). – С. 2.
- ⁹ Черниговская земская газета (дальше – ЧЗГ). – 1917. – 10 октября (№ 78). – С. 2.
- ¹⁰ Див.: Известия Городнянского уездного исполнительного комитета. – 1917. – 12 июля (№ 12).
- ¹¹ Вереток В., Остапко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – С. 218.
- ¹² ЧЗГ. – 1917. – 3 ноября (№ 84–85). – С. 2.
- ¹³ Известия Городнянского уездного исполнительного комитета. – 1917. – 12 июля (№ 12).
- ¹⁴ Крашенинников С. Пам'яті Володимира Шульгина (Спогад про Друга) // Крути. Січень 1918 року: док., матеріали, дослідж., кіносценарій / Упоряд. Я. Гаврилюк. – К., 2008. – С. 286.
- ¹⁵ Остерська хвиля. – 1917. – 2 августа.
- ¹⁶ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). – К., 2007. – С. 173–174.
- ¹⁷ Известия Нежинского Общественного Комитета. – 1917. – 20 апреля (№ 11). – С. 5.
- ¹⁸ Див. докладніше: Курас Т. Модест Гофман про Валіма Молдавського. Невідомий лист М. Гофмана // Сіверянський літопис. – 2002. – № 5. – С. 71–74.
- ¹⁹ Черниговский край. – 1917. – 10 октября (№ 1). – С. 2.
- ²⁰ Державний архів Чернігівської області. – Ф. Р-4180. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арх. 49.
- ²¹ ЧЗГ. – 1917. – 17 марта (№ 22). – С. 3.
- ²² Там же. – С. 14–15.
- ²³ Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3 т. / Відп. ред. В.А. Смолій. – К., 2004. – Т. 1: Вереток В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Українські проекти в Російській імперії. – С. 413.
- ²⁴ ЧЗГ. – 1917. – 24 марта (№ 24). – С. 6.
- ²⁵ ЧЗГ. – 1917. – 9 июня (№ 43). – С. 5; 13 июня (№ 44). – С. 7.
- ²⁶ Кулінська С.Ю., Демченко Т.П. Чернігівська "Просвіта" за доби Української революції: рік 1917-й // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т. 12. – С. 355.
- ²⁷ ЧЗГ. – 1917. – 21 июля (№ 55). – С. 3.
- ²⁸ Історія України: нове бачення: У 2 т. / Під ред. В.А. Смолія. – К., 1996. – Т. 2. – С. 9.
- ²⁹ Демченко Т. Син Чернігівщини – Роман Бжеський // Сіверянський літопис. – 2009. – № 4. – С. 71.
- ³⁰ ЧЗГ. – 1917. – 14 апреля (№ 30). – С. 11.
- ³¹ ЧЗГ. – 1917. – 15 августа (№ 62). – С. 6–7.
- ³² Там же. – С. 7.
- ³³ Бойко В.М. Політична риторика муніципальних виборів 1917 р. як етап становлення демократії // Проблеми вивчення Української революції 1917–1921 рр. – К., 2007. – Вип. 2. – С. 63.
- ³⁴ Лазаревський Г. Чернівці 20 літ тому (передм. та приміт. Г. Кураса та Т. Демченко) // Сіверянський літопис. – 2002. – № 6. – С. 128.
- ³⁵ ЧЗГ. – 1917. – 18 июля (№ 54). – С. 9.
- ³⁶ Там же. – 25 июля (№ 56). – С. 2–3.
- ³⁷ ЧЗГ. – 1917. – 23 июня (№ 47). – С. 7.
- ³⁸ Известия Нежинского Общественного Комитета. – 1917. – 20 апреля (№ 11). – С. 3.
- ³⁹ Там же. – С. 4.
- ⁴⁰ Там же.
- ⁴¹ ЧЗГ. – 1917. – 11 августа (№ 61). – С. 12.
- ⁴² Бойко В., Демченко Т., Оніщенко О. 1917 рік на Чернігівщині: Історико-краєзнавчий нарис. – Чернівці, 2003. – С. 54.

ПРУДЬКО В.

Активізація діяльності національно-культурних осередків Ніжинщини протягом весни–літа 1917 року

Питання активізації культурно-просвітньої роботи як у Чернігівській губернії взагалі, так і в Ніжинському повіті зокрема привертала увагу редакторів та кореспондентів тогочасних періодичних видань, до числа яких належать "Черниговская земская газета", "Известия Нежинского общественного комитета", "Нежинец". Аналіз статей та заміток, присвячених даній проблемі, дає можливість відтворити більш-менш повну картину подій, що охопили просвітні організації того часу.

Після довготривалих обмежень інтелігенція Чернігівщини нарешті змогла зайнятися давно наболілими питаннями, котрі сприяли вирішенню проблеми підвищення культурно-освітнього рівня населення. Першочерговим завданням, з яким зіткнулася переважна більшість педагогічних працівників, стала самоорганізація. В цій царині можна виокремити декілька культурно-освітніх осередків, що діяли в межах губернії. Беручи до уваги той факт, що в Ніжині працювала значна кількість різного роду навчальних закладів, починаючи від нижчих початкових шкіл до вищого – Історико-філологічного інституту імені князя О. Безбородька, цілком очевидним є наявність відділення Київської обласної педагогічної спілки, яка на початку березня вже об'єднувала навколо себе майже 170 педагогів та батьків¹.

Зусилля даної організації в перші дні березня були спрямовані на збереження нормального навчального процесу та уникнення можливих ексцесів як серед школярів, так і серед викладацького складу. З цією метою члени спілки провели з директорами навчальних закладів низку нарад, покликаних, головним чином, роз'яснити значення подій, що охопили країну. На цих же зустрічах зачитувалися телеграми Міністерства народної освіти, в котрих містились заклики до виконання своїх обов'язків щодо підготовки молодого покоління до подальшої діяльності на благо батьківщини. Саме в умовах революційного часу Київська обласна спілка педагогічних працівників активізувала свою діяльність, проявила себе не стороннім спостерігачем, а активним учасником бурхливих перетворень, що безперечно сприяло більш спокійному сприйняттю в широких масах звістки про зміни в керівництві державою².

Філія Київської педагогічної спілки м. Ніжина активно проявила себе у справі подолання неписьменності. 30 квітня розпочалася робота недільних шкіл, викладання навчальних предметів у яких покладалося на членів спілки. Курси з повторення російської мови та арифметики були відкриті з 2 травня у приміщенні професійно-технічної школи. Загальноосвітні ж курси планувалося відкрити з 8 травня у приміщенні міської чоловічої гімназії. До переліку навчальних дисциплін було включено: російську літературу, історію Росії, історію західноєвропейських країн, політекономію та державознавство, природознавство. Окрім того, слухачам курсів щонеділі пропонувалися лекції про внутрішньополітичні та закордонні новини. Термін навчання на курсах був розрахований на 6 тижнів. Взявши до уваги можливу зайнятість слухачів, було встановлено доволі гнучку систему оплати: відвідання окремої лекції коштувало 5 копійок, тижневий курс 30 копійок, а повний – 1,50 крб.³ Саме завдяки такій діяльності педагогів населення повіту відчувало прояв уваги до себе, принаймні в межах можливостей вчителів, а це, у свою чергу, заклало якісно нове ставлення пересічних обивателів до інтелігенції.

Першим новоствореним об'єднанням інтелігенції повіту з моменту початку революційних перетворень стала Ніжинська вчительська професійна спілка. Суттєвою ознакою, яка вирізняла її з-поміж інших, була приналежність до Всеросійської педагогічної спілки, що накладало свій відбиток на ставлення її членів до українського питання, та закликів до українізації. Коло завдань, котрі ставила перед собою ця організація, значно виходило за межі завдань відділення Київської спілки, зокрема це стосується й обстоювання прав на автономію в питаннях освіти⁴. Вона була створена 13 березня 1917 р. До її складу увійшли професори та викладачі Історико-філологічного інституту, вищих жіночих курсів, фельдшерсько-акушерських курсів, двох чоловічих та двох жіночих гімназій, комерційного та технічного училищ, нижчих шкіл міста та повіту. Загальна кількість членів спілки становила 298 осіб. Показовим моментом у справі організації місцевої професійної спілки стало залучення повітових вчителів, що значно розширювало сферу впливу організації і слугувало сприятливим фактором в її роботі⁵.

Ще однією організацією загальноросійського масштабу, котра розгорнула свою діяльність у Ніжині з липня 1917 р., став Ніжинський республіканський клуб, заснований членами Військового республіканського клубу. Специфіка діяльності цієї організації обумовлювалася завданнями, що стояли перед її членами. Перш за все, вони сприяли підвищенню загального рівня обізнаності населення міста та повіту на тлі підготовки майбутніх виборів до Установчих зборів. З метою досягнення даної мети зусиллями організації було влаштовано роботу читалень, проведення співбесід, читання лекцій та інші культурно-масові заходи, що сприяли росту як політичної, так і культурної свідомості населення⁶.

Революційні перетворення, що охопили країну, створили сприятливі умови для відродження заборонених царським урядом українських культурних осередків, котрими були "Просвіти". Так, на українському національному ґрунті на початку квітня відновила свою діяльність Ніжинська "Просвіта". 9 квітня в залі міської ради відбулось українське віче. Активними доповідачами на ньому стали І. Ковалевський та Л. Івануха, які представляли українську громаду Ніжина на Всеукраїнському з'їзді у Києві 5–6 квітня. Віче, що зібрало близько 800 учасників, вирішило надіслати привітання Центральній Раді, прийняло статут організації та обрало голову – І.Д. Ковалевського. Першими проявами активності просвітян стали організація панахиди по Т.Г. Шевченку, запланованої на 16 квітня, перейменування "Миколаївського саду" на "Шевченківський", вулиці Столипінської – на Гетьмана Полуботка. Вони розповсюджували палкі патріотичні звернення до громадян із закликами до національного єднання у справі розбудови країни на демократичних засадах. Урочистості, присвячені пам'яті Т.Г. Шевченка, перетворилися на велику маніфестацію, яка закінчилась мітингом у Шевченківському саду, де низка промовців закликала "до праці – не словами а ділами, до широкої організації національних сил, до братерської згоди всіх народів"⁷. Своєрідною "ложкою дьогтю" на святі національного єднання став інцидент, що відбувся в парку по завершенні урочистостей. Історія розслідування останнього набула широкого громадського розголосу та хвилювання⁸. Безперечно, діяльність "Просвіти" зустрічала супротив з боку реакційних сил, та це й не дивно, адже донедавна Ніжин вважався "гніздом чорносотенного руху". Відтепер перед просвітянами стояло завдання подолати цей пережиток та вийти на якісно новий – національний рівень роботи.

Саме з членів "Просвіти" протягом весни–літа 1917 р. активно формувалися аматорські театральні гуртки, які швидко здобували прихильність глядачів. Зі сцени все частіше лунало українське слово, багато постановок були основані на літературних творах українських письменників. Так, аматорська трупа під орудою М.О. Ожонішнікової, що

Чернігівщина в контексті українсько-білоруських територіальних протиріч 1918 року

Україна посідала і нині займає одне з чільних місць у співробітництві з Республікою Білорусь. Поясненням цього може бути наше спільне коріння, спільні культура та історія, зрозуміло при збереженні їхньої національної самобутності. Шлях до незалежності обох держав був складним і тернистим.

Початок ХХ ст. позначився трагічними й жахливими сторінками в житті двох народів, пов'язаними з Першою світовою війною, революціями і громадянською війною в Росії. Україна і, меншою мірою, Білорусь втратили у 1917–1918 роках шанс відстояти свою незалежність. На заваді цьому стали несприятлива зовнішньополітична кон'юнктура та внутрішні чинники. Не сприяли консолідації зусиль і міждержавні територіальні протиріччя.

З розпадом Радянського Союзу склалися сприятливі умови для вивчення даної проблеми, головним чином у Білорусі. Плідна робота проводиться періодичними виданнями республіки "Спадчына", "Беларускі гістарычны часопіс", "Беларуская мінуўшчына" та іншими. Активізація наукових досліджень спонукала до перевидання робіт діячів білоруського національного руху (Я. Воронко, А. Луцкевича, К. Єзовітова). Значний пласт архівних матеріалів виявлений в ЦДАВО України та Національному архіві Республіки Білорусь. Вагомий внесок в розробку питання зроблений академіком І. Ігнатенком [1], який відводить ідеї національного самовизначення одне з ключових місць у Білоруській Народній Республіці (далі БНР – авт.). Він не заперечує факт існування БНР, проте одночасно наголошує на тому, що вона не користувалася підтримкою народних мас. На думку білоруських науковців Р. Платонова і М. Сташкевича [2], БНР зазнала поразки через ізольованість її діячів, захоплених ідеєю Рад, від народу.

З 1993 р. в історичній науці Республіки Білорусь дискусія щодо БНР стає все більш предметною. Було вироблено три підходи до вивчення проблеми. Перший – проголошення БНР стало спробою окремих політичних партій здійснити самовизначення білоруського народу на основі буржуазної державності. Другий – БНР – незалежна самостійна держава. І, нарешті, третій – утворення БНР і БРСР – процеси одного напрямку, що відрізнялися лише якісними параметрами.

Білоруський дослідник В. Круталевич [3] схиляється до думки, що самовизначення Білорусі обумовлювалося не тільки правом на самостійне державне існування, але й прагненням відокремитись від більшовицької Росії.

Заслугове на увагу праця вітчизняного вченого В. Магвіска [4]. В ній на багатому архівному матеріалі, публікаціях тогочасної періодичної преси та спогадах безпосередніх учасників подій проаналізовані стосунки Української Народної Республіки (УНР як доби Центральної Ради, так і Директорії) та Гетьманату П. Скоропадського, зокрема і з Білоруссю. Значне місце відводиться питанню міждержавних кордонів, шляхам його вирішення. Центральним воно є й у працях білоруських істориків Т. Павлової [5] та В. Мазеца [6].

Метою даної розвідки є розкриття становлення і перспектив українсько-білоруських стосунків у політичній та економічній сферах у 1917–1918 роках. Завданням – дослідження комплексу протиріч, що стояли на заваді вирішенню питання кордонів; аналіз обґрунтованості і законності намірів обох сторін щодо територіального розмежування.

Саме проблема кордонів була дуже актуальною і потребувала нагального вирішення після повалення царизму в Росії і Жовтневого перевороту 1917 р., коли в політичних та урядових колах України і Білорусі стала активно культивуватися ідея національного самовизначення. Особливої гостроти вона набула з підписанням сепаратної угоди між представниками УНР та Німеччини у лютому 1918 р., а пізніше угоди від 3 березня 1918 р. між Радянською Росією і країнами Четвертого союзу. За Брестським договором Білорусь фактично ділилася на три частини. Західна – Гродненська губернія і частина Віленської з Вільно – відійшла до Німеччини і отримала назву Нова Східна Пруссія; населення даних територій ставало громадянами Німецької імперії. Центральна частина – Мінська губернія, частини Вітебської і Могильовської губерній – вважалась тимчасово окупованою територією. Білоруське Підлішшя – Біла, Яново, Тераполь, Кодень, Константинів, Немярів, Межиріччя; Берестейщина – повіти Берестя, Кобрин, Пружани; Полісся – повіти Драгичин, Косів, Луїнець, Пінськ, Столін, Мозир, Речиця, Гомель визнавалися Німеччиною за Україною і лише східні райони Білорусі залишалися у складі Радянської Росії.

Вже 19 лютого 1918 р. на неокуповану територію Білорусі увійшли німецькі війська. В ситуації, що склалася, Виконком І Всебілоруського з'їзду звернувся до народу з І Статутною грамотою, в якій оголосив себе тимчасовою владою в Білорусі. Був сформований уряд – Народний Секретаріат. 9 березня 1918 р. Виконавчий комітет з'їзду прийняв II Статутну грамоту – була створена Білоруська Народна Республіка (БНР). Законодавчим органом оголошувалася Рада Всебілоруського з'їзду, а виконавчим – Народний Секретаріат. Рішення про незалежність було оформлене III Статутною грамотою від 25 березня 1918 р.: "Від цього часу Білоруська Народна Республіка проголошується незалежною і вільною державою... Білоруська Народна Республіка повинна охопити усі землі, де живе і має чисельну перевагу білоруський народ, а саме – Могильовщину, білоруські частини Мінщини, Гродненщини (з Гродно, Белостоком і ін.), Віленщини, Вітебщини, Смоленщини, Чернігівщини, і суміжні частини сусідніх губерній, заселених білорусами" [7].

Чим же керувалися представники білоруської політичної еліти, приймаючи відповідне рішення? По суті, Рада БНР декларувала територію, але, природно, прикордонного розмежування з сусідніми державами і прикордонної служби не мала. Зауважимо, що протягом всієї новітньої історії Білорусі неодноразово поставало питання про її етнічні та державні кордони. Теоретичною розробкою питання на початку ХХ ст. займався професор Є. Карський, пізніше один з учасників білоруського національного руху, делегат і почесний голова Всебілоруського з'їзду в грудні 1917 р. Саме ним вперше були визначені етнічні кордони і складена етнографічна карта Білорусі. У праці "Етнографическая карта белорусского племени" (1903 р.) вчений детально окреслив етнічну територію Білорусі – область, в якій білоруси складають абсолютну чи відносну більшість. Вона розташовувалася по обидва боки Балтійсько-Чорноморського вододілу в басейні верхнього Дніпра, верхнього Немана і верхньої та середньої Західної Двіни; охоплювала, крім нинішньої території республіки Білорусь, також деякі райони Брянської, Смоленської, Псковської областей. Професор Є. Карський на заході відносив до Білорусі Віленську і більшу частину Белостоцької губерній; на північному-заході – повіти Двінський, Люцинський і Режицький Ліфляндської губернії (Латгалії) [8].

В одному з наказів членам делегації БНР на переговорах з представниками УНР підкреслювалось: "Делегація добиватиметься встановлення кордонів Білорусько-УНР підкреслювалось: "Делегація добиватиметься встановлення кордонів Білорусько-Великоросійського і Білорусько-Українського за винятково етнографічним принципом і порушуватиме питання (перед Німеччиною – авт.) про можливість сприяння УНР у зміні західних і північних кордонів Білорусі за етнографічною ознакою" [9].

Представники Білоруської Народної Республіки сподівались, що австрійський уряд підтримає їхнє прагнення залишити за Білоруссю територію Гродненської губернії за винятком, можливо, південної частини Брестського повіту, та всієї південної частини Мінської губернії, тобто течію р. Прип'ять і басейн р. Сож з північними повітами Чернігівської губернії. І, нарешті, білоруси хотіли бачити свій кордон на сході в його природних межах, тобто включаючи Смоленщину [10].

14 квітня 1918 р. десятихвилинним мітингом білорусів-біженців і громадян Білорусі, що відбувся в Петрограді, було прийняте Звернення до польського, українського і литовського народів. Щодо українців зазначалось: "Ви, українці, намагаєтесь свої північні кордони розширити за рахунок Білоруських повітів Чернігівської, Мінської і Гродненської губерній" [11].

Квітень 1918 р. був позначений активізацією переговорного процесу між керівництвами УНР та БНР, головною темою, якого залишались територіальні проблеми. 17 квітня в радіограмі на ім'я товариша міністра закордонних справ УНР йшлося про те, що невизначеність точної прикордонної лінії між Українською Народною Республікою та Білоруською Народною Республікою породжує на місцях багато непорозумінь як у функціонуванні державних та громадських організацій, так і в повсякденному житті населення. Представники БНР просили з метою якнайшвидшого встановлення нормального життя у прикордонних місцевостях створити спільну комісію, яка могла б з точністю визначити і закріпити у відповідній угоді державні межі обох республік [12]. 18 квітня відбулася чергова зустріч представників українського керівництва з делегацією БНР. На ній порушувалися питання про принципи, якими повинні керуватися комісії при встановленні державного кордону, про карту і про відправні та кінцеві точки на заході та сході. З першого питання було вирішено прийняти за основу етнографічний принцип, але з урахуванням економічних і географічних чинників. З другого: білоруська делегація буде керуватися, як основною, етнографічною картою професора Є. Карського, виданою в 1917 р., а українська – німецькою етнографічною картою, а також іншими етнографічними і географічними картами. З третього питання згоди не було досягнуто. Білоруси наполягали, що відправною точкою на сході слід вважати злиття р. Судості з Десною біля м. Грем'яч, а українці – м. Мглин, вважаючи всі північні повіти Чернігівщини своїми. Український уряд керувався міркуваннями зберегти за Україною Прип'ять і залізницю Пінськ–Гомель. Натомість, представники БНР дали чітко зрозуміти, що не збираються поступатися Прип'яттю, втрачати залізницю Брест–Брянськ, а також північні повіти Чернігівщини [13].

6 травня білоруська делегація звертається зі скаргами на неправомірні дії українців, наводячи як доказ заяву Гомельського міського громадського самоуправління з протестом проти приєднання міста до України і передачі влади українському комісарові. Для зняття напруженості у стосунках, пов'язаних з анексіоністськими актами попереднього уряду країни, делегація пропонувала відкликати українських комісарів і замінити їх комісарами Білоруської Ради, та задовольнити протести населення білоруських повітів [14].

Однак, через декілька днів білоруси знову були змушені звернутись до українського уряду, вказуючи на факти останнього часу, а саме – призначення українських комісарів не лише у спірні території, але у міста і повіти суто білоруські. Рада і Народний Секретаріат Білоруської республіки були переконані в тому, що призначення українських комісарів у білоруські повіти є явищем тимчасовим і жодним чином не може розглядатися як акт захоплення білоруської землі і приєднання її до України [15]. Цими спірними територіями були: частини Новгород-Сіверського і Городнянського повітів Чернігівської губернії, південні волості Мозирського і Пінського повітів Мінської губернії, частини Пружанського,

Кобринського і Брест-Литовського повітів Гродненської губернії [16].

Під час переговорів з Радянською Росією Україна зайняла жорстку позицію щодо повітів губернії суміжних з нею держав, які мають належати саме їй, включаючи: Пінський та Мозирський з частиною Річицького Мінської губернії; частину Гомельського – Могильовської; Берестейський, Кобринський, частини Пружанського та Більського – Гродненської [17].

В архівних фондах збереглися схематичні описи кордонів Білорусі, складені групою членів Ради і Народного Секретаріату (до її складу входили такі відомі діячі білоруського національного руху, як Я. Воронко, В. Захарко, А. Цвікевич, Я. Середя). Вони практично співпадають з кордонами, запропонованими професором Є. Карським в "Етнографической карте белорусского племени", а також з німецькими картами, що з'явилися у Мінську в березні 1918 р. Розпочинаючись біля перетину р. Десни з кордоном Чернігівської губернії, кордон Білорусі спускається по Десні, повертаючи на захід і відсікаючи північну частину Чернігівської губернії, йде до р. Дніпро нижче впадіння р. Сож, біля Любеча і села Лушиво; далі по Дніпру до Київської губернії, звідти – до Волинської губернії, йдучи по її кордону до межі з Гродненською губернією, і по кордону останньої доходить до м. Влодава – пункту перетину кордонів Білорусі, Польщі та України [18].

Наприкінці 1918 р. комісія, утворена Північно-Західною обласною партійною конференцією, пропонувала чотири повіти Чернігівської губернії: Суразький, Мглинський, Стародубський, Новозибківський включити до складу Радянської Білорусі.

Як бачимо, становлення українсько-білоруських стосунків відбувалося на тлі несприятливої зовнішньополітичної ситуації в Європі і внутрішньополітичної в обох національних регіонах колишньої Російської імперії, що не дозволило остаточно вирішити питання міждержавних кордонів. Арену територіальних суперечок була й Чернігівщина, зокрема, північні її повіти.

¹ Игнатенко И. Октябрьская революция и самоопределение Белоруссии. – Минск, 1992. – 420 с.

² Советская Белоруссия. – 1991. – 16 июля – 9 августа; Нёман. – 1992. – № 10. – С. 129–155; № 11. – С. 131–161.

³ Круталевич В. Гісторыя Беларусі: станаўленне нацыянальнай дзяржаўнасці (1917–1922). – Мінск, 1999. – 385 с.

⁴ Матвієнко В. Українська дипломатія на теренах постімперської Росії. – К., 2002. – 397 с.

⁵ Павлова Т. К вопросу о границах БНР //Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 1991. – № 1. – С. 77.

⁶ Мазец В. Межы БНР //Спадчына. – 1993. – № 2. – С. 110.

⁷ Павлова Т. Указ. соч. – С. 77.

⁸ Там же.

⁹ Національний архів Республіки Білорусь. – Ф. 325. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 242.

¹⁰ Там само. – Арк. 264–265.

¹¹ Канцер Е. Белорусский вопрос. Сборник статей. – Петроград, 1919. – С. 126.

¹² Архіви Беларускай Народнай Рэспублікі: В 2 т. – Т. 1. – Вільня; Нью-Ёрк; Менск; Прага, 1998. – С. 60.

¹³ Там само. – С. 109.

¹⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО). – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 139. – Арк. 1–2.

¹⁵ Там само. – Спр. 68. – Арк. 2–3.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. – Спр. 187. – Арк. 40.

¹⁸ Мазец В. Вказ. праця. – С. 110.

Мемуари і спомини офіцерів Добровольчої армії про військові дії на Чернігівщині (1917–1919 роки)

Спомини і мемуари офіцерів Добровольчої армії почали публікуватися у діаспорі починаючи з 20-х років ХХ ст. Написані одним автором або кількома, вони, головним чином, являли собою історії бойового шляху окремих підрозділів Добровольчої армії, де у контексті загальних військових операцій, розглянуті дії її на Чернігівщині. Як зазначали самі автори, ці полкові історії писалися, переважно, по пам'яті, оскільки, фактично, не залишилося документів і щоденників 1917–1919 років. Частина мемуарів належить перу залишилося документів і щоденників 1917–1919 років. Вони дозволяють уточнити вже відомі історичні наші факти, по-іншому поглянути на окремі події, явища або взагалі відкривають невідомі сторінки з історії Чернігівщини тих бурхливих часів.

Більшість віднайденої літератури висвітлює безпосередньо події літа–осені 1919 р. на Чернігівщині, переважно, у районі Бахмача, Ніжина і Чернігова. Важливу інформацію містить книга А. Баумгартена і А. Литвинова "Памятка кирасир ее величества за время Гражданской войны" (Берлин, 1927), що описує початок громадянської війни на Чернігівщині восени 1917 р. З неї, зокрема, ми дізнаємося, що наприкінці вересня – на початку жовтня 1917 р. один з елітних полків колишньої Російської імператорської армії – лейб-гвардії Кірасирський полк (її величності) перевели до Чернігівської губернії для несення охорони і підтримки порядку. Штаб полку, команда зв'язку й обози розмістилися у с. Кобижча, шість ескадронів були розквартировані по всій губернії: 1-й ескадрон – у містечку Бобровиця, 2-й – за 8 верст від Стародуба, 3-й – у м. Крелевець, 4-й – у Новгороді-Сіверському, 5-й – у м. Бахмач, 6-й – у с. Анисів, гарматно-кулеметна команда – у Носівці. Полк перебував у розпорядженні губернського комісара Тимчасового уряду і повинен був знищувати банди, охороняти цукрові заводи і винокурні, підтримувати порядок, сприяти комісіям у ревізії хліба для потреб армії. За охорону маєтків і заводів кірасири отримували добові у розмірі від 3 крб. і вище. Охоронними функціями полк займався понад два місяці. В основному, полк охороняв винокурні. 6-й ескадрон брав участь у наведенні порядку в 33-му запасному піхотному полку, що стояв у Чернігові; 4-й ескадрон вгамовував безпорядки у Новгороді-Сіверському; кулеметна команда – у Ніжині відкрила вогонь по тих, хто громив винний склад. Полковий комітет майже не займався політикою, оскільки ескадрони були розкидані по губернії. Багато офіцерів перебувало у відпустках з політичних міркувань. Українізація полку не вдалася. Внаслідок "збільшення політичних свобод" 5-й ескадрон сам взяв участь погроми винокурного заводу у Бахмачі. 12 грудня 1917 р. цей ескадрон вночі був оточений українським "курнем смерті", роззброєний і частково пограбований (у кірасирів, зокрема, повідбирали шинелі і чоботи). 3-й ескадрон розійшовся у відпустку на два місяці. 12 грудня офіцерське зібрання вирішило розпустити полк (оскільки було укладене перемир'я з Німеччиною). Полковим комітетом і офіцерами було прийняте рішення коней і майно здаги у найближчі сільські комітети. Однак 15 грудня 1917 р. на станцію Кобижча приїхав курінь сердюків (1-й "курінь смерті") для роззброєння полку. Щоб уникнути конфлікту, лейб-гвардії Кірасирський полк вирішив передати майно куреню. 16 грудня 1917 р. відбулася урочиста церемонія прощання з полковим штандартом. Нею керував полковник барон Ф. Таубе. Український курінь того ж дня прийняв від кірасирів майно, зброю і коней. На кінець грудня

у Кобижчі залишилися: полкова канцелярія, український кірасирський ескадрон від командою ротмістра І. Афанасьєва (згодом – вояки розійшлися по домівках), польський взвод штаб-ротмістра К. Садовського (близько 50 чол.). 23 грудня полковник Ф. Таубе і штандартний унтер-офіцер повезли полотнище й інші регалії до Гатчини. Згодом туди ж штаб-ротмістр К. Максимович відвіз канцелярію.

Влітку 1919 р. у Люботині відбулося переформування гвардійської кавалерії. Зокрема, було сформовано 1-й зведений гвардійський Кірасирський полк. Дивізіоном кірасирів командував полковник Олександр фон Баумгартен. Тут полк отримав англійську форму. Також відбувалися ревізії одягу у населення (часом, одяг знімали з полонених і вбитих червоноармійців), траплялися єврейські погроми. У складі дивізіону було багато осетинів, черкесів, терських козаків.

Далі автори безпосередньо розповідають про події на Чернігівщині, а саме – військові дії в районі Ніжина. Так, 11 серпня 1919 р.² було захоплено Бахмач. Кірасири разом з бронепоездом здобули ст. Крути. 17 серпня 1919 р. кірасирський полк захопив Ніжин. Місцеве населення влаштувало святкову зустріч. Під Мрином був розгромлений загін М. Кропив'янського. Полковник Ф. Таубе виконував обов'язки коменданта Ніжина. 10 вересня 1919 р. відбувся бій частини полку за с. Комарівка, 11 вересня – "червоні козаки" намагалися вибити полк із села – "білі" відступили. Під с. Велика Кошелівка (11 вересня, "червоних косили" з кулеметів) був смертельно поранений командир Дроздовської кінної батареї поручик Виноградов. У полку було по 4–6 важких кулеметів на кожний з чотирьох дивізіонів і по 3–5 легких кулеметів на кожний з восьми ескадронів. 15 вересня 1919 р. внаслідок важкого бою під Британами була знищена "червона" бригада³.

Відносно нещодавно були окремо опубліковані спомини А. Литвинова "Воспоминания кирасира ее величества" (2004), які уточнюють деякі факти. Зокрема, 20 серпня 1919 р. загон М. Кропив'янського напав на Ніжин, гвардійці у паніці залишали свої позиції. Через кілька днів сили Кропив'янського були знищені, до міста увійшла гвардійська піхота (преображенці), а гвардійська кіннота перейшла до Бахмача. Кірасири були озброєні кулеметами "Льюїс". 11 вересня і кіннота, і піхота брали участь у запеклих боях під селами Велика Кошелівка, Британи, Смоляж. 14 вересня 1919 р. полк отримав 20 важких і 30 легких кулеметів. 15 вересня відбувся повторний бій за оволодіння Британами (атака лавою, "білі" використали піки)⁴.

У 1966 р. вийшла книга В. Звєгинцова "Кавалергарды в великую и гражданскую войну 1914–1920 год" (Париж), яка розповідає про участь ще одного колишнього елітного підрозділу лейб-гвардії Російської імперії – кавалергардів, що перебували у складі 1-го зведеного гвардійського кірасирського полку, у бойових діях на Чернігівщині: в районі Бахмача, Ніжина і на підступах до Чернігова. 23 серпня 1919 р. 2-а кавалерійська дивізія перейшла залізницю Бахмач–Ніжин, обходячи Бахмач із заходу; гвардійська бригада захопила ст. Доч, 2-й Дроздовський кінний і 3-й кінний полки – ст. Часниківку. На станціях було захоплено 15 ешелонів, полонених було мало (порозбігалися). Увечері 23 серпня полки 5-го кінного корпусу увійшли в Бахмач. У містечку 1-й зведений гвардійський полк простояв до 29 серпня. Того ж дня, на світанку, полк під командою полковника графа Бенігсена вийшов з Бахмача, прямуючи на Ніжин. 30 серпня 1919 р. полк увійшов у Ніжин: під дзвони церков його зустрів натовп мешканців з квітами, люди казали: "Христос Воскресе!". Полк став на площі, де духівництво Яворського монастиря відправило молебень, а потім розійшовся по квартирах. За 10 верст на північ від міста були знайдені групи замордованих і повішених співробітниками ЧК мешканців Ніжина. 1 вересня 1919 р.: напад на місто загону Кропив'янського (500–700 чол.) з однією гарматою. Кавалергардами під час оборонного бою

за Ніжин командував корнет фон-Адеркас. Увечері "червоних" вигнали з міста. 2 вересня на кладовищі Яворського монастиря поховали вбитих вояків. Того ж дня зведений дивізіон (ескадрон кавалергардів штаб-ротмістра графа А. Толстого та ескадрон кірасирів штаб-ротмістра Полянського) під командою полковника Ф. Таубе розбив сили М. Кропив'янського між селами Плоске і Мрин на переправі через р. Остер. Кулеметна команда дивізіону розстріляла багато "червоних" на зруйнованому мосту. Кропив'янський втік під час першого зіткнення біля Плоского.

По Десні оборонялися такі сили "червоних": латиська стрілецька дивізія А. Матусевича, стрілецька бригада П. Павлова і кінна бригада "червоного" козацтва В. Примакова. Воїни перейшли у наступ і знову зайняли Батурина, Бахмач і Конотоп. З Києва до Ніжина було перекинута 2-й гвардійський піхотний полк, а зведений 1-й гвардійський кірасирський полк 13 вересня був виведений з міста для того, щоб наступати на Бахмач. Біля с. Красилівка (до 19 вересня) й у районі Бахмача полк протягом трьох тижнів вів напружені успішні бої. 19 вересня 1919 р. – другий наступ 5-го кінного корпусу на Бахмач і захоплення міста. У відповідь "червоні" повели наступ на Ніжин. На допомогу 2-му гвардійському полку був направлений загін під керівництвом командира гвардійської бригади генерала Данилова (у складі зведеного 1-го гвардійського кірасирського полку, ескадрону новгородських драгунів 3-го кінного полку і Дроздовської кінної батареї). 24 вересня 1919 р. відбувся важкий бій загону з "червоними козаками" за с. Комарівка, 25 вересня – наступ на с. Британи. Були захоплені села Велика Кошелівка і Смоляж. 28 вересня 1919 р. полку знову довелося здобувати с. Британи (автор відмічає великі втрати "червоних", багато трупів на вулицях села і на полі). У район Ніжина почав підходити Білозерський піхотний полк (для наступу на Чернігів). Губернський центр був узятий 11 жовтня 1919 р. Білозерським піхотним і 2-м Дроздовським кінним полками. На ст. Доч для наступу на ділянці Сосниця–Макошине зосередився Олонецький полк: 2 жовтня він виступив на Бахмач, 3 жовтня був у Батурині. 22 жовтня 1919 р. під тиском 67-ї стрілецької дивізії М. Кропив'янського і Таращанської бригади 44-ї дивізії М. Щорса "білі" залишили Чернігів³.

Художньо-документальний характер мають спомини генерала Б. Штейфона "Кризис добровольчества" (Белград, 1928). Їхній автор з квітня по вересень 1919 р. командував 13-м Білозерським піхотним полком, а у роки Другої світової війни – Російським охоронним корпусом у складі німецької армії в Югославії. Особливо детально Б. Штейфон переповідає про захоплення Чернігова і особливості тогочасного міського життя у губернському центрі. Так, на час штурму міста Білозерський полк мав 2 тис. багнетів, понад 100 кулеметів, команду розвідників (200 шабель), запасний батальйон (600 чол.). Полк був "озброєний" також власним друкованим органом – газетою "Ведомости пехотного Белозерского полка", що друкувалася у місцевих друкарнях (шоденний наклад – кілька сотень примірників). 23 вересня 1919 р. розпочався наступ на Чернігів. Обороняли підступи до міста 532-й, 533-й, 534-й і 539-й полки "червоних". Білозерський полк взаємодіяв з 2-м Дроздовським кінним полком. Чернігів було здобуто 28 вересня 1919 р. А вже 30 вересня на Соборній площі відбувся військовий парад. Б. Штейфон отримав посаду коменданта Чернігова, а Білозерський полк півтора місяця обороняв губернський центр від сил супротивника⁴.

Вагому роль у здобутті Добровольчою армією Чернігова відіграв 2-й Дроздовський офіцерський кінний полк. Про це ми довідуємося з праці В. Кравченка "Дроздовці в летне-осенних боях 1919 года" (Мюнхен, 1973). Полк входив до складу 2-ї бригади 2-ї кавалерійської дивізії полковника І. Миклашевського 5-го кінного корпусу генерала Юзефовича. Так, 2-й і 5-й ескадрони 2-го Дроздовського кінного полку захопили ст. Доч. У Бахмачі здобули 15 ешелонів (тут дроздовці перебували до 16 серпня). 17 серпня

1919 р. полк вийшов з Бахмача у напрямку Чернігова: 18 серпня захопив с. Дрімайлівка, 19 серпня – села Грабівка, Буда, Лукашівка, розбивши при цьому два полки "червоних", хоча дуже не вистачало патронів і набоїв. 24 серпня увійшов у с. Дроздівка, де знищив 2-й окремий батальйон "червоних". 25 і 26 серпня дроздовці вели бій за с. Слобідка. У той час бригада "червоного козацтва", вийшовши у тил 2-го Дроздовського полку, зайняла с. Дроздівка. Дроздовці відійшли до с. Вертеївка, а далі (1 вересня) – з боями до Ніжина. Через кілька днів 2-й Дроздовський кінний полк перейшов у наступ і зайняв с. Вертеївка. Важкий бій відбувся біля с. Вересоч, де загинув командир 6-го ескадрону штаб-ротмістр Малиновський; полк знову відходить до Вертеївки. У боях з 9 по 24 вересня 1919 р. 2-й кінний полк розбив три полки "червоних", захопив 17 кулеметів, багато полонених. 25 вересня 1919 р. після спільного з піхотинцями наступу і важкого бою с. Вересоч було захоплене.

26 вересня Дроздовський полк вибив "червоних" з укріпленої позиції на лінії Орлівка–Дроздівка–Грабівка, 27 вересня – з сіл Слобідка, Буда і Лукашівка, 28 вересня – полк наступав на Количівку. Біля Козельця "червоні" збудували укріплену позицію на три ряди окопів, яку зайняв Особливий комуністичний загін. 2-й кінний полк (6-й ескадрон ротмістра Олексієва, 7-я Черкеська сотня ротмістра Спіцина, 4-а Донська сотня та ін.) атакував цю позицію у пішому строю й захопив 11 кулеметів, 100 возів. На схід від Козельця було захоплено 5 кулеметів, 4 гармати, 120 полонених. 28 вересня 1919 р. до Чернігова увійшли підрозділи 2-го кінного полку і піхота. 30 вересня полк зайняв Березанку та Киселівку, де розмістився для оборони міста. "Червоні" володіли Седневом. Вони кілька разів атакували позиції "білих". У відповідь дроздовці кілька разів ходили у наступ на Седнів. 8 жовтня 1919 р., прорвавши оборону, "червоні" увійшли до Чернігова. Два ескадрони кінного полку і піхота вибили комуністів з міста того ж дня. За ініціативою командира 9 жовтня Дроздовський полк вийшов у рейд у північно-західному напрямку від Чернігова: 10 жовтня атакував під с. Мохнатин бригаду Інтернаціональної радянської дивізії (китайці і латиші), під с. Халаявин – позиції 325-го піхотного полку; 11 жовтня – оволодів с. Петрушин, разом з піхотою провів бій за с. Лопатин (нині – у складі с. Терехівка), захопивши 3 кулемета і 47 полонених, цього ж дня повернувся у Березанку; 14 жовтня з боєм узяв с. Черниш (розбив 307-й радянський полк) і, атакувавши позиції "червоних", зайняв Седнів (під час цього бою полк зазнав значних втрат, особливо 7-й ескадрон). Дроздовці відійшли у с. Черниш, 16 жовтня – у Березанку. 22 жовтня 1919 р. відбувся невдалий наступ "червоних" на Чернігів, 23 жовтня – повторний, успішний наступ, у якому взяла участь і дивізія "червоних козаків". Полк відступає з боями: 2 листопада біля с. Жуківка дроздовці втратили 50 кіннотників і відійшли на с. Вересоч⁵.

Спомини офіцера лейб-гвардії драгунського полку М. Главанького "Лейб-драгуны дома и на войне" (Париж, 1928) розповідають про події літа 1919 р. у районі Бахмача і Батурина. Так, 10 липня 1919 р. колона лейб-гвардії драгунського і 2-го кінного полку підійшла до Бахмача. Більшовики закріпилися на протилежному березі р. Сейм північніше Батурина. 14 липня 1919 р. два ескадрони лейб-драгунів під командуванням графа Бенігсена і штаб-ротмістра Баговута захопили Батурина. Головні сили більшовиків зосередилися у Крупицькому монастирі за 7 верст від містечка. Наступного дня більшовики почали обстрілювати з гармат позиції "білих" у Батурині, пошкодивши церкву, що стояла біля річки. "Білі" привезли з Бахмача дві гармати і встановили їх позаду палацу К. Розумовського. Кілька гарматних снарядів більшовиків потрапило у палац. Через два дні "білі" у Батурині отримали заміну, свіжі сили – офіцери-драгуни полковника Зеленого. Ще через два дні більшовики перейшли Сейм і вибили добровольців з Бахмача і Батурина. Після кількох днів боїв "білі" знову відновили втрачені позиції⁶.

Колишні офіцери Сумського гусарського полку у своїй праці "Сумские гусары 1651-1951" (Буенос-Айрес, 1954) висвітлюють події під Бахмачем і Коропом. Зокрема, колектив авторів (генерал-майор Говоров, полковники Швед і Соколов, ротмістри Снежков, Водо і Вярвильський) у вступній частині зазначає, що документів тих часів і шоденників майже не збереглося: історія відтворена по пам'яті. Так, з гусарів колишнього полку був сформований Сумський ескадрон у складі 3-го кінного полку 2-ї кавалерійської дивізії 5-го сформований Сумський ескадрон командував полковник Швед. Сумський ескадрон кінного корпусу Юзефовича. Ескадром командував полковник Швед. Сумський ескадрон брав участь у захопленні Бахмача. Вже тут формували 2-й Сумський ескадрон. На початку вересня 1919 р. внаслідок наступу більшовиків "білі" залишили Бахмач. 3-й кінний полк протягом двох тижнів утримував с. Курінь. 11 вересня 1919 р. розпочався повторний наступ "білих" на Бахмацький залізничний вузол, який переможно закінчився 12 вересня. 3-й кінний полк зайняв фронт на лінії с. Високе-Церковні хутори-Нові Млини. Відбувся невдалий бій біля с. Прачі, в якому 1-й Сумський і Ризький ескадрони зазнали значних втрат. 1-й Сумський ескадрон стояв у селах Нові Млини, Устя і Шабалинів, 8 жовтня – перебазувався до Коропа, де простояв до кінця місяця. 29 жовтня 1919 р. розпочався контрнаступ більшовиків на Короп ("червоні" йшли по льоду р. Десна). Увечері, того ж дня вони зайняли містечко. Сумський ескадрон відійшов у Батурин. Через кілька годин більшовики захопили Бахмач⁷.

Про трагічне і жорстоке, але водночас буденне життя основної маси вояків Добровольчої армії, а саме, молодших офіцерів, ми довідуємося з мемуарів поручика 2-ї кінної батареї Дроздовської артилерійської бригади С. Мамонтова "Походы и кони" (Париж, 1981). Даний військовий підрозділ взаємодіяв зі зведеним полком 12-ї кавалерійської дивізії 5-го кінного корпусу.

Перший бій на Чернігівщині, у якому батарея брала участь, відбувся за Бахмач. 12-й кавалерійській дивізії довелося штурмувати містечко тричі протягом кількох днів. Проте бої були не надто напружені. Після їх завершення на центральній площі було виявлено трупи замордованих вояків Добровольчої армії. У відповідь на це начальник дивізії віддав наказ – полонених "червоних" не брати. Про трагедію, що сталася, красномовно говорить сам автор споминів: "Как репрессия за изуродованные трупы был отдан приказ пленных не брать. И как на грех, никогда так много пленных не брали. Пленных приводили со всех сторон. Их расстреливали. Красные и не думали о сопротивлении, а бежали отдельными толпами и после первого залпа сдавались. Их расстреливали. А на смену вели уже другую партию. Расстреливать сдающихся систематически, почти без боя – это просто отвратительно. Мы все надеялись, что начальник дивизии отменит свой приказ, но так и не дождалось отмены. Думается, что расстреляли несколько тысяч. Это было какое-то побоище, вовсе нам не свойственное."

Должен отметить армянскую конную сотню. Их было человек триста, прекрасно обмундированных, на хороших лошадях. Слишком сытые, слишком холёные. Армяне приняли живейшее участие в расстрелах. Они брали небольшую партию пленных и отпускали их, как бы не обращая на них внимания. Пленные мялись, потом тихонько шли к лесу, потом ускоряли шаг, потом пускались бежать. Тут-то армяне вскакивали на коней, гнали за ними и рубили. Говорили, что они отрезали уши, чтобы хвастаться убитыми "в бою". Но не могу утверждать, что армяне были хуже русских, – все были звери.

Этот случай применения террора в большом размере – совершенно исключительное явление. За все время гражданской войны я о другом таком случае не слышал. Из Бахмачской операции я вынес убеждения: 1) что человек большая сволочь, 2) что террор всегда достигает цели..."

Далі С. Мамонтов переповідає про події у Ніжині, де була розквартирована

12-а дивізія, зокрема про єврейський погром: "Объясняется погром, может быть, тем, что в то время значительный процент красных комиссаров составляли евреи и главнокомандующим был Троцкий-Бронштейн". Згодом дивізія перейшла до Конотопа, провела кілька боїв під Глуховим і Новгородом-Сіверським⁸.

Таким чином, на основі доступних широкому загалу мемуарів і споминів, ми зробили спробу подивитися на події доби Української революції 1917–1921 років на Чернігівщині з позиції офіцерів Добровольчої армії.

⁸ Дати подані відповідно до того, як вони опубліковані у мемуарах.

¹ Баумгартен А., Литвинов А. Памятка кирасир ее величества за время Гражданской войны. – Берлин, 1927. – С. 29–37, 68–78.

² Литвинов А. Воспоминания кирасира ее величества // История Петербурга. – 2004. – № 5. – С. 5–8.

³ Звегицон В. Кавалергарды в великую и гражданскую войну. 1914–1920 год. – Париж, 1966. – С. 109–120.

⁴ Штейфон Б. Кризис добровольчества. – Белград, 1928.

⁵ Кравченко В. Дроздовцы от Ясс до Галлиполи. – Мюнхен, 1973. – Т. 1. – С. 270–271.

⁶ Лейб-драгуны дома и на войне. – Вып. 1. – Париж, 1928. – С. 127–129.

⁷ Сумские гусары 1651–1951. – Буенос-Айрес, 1954. – С. 281–289.

⁸ Мамонтов С. Походы и кони. – Париж, 1981. – С. 129–135.

Більшовицький режим на Чернігівщині у 1919 році – соціально-економічні та політичні складові становлення нової влади

За останні два десятиліття українська та зарубіжна історична наука практично повністю переглянули основні питання історії нашої країни, змінилися погляди й оцінки різних історичних подій. Те, що раніше не розглядалося або висвітлювалося однобічно, знайшло нове, альтернативне трактування. Особливий інтерес дослідників викликає період національно-визвольної революції 1917–1921 років та громадянської війни. Форми державних моделей, методи управління, організація місцевої влади, рушійні та опозиційні сили революційних процесів, зовнішні та внутрішні труднощі становлення правлячих режимів – усе це є об'єктом вивчення вітчизняних та закордонних істориків. Намагаючись розібратися у складних військово-політичних, соціально-економічних та етнокультурних аспектах даного періоду історії України, дослідники прагнуть до відновлення історичної справедливості та уникнення ідеологічних штампів, що були притаманні радянській історіографії.

Не останнє місце у цьому посідає вивчення подій регіональної історії, які є складовою частиною загальних історичних процесів, характерних для країни в цілому. Це дає можливість розібратися у місцевих, локальних особливостях, з'ясувати спільне і відмінне, простежити історичні закономірності, встановити причинно-наслідкові зв'язки, точніше розібратися в суті проблеми, зробити конкретні та об'єктивні висновки.

На жаль, радянська історіографія проблеми, яка нараховує десятки досліджень та наукових розвідок, не відзначається історичною об'єктивністю¹. Однобічне висвітлення революційних подій обумовлене політичними та ідеологічними табу, характерними не лише для історичної науки. Прагнення представити більшовиків як єдину політичну силу, що репрезентувала інтереси широких верств населення країни, та показати діяльність представників інших політичних течій як “націоналістичну”, “імперіалістичну” та “антинародну” було характерним для всіх досліджень даного періоду. Навіть збірники документів, що видавалися у радянські часи, відзначалися тенденційним доббором матеріалів, ідеологічною упередженістю та відсутністю історичної об'єктивності². Наукові дослідження останніх років вигідно відрізняються від своїх попередників концептуальною новизною, залученням нових документів, насиченістю фактами та їхнім новим трактуванням³. Однак, незважаючи на всі успіхи вітчизняної історіографії, і до сьогодні не існує наукової роботи, яка б узагальнювала та максимально об'єктивно висвітлювала регіональну історію Чернігівщини періоду Української революції.

Метою нашої роботи є дослідження на основі широкого кола архівних матеріалів причин, що не дозволили більшовикам утвердити свою владу у Чернігівській губернії в січні–вересні 1919 року.

1919 рік став вирішальним у долі молодого української держави. Територія Української Народної Республіки стала об'єктом зазіхань з боку білогвардійських збройних сил Півдня Росії та радянської Росії. Російські та українські більшовики, як і білогвардійці, відводили Україні величезне місце у своїх стратегічних планах. Вони розглядали її як важливу економічну, сировинну та продовольчу базу, розраховували на підтримку населення, в першу чергу, міського пролетаріату та селянства. Крім того, Україна повинна була стати

важливим стратегічним плацдармом для подальшого поширення радянської влади на Крим, Донщину, Кубань і далі – на Північний Кавказ. Не останнє місце у планах більшовиків належало Чернігівщині. Це засвідчує той факт, що вже на початку січня, одразу після повалення Директорії та проголошення радянської влади, центральне та місцеве керівництво більшовицької партії розпочало активну роботу з упровадження в життя практики радянського будівництва. У своїй доповіді на ім'я голови Тимчасового робітничо-селянського уряду України губернський уповноважений Чайковський повідомляв: “Чернігівщина у теперішній час являє собою доволі значну частину нашої території, звільненої від буржуазної влади; 11 повітів повністю відвоєвані нашими військами у петлюрівців. Сильна, розвинена промисловість – суконна, пенько-прядильна, цукрова, лісова, паперова, шкіряна, сірникова, багаті хлібом південні повіти – все це за наявності доволі значних запасів сировини та готової продукції дає можливість добувати з цієї губернії велику кількість товарів для обміну з Росією та Білоруссю... задовольняти потреби постачання Червоної армії хлібом та іншими продуктами, взуттям та одягом, для задоволення потреб інших губерній нашої Республіки (дрова, сукно, папір)”⁴. Але, незважаючи на всі намагання закріпитися на Чернігівщині та перетворити її на потужну економічну базу нової влади, більшовикам це зробити не вдалося. Головними причинами цієї невдачі радянська історіографія називала наступ білогвардійських військ генерала А. Денікіна та активну діяльність “внутрішньої контрреволюції”. Та, на нашу думку, існував ще ряд суттєвих об'єктивних і суб'єктивних причин та факторів, які не сприяли зміцненню комуністичного режиму та врешті-решт призвели до падіння більшовицької влади в губернії.

Як відомо, 20 червня була ухвалена так звана “московська директива”, в якій голова збройних сил Півдня Росії оголошував початок походу на Москву. В одному з пунктів документа зазначалося: “Генералу Май-Масвському наступати на Москву в напрямку Курськ, Орел, Тула... із заходу вийти на лінію Дніпра та Десни, зайняти Київ та інші переправи...”⁵. У результаті цього наступу територія губернії була повністю зайнята білогвардійськими військами у вересні–жовтні 1919 року. Однак білогвардійська окупація стала, швидше, наслідком слабкості більшовицької влади на Чернігівщині та в Україні в цілому.

Під “внутрішньою контрреволюцією” радянська історіографія розуміла всі прояви антирадянської боротьби місцевого населення, в першу чергу – селянські повстання та діяльність численних загонів “отаманів”. Дійсно, масштаби цих явищ на Чернігівщині були вражаючими. У лютому в Козелецькому повіті діяли загони отамана Зеленого. Але основна хвиля селянських виступів припадає на червень–серпень, коли була зафіксована діяльність банди Федоровича (колишнього поміщика) в районі сіл Крути та Прохори⁶, розкрито та ліквідовано Чернігівською губернською надзвичайною комісією “білогвардійсько-кулацьку змову колишніх офіцерів, попів та кулаків на чолі з Карлом Лайкс-Шантелем”. Осередки цієї організації були викриті в 15 селах Чернігівського та Городнянського повітів⁷. У цей же час із Борзни повідомляли, що “поблизу міста з'явилася банда, що займається грабунками та вбивствами”⁸. В липні в Ічні за зв'язок з повстанцями був заарештований міський виконком у повному складі. Приводом до цього було те, що “під час куркульських повстань, що відбувалися там неодноразово, члени виконкому не переслідувалися куркулями і за всіма даними були у зв'язку з бандою Ангела”⁹. Часто ці повстання відбувалися не лише під соціальними та політичними гаслами, а й національними та релігійними (“Церкви перетворюють у театри”, “Ми за Ради, але без жидів та комуністів”, “Піднімайтесь усі за Батьківщину проти жидів”, “Геть жидів та жидівських наймитів”)¹⁰.

Одним з найголовніших завдань нової влади стало формування органів місцевого управління та налагодження їхньої ефективної роботи. У Чернігові був створений губ-

виконком, якому підпорядковувалися всі повітові виконкоми, а тим, у свою чергу, – волосні. У містах та містечках влада належала міським та містечковим виконкомом, а в селах – сільвиконкомом та комітетам бідняків (комнезамам). Така вертикаль влади, запозичена із сусідньої Росії, не враховувала національних особливостей українського суспільства.

Практично одразу місцеві більшовики зіштовхнулися з низкою економічних та соціальних проблем, головною з яких була економічна криза, що охопила всі сфери господарства губернії. Уже у згаданій вище доповіді Чайковський наголошував, що в губернії дуже гостро стоїть проблема нестачі “нафти, олеонафти, фарби, бертолетової солі, що серйозно підриває роботу губернських народногосподарчих органів”, крім того, уповноважений звертав увагу на постійне втручання в економічне життя губернії з боку Наркомпроду РСФРР та Центзракупу, “всіляких Главків та Центрів”¹¹. Проте на всі звернення місцевого керівництва центральний український уряд не відреагував. Із часом економічна ситуація погіршилася, а пов’язана з нею продовольча криза тільки посилювалася.

Не вдалося губернському та повітовим казначействам стабілізувати фінансову ситуацію та налагодити грошовий обіг. З обігу вилучалися грошові знаки колишньої Російської імперії та Тимчасового уряду (т.зв. “керенки”), а також карбованці та гривні Української Народної Республіки і Української Держави. Вони замінювалися на радянські гроші (т.зв. “совзнаки”), які користувалися у населення меншою довірою і тому погано приймалися під час розрахунків. Період більшовицького правління позначився черговим зростанням цін на сільськогосподарську продукцію і продукти харчування. Це було викликано не лише політичною нестабільністю, а й масовим вивозом хліба та готової продукції до великоруських губерній, установами твердих цін на продукти та забороною вільної торгівлі. Необмірковані кроки політики “воєнного комунізму” призвели до появи чорного ринку та розквіту спекуляції. На середину серпня, за даними київської газети “Слово”, ціни в губернії становили: гречана крупа – 35 крб., пшенична – 25 крб., м’ясо – 80–90 крб. за фунт, склянка молока – 25 крб., масло – 150–180 крб., сіль – 120–130 крб.¹² Для порівняння: жалування червоноармійця становило 500 крб., взводного командира – 600 крб., а командира загону – 1000 крб. на місяць¹³. Про високі ціни на продукти харчування в Ніжині згадує у своєму щоденнику професор Ніжинського історико-філологічного інституту І.Г. Турдєвич¹⁴. Невирішена продовольча проблема весь час висіла над більшовиками як “дамоклів меч”, зумовлюючи нові труднощі.

Найгострішим залишалося питання дисципліни у військових частинах, що розміщувалися на території губернії. Як свідчать архівні документи, найбільшу небезпеку для більшовиків Чернігівщини становили саме загони... Червоної армії. У донесеннях з місць керівництво практично всіх повітів повідомляє про негідну поведінку червоноармійців: “Відпуски червоноармійці 4-го радянського полку вчинили дебаш у Корюківці... констатуємо, що відпуски червоноармійці Таращанського та Богунського полків, повертаючись додому, чинять неподобства. Губвиконком Чернігівщини просить прийняти відповідні заходи”¹⁵; “20-й полк, що стоїть у Бахмачі, заразився провокаторськими ідеями...”; у Котополі кавалерійські частини захопили волосний виконком, “забрали печатку та гроші, кричали “смерть комуністам”. Новгород-Сіверський повітовий партійний комітет навіть був змушений зібратися на спеціальне засідання для розгляду ситуації, що склалася в повіті після прибуття запасних кавалерійських частин Червоної армії. Голова парткому Ромченко заявляв: “... кавалеристи ведуть себе зухвало щодо влади та комуністичної партії. Ці червоноармійські частини неодноразово заявляли, що вони ще почистять усіх...”. Продовжуючи думку попереднього доповідача, член парткому Душин застерігав: “Кавалеристи не розуміють ідей та завдань революційної боротьби, прибуваючи сюди, вони

починають зривати червоноармійські значки та ведуть себе темно... ця маса налаштована зовсім не революційно. Серед червоноармійців помітне таке явище, як антисемітизм”. В ухвалі засідання зазначалося, що “покласти на червоноармійців неможливо, і тому всім членам партії необхідно отримати особисту зброю і бути постійно готовими захистити себе”¹⁶. У Ніжині бійці загону Кропив’янського самостійно оголосили “безжалюїний червоний терор та вдалися до масових обшуків для з’ясування підозрілих осіб, щоб накласти на них контрибуцію”¹⁷. Місцева влада була змушена звернутися до командування 3-ї стрілецької дивізії з проханням роззброїти “червоних партизан”, що і було зроблено. Питання дисципліни у червоноармійських частинах регулярно розглядалися не лише на засіданнях повітових партійних комітетів, а й на губернському рівні. Була з’ясована головна причина більшості ексцесів: “... червоноармійці не отримують продовольства, обмундирування та платні... Ми знаходимося у безвихідному становищі”¹⁸. Констатуючи це, губернське керівництво неодноразово зверталося з проханням вивести військові частини з території губернії, адже вирішити питання, що хвилювали червоноармійців, губернія самостійно не могла.

Ще однією з причин невдоволення червоноармійських частин, що формувалися з місцевого населення, були часті та масові мобілізаційні кампанії нової влади. Перед сільським господарством Чернігівщини, що сильно постраждало від мобілізації в роки Першої світової війни, постала перспектива залишитися взагалі без робочих рук. Населення чинило активний спротив, саме тому мобілізаційні заходи більшовиків у 1919 році не можна назвати успішними. Хоча губернське керівництво відзвітувало, що норма мобілізації виконана і до червоних загонів влилося понад 33 тисячі нових бійців, але, як свідчать донесення з місць, ця кількість червоноармійців була досягнута за рахунок “облав по місту” та інших примусових заходів влади. Не меншою була кількість людей, що дезертирували з військових частин. Так, на серпень 1919 року Чернігівщина посідала перше місце за кількістю дезертирів по всій Україні: 6079 осіб, тобто 18 % від усієї кількості мобілізованих. Ситуація загострилася настільки, що довелося задіяти загороджувальні загони. Вони були виділені з частин діючої армії і виступили на лінію Ніжин–Крути–Бахмач–Ічня. Іхньою “здобичкою” стали майже 600 дезертирів, частина з яких була розстріляна, а решта повернена до військових частин. Було видано наказ, за яким уся відповідальність за укриття дезертирів покладалася на голів виконкомів та комбідів. Як пізніше відмічалось, “цей прийом загалом дав задовільні результати”¹⁹.

Ще одним напрямом у роботі більшовиків стало формування та забезпечення кадрами новостворених установ виконавчої влади. Старі органи влади, організовані постановами уряду УНР, були ліквідовані, а замість них були створені нові, “що відповідали духу революції”. Намагаючись не допустити до влади “націоналістів”, “пелюрістів” та “буржуазно-куркульський елемент”, усіх службовців зобов’язали надати рекомендації від двох членів партії, що підтверджували благонадійність особи, в іншому разі їм загрожувало звільнення. Таким чином з установ були звільнені всі “підозрілі” та “ворожі радянській владі елементи”. Результатом цього не до кінця обміркованого кроку стала проблема кадрового та професійного дефіциту. Навіть губернський уповноважений Чайковський був змушений заявити, що “губернія практично не має робітників”. Нові службовці, що прийшли на зміну звільненим, не змогли повністю замінити останніх. Професійну некомпетентність нових управлінців відмічали практично всі. Так, члена Глухівського повітового комітету Протасевича виключили з партії та звільнили з роботи “за здириництво, грабунок та крадіжку чужого майна”²⁰, а його колегу Пастушенка – “за бюрократизм”²¹. З котопольської організації повідомляли: “Вкрай необхідний організатор роботи з населенням, з відповідним

стажем, українець" (виділено в документі – О.Л.)²². Непрофесіоналізм і неосвіченість нових робітників іноді призводили до курйозних ситуацій. Так, голова Остерського виконкому сумнівався, чи тотожні поняття "більшовик" і "комуніст". У розгорнутій доповіді на партійній конференції член губерньського революційного комітету Риндич, характеризуючи ситуацію, що склалася в органах влади, наголошував: "Зупинюсь на зловживаннях та інцидентах... окрім загальних умов цієї роботи, як-от: взаємної недовіри, відсутності партійної дисципліни, повної безконтрольності, прагнення до захоплення абсолютної влади... потрібно звернути увагу на те, що майже всі робітники, що присилаються з центру, не відповідають своєму призначенню та в кращому разі є бездіяльними, в гіршому – авантюристами та паразитами, що шукають у роботі засобів до покращання умов матеріального існування"²³. Його виступ підтримав член ніжинського парткому Зільберман: "Безперервні усобиці, два ворогуючі табори, безвідповідальність, вороже ставлення до нових людей, паразитування"²⁴. Однак якщо у містах кадрову проблему врешті-решт вдалося вирішити шляхом направлення нових людей з Харкова, Києва та інших міст, то на селі питання організації комбідів стояло дуже гостро. Створення комбідів вважалося центральним керівництвом партії однією з найголовніших складових зміцнення радянської влади на селі: "Не організувати комбідів, означає залишитися без хліба. Як реалізувати врожай, якщо не будемо мати опори на селі. Комбід – це фундамент радянської влади"²⁵.

Передбачалося, що свою діяльність комбідів будуть здійснювати під безпосереднім керівництвом місцевих партійних та радянських органів за активної участі міського пролетаріату, який буде направлений до сіл у складі продовольчих загонів. На середину року в губернії вже діяло: 1216 комітетів (у Конопотському повіті – 62, Новгород-Сіверському – 101, Сосницькому – 147, Остерському – 112, Кролевецькому – 83, Козелецькому – 87, Городнянському – 196, Глухівському – 84, Ніжинському – 87, Борзнянському – 110, Чернігівському – 147)²⁶. Але ситуація з організацією та функціонуванням комбідів не була такою райдужною, як її подавала радянська історіографія. Намагаючись утілити в життя свої соціальні гасла та створити "справжню, революційну владу", більшовики надавали перевагу незможному елементу села. Проте з часом з ряду причин бідняки були практично витиснені з владних установ. У листі від 7 червня 1919 року Ю. Коцюбинський писав: "Біднота навідріз відмовляється йти до комбідів (маленька зарплата до 500 крб.). Комітети раніше були повністю з бідноти, тепер майже повністю з середняків. Відмовляються працювати та починають обирати тих, кого "общеская работа не разорит"²⁷. У той самий час із Сосницького повіту повідомляли: "У комбідах сидять куркулі та контрреволюціонери, часто до їх складу потрапляли люди безграмотні, що були не в курсі справи...". Тому місцеві більшовики були змушені погодитися з тим, що "положення радянської влади на селі вкрай нестабільне: не можна точно з'ясувати, підтримує населення її чи ні. Селяни ставляться до неї скептично, з малою довірою... якщо у містах організація нового апарату влади досі не налагоджена, робота йде з важкими ускладненнями, то на селі немає нікого, хто міг би організувати нову владу". І потім занепокоєно додавали, що "село може за таких умов піти за будь-ким, хто дасть йому відразу горілки, цукру, ситцю, цвяхів, серпів, керосину – будь-то Григор'єв, Денікін або Колчак"²⁸. Ситуацію погіршували дуже часті непорозуміння між сільською та міською владою, комбідами та центральними партійними осередками. У постійних скаргах комуністів Новгорода-Сіверського на комбідів Мамекінської волості населення проти комуністів, партійна робота серед населення ведеться слабо, саме тому населення так негативно ставиться до радянської влади". Дійшло до того, що в одному з повітів міський виконком назвав сільський "куркульським", а той, у свою чергу, повітовий – "жидівським"²⁹.

Крім організації влади на селі, комбідів повинні були втілювати на практиці земельну політику більшовиків. У статті "Куркульські повстання та боротьба з ними" київський більшовик М. Савельєв писав: "На кого ми повинні спиратися у нашому земельному питанні... вочевидь, наперед усього, на бідняків... Необхідно політично та економічно "нейтралізувати" середняка. Потрібно дати йому (бідняку) зняряддя виробництва, землю, надати необхідний кредит, покращити продовольче питання. Це повинно відбуватися в формі організації комун..."³⁰. Така форма колективних об'єднань, що передбачала суттєве кооперування, на його думку, повинна була одразу вирішити ряд нагальних питань. Перше, згуртувати та об'єднати сільських виробників, по-друге, вирішити класове питання в селянській масі населення країни, забезпечити постійне постачання сільськогосподарської продукції "для потреб революційного будівництва" та ліквідувати небезпеку селянських виступів проти нової влади.

Незважаючи на всі зусилля місцевих більшовиків (агітація, розповсюдження літератури для популяризації комунального землекористування, грошова та агрономічна допомога новоутвореним господарствам), практика комунального будівництва зазнала невдачі. Задля виправлення становища була створена комісія, яка мала з'ясувати причини "нежиттєздатності комун". Після детального аналізу комісія представила свій звіт, у якому зазначалося, що "причинами, які заважають позитивному існуванню комун, є підступна халатність повітових земвідділів, нестача культурних сил, нестача живого та мертвого інвентарю, складність отримання позик, нестача фонду насіння, невміння жити тісною сім'єю, разом не лише працювати, але і разом жити: як то варити обід на одній кухні, як то баби будуть – обов'язково переляються". Далі доповідачі продовжували: "З однієї комуні, вже організованої, вийшла ціла сім'я, тільки тому, що баби пересварилися (Городнянський повіт), а в іншій комуні відбулося непорозуміння через те, що двоє комунарів таємно від решти, сказавши, що захворіли, залишилися вдома та підсмажили собі печеню. Справа дійшла практично до розпаду комуні"³¹. Особливий наголос комісія зробила на "психологічному факторі" затримки становлення комунальних господарств. "У всіх звітах інструкторів підкреслюється різниця, що слугує не на користь комун. У той час як комуна, що вже отримала землю, інвентар та кредити, ледь жевріє, сільськогосподарські артілі та кооперативи іноді без підтримки легко справляються з роботою. У комунах – бідняки та прийшли, що не працювало на землі, населення, а в артілі охоче йде і середняк"³².

Помітним явищем у часи більшовицького панування став антисемітизм. Його корені лежали у соціально-етнічній структурі населення губернії та національній політиці попередньої влади, як російської, так і української. Причому антисемітські гасла знаходили підтримку представників практично всіх прошарків населення. Ситуація погіршувалася ще й тим, що більшість лідерів місцевих більшовиків були переважно євреями за походженням, тому всі прорахунки нової влади асоціювалися у населення з ними. Національне питання загострилося настільки, що губернське керівництво було змушене вирішувати його на окремому засіданні. У протоколі зазначалося: "Виявився антисемітизм і серед членів партії та парткому. Один із його членів виступив з погромними закликами, сказавши, членів партії та парткому. Один із його членів виступив з погромними закликами, сказавши, що євреї-комуністи самі винні в тому, що єврейство ріжуть, бо вони погано борються з своїми спекулянтами, бо євреї майже всі спекулянти... його промову охоче підтримала частина аудиторії"³³. Але слід зазначити, що в роки більшовицької влади Чернігівщина не знала погромів, які вона пережила за роки Директорії та пізніше, за панування білих (у вересні відбулися єврейські погроми в Ніжині та Борзні, під час яких загинули понад 40 осіб).

Іншим "ворогом" радянської влади на Чернігівщині було... пияцтво та самогубство-

різня. Ще з 1914 року на території всієї Російської імперії був запроваджений "сухий закон", але якщо до революційних подій 1917 року його виконання контролювалося державною владою, то після розпаду імперії ситуація вийшла з-під контролю. Усе частіше у звітах місцевих партійних організацій та надзвичайних комісій з'являються такі звані "п'яцькі зведення": "На селі сильно женється самогонка", "Безперервне п'яцтво...", "П'яцькі зведення": "На селі сильно женється самогонка", "Безперервне п'яцтво...", "П'яцькі зведення...". – такі повідомлення надходили майже з усіх населених пунктів Чернігівщини³⁴. Особливе хвилювання викликала ситуація, що склалася у Сосниці. Губернська партійна організація навіть була змушена направити до міста спеціальну комісію, яка у своєму звіті зазначала, що "Сосницька організація комуністів не на висоті свого положення. Розвинуто п'яцтво... Більшість товаришів з Сосницької організації бувають п'яними не лише у вільний час, але і під час занять"³⁵. Однак заради справедливості треба додати, що така ситуація була характерною не лише для Чернігівщини, а й для всієї України. Так, на початку серпня з м. Миргорода Полтавської губернії повідомляли: "Деякі відповідальні робітники на очах усього народу ведуть нетверезе життя"; з Хорола: "П'яцтво та розгул набули надзвичайних розмірів. П'ячать залізнична охорона, п'ячать радробітники та комуністи"³⁶. Усі заходи міліції та центрального керівництва припинити п'яцтво та ліквідувати самогоноваріння позитивних результатів не принесли. Гостроти проблеми додавало те, що п'яцтво не лише відривало від роботи частину радслужбовців, завдавало удару по престижу та авторитету нової влади, але й потребувало витрачання на виготовлення самогонки значних запасів зерна, якого і так не вистачало населенню губернії.

Скрутна ситуація, в якій опинилася нова влада, змусила більшовицький уряд вдаватися до силових методів. Для боротьби з селянськими повстаннями, проявами отаманщини та бандитизму місцеве керівництво вдалося до вже випробуваної практики "червоного терору". Він, окрім об'єктивних чинників, був зумовлений намаганням більшовиків поставити під контроль усі сфери місцевого цивільного та господарського управління. В умовах розрухи, занепаду промисловості та сільського господарства, в умовах політики "воєнного комунізму" лише жорстокі, позаекономічні заходи давали можливість хоча б якось виконувати "продовольчу програму" партії в Україні. За впровадження "червоного терору" висловлювалися, в першу чергу, представники місцевих партійних організацій. "Червоний терор необхідний для того, щоб змести контрреволюцію з революційного шляху. Послабити сили супротивника та забезпечити тил від контрреволюції"³⁷. Так, представник новгород-сіверської організації Грива заявляв, що "терор буде здійснений і без санкції влади". На початку червня в Чернігові за постановою президії губвиконкому був створений Надзвичайний військово-революційний трибунал, завданням якого було *розвантажити в'язницю* (так у тексті – О.Л.) від контрреволюційного елементу. Трибунал за кілька днів розстріляв 75 чоловік, більшість з яких не мали жодного відношення до контрреволюційних виступів. У більшості випадків слідство не велося. Під час допитів арештованих були шомполами, нагайками, кулаками та ногами, причому били власноручно члени губкому та Надзвичайного трибуналу. Це призвело до того, що навіть частина членів трибуналу виступила проти безсистемних розстрілів і направила до Києва листа з критикою місцевої влади³⁸. На жаль, нам невідома реакція центру, але, як можна дізнатися з інших документів, "червоний терор" на Чернігівщині не припинився, а навпаки, посилювався. Уже у серпні Чернігівський губернський комітет оборони видав постанову "Про попередження контрреволюційних виступів", де зазначалося, що "у разі будь-яких хвилювань в одному з районів або виступів контрреволюційного характеру, появи прокламацій, замахів на червоноармійців, членів радянських партій або радянських службовців, псування телефонних дротів – заручників даного району розстріляти"³⁹. Одночасно з практикою "червоного терору" більшовики

намагалися обмежити вплив на населення інших політичних партій. Виступаючи на губернській партійній конференції у березні 1919 року, вже відомий більшовик Чайковський заявляв: "Не повинно бути партій на Україні, що виражали б інтереси сільськогосподарського пролетаріату та бідняка, крім комуністичної партії. – І наголошував, – Ліві есери називають куркулів трудовим селянством, якому і повинна належати влада. Бідняка, на думку цієї партії, є ледарями. Завдяки своїм хитрощам ліві есери – одна з найнебезпечніших для трудящого народу партій"⁴⁰. Виконуючи постанови центру, в с. Лосинівка Ніжинського повіту були скасовані результати виборів до місцевого виконкому тільки тому, що "замість комуністів обраними були "учредивовці" та безпартійні"⁴¹. І такі випадки були непоодинокими.

12 серпня 1919 року, напередодні денікінської окупації губернії, вийшов циркуляр Чернігівського губкому КП(б)У до всіх повітових, волосних та сільських комітетів "Про посилення партійної роботи". У цьому документі більшовики спробували проаналізувати (читай – підтвердити) причини слабкості своєї влади на Чернігівщині: "Нам потрібно рахуватися з неорганізованістю тилу, розхлябаністю окремих членів партії, цілих організацій та відсутністю живого зв'язку губернського центру з периферією... Серйозною небезпекою є для нас виступи контрреволюційних банд"⁴². Губком рекомендував усім партійним організаціям губернії "тримати найтісніший зв'язок як з робітничою масою, так і селянською, всіляко залучаючи її до широкої роботи та життя міста, регулярно посылати агітаторів та інструкторів, запровадити практику недільних об'їздів повітів, влаштування хат-читалень. Посилити організаційну та агітаційну роботу в містах та селах... Посилити політичну та партійну роботу серед Червоної армії, особливо запасних та кавалерійських частин, призначати надійних політкомів, постійно слідкувати за настроями в частинах". Але ці заходи виявилися запізними. У більшовицького керівництва губернії просто не залишилося часу для втілення їх у життя.

Підсумовуючи, варто відмітити, що більшовики не змогли закріпитися на Чернігівщині, оскільки не отримали широкої підтримки з боку міського та сільського населення губернії. Ряд суттєвих прорахунків не дозволив налагодити ефективне функціонування управлінського апарату, подолати глибоку економічну та фінансову кризу, вирішити гострі соціальні питання. Більшовики поступилися місцем денікінцям, які так само не змогли надовго утриматися на Чернігівщині. Але, як показали подальші події, більшовики змогли зробити для себе правильні висновки. Досвід громадянської війни довів, що силові методи у вирішенні складних політичних, соціальних, економічних та інших життєво важливих проблем не тільки не досягають цілі, але й посилюють протидію, призводять до кривавих конфліктів. Відновивши на початку грудня 1919 року радянську владу в губернії, місцеві більшовики розпочали пошук компромісних рішень основних питань, не відмовляючись повністю від застосування сили, що врешті дозволило вирішити головні проблеми, які гостро стояли перед новою владою та населенням губернії.

¹ Супруненко М. Україна в період іноземної востпної інтервенції і громадянської війни 1918–1920. – К., 1951. – 343 с.; Білан Ю.Я. Героїчна боротьба трудящих України проти внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервенцій у 1918–1920 роках. – К., 1957. – 47 с.; Бабій Б.М. Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917–1920 рр. – К., 1958. – 267 с.; Ганжа І.Х. Перші колективні господарства на Україні 1917–1920 рр. – К., 1960. – 151 с.; Українська РСР в період громадянської війни: В 3 т. – Т. 2: Розгром буржуазно-куркульської Директорії. Вигнання інтервенції Антанти. Визволення України від денікінців (листопад 1918 – грудень 1919). – К., 1968. – 423 с.; В боротьбі за владу советов на Україні. Из истории борьбы большевистских организаций за завоевание и укрепление Советской власти на Украине. – К., 1977. – 347 с.; Березовчук Н.Д., Бондаренко Г.В. Пролетарская опора в деревне: к истории комитетов бедноты на Украине. – К., 1986. – 115 с.

- Косенко И.П., Симоненко В.И. Черниговщина в годы гражданской войны. 1919–1920. – К., 1976.
- ² Черниговщина в годы гражданской войны. 1919–1920. Сб. документов и материалов /Сост.: В.И. Кудряшова, П.Я. Кудряшов, Г.П. Петрова и др. – К., 1975. – 456 с.
- ³ Грищенко А. Политичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1919-й. – К., 1996. – 82 с.; Малик Я.Й., Береза О.І. Запровадження радянського режиму в українському селі (1917–1920). – Львів, 2001. – 391 с.
- ⁴ Політична історія України. XX століття: У 6 т. – Т. 2: Революція на Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920). – К., 2003. – 488 с.
- ⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 21. – Арк. 55.
- ⁶ Костомаров Д. Демисин и Врагтель: история конфликта //Родина. – 2007. – № 10. – С. 73.
- ⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 16. – Арк. 44.
- ⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 75. – Арк. 39.
- ⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 44. – Арк. 26.
- ¹⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 72. – Арк. 30.
- ¹¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 44. – Арк. 18.
- ¹² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 21. – Арк. 55.
- ¹³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 122. – Арк. 72зв.
- ¹⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 74. – Арк. 2.
- ¹⁵ Туревич И.Г. Дисвик //Нижинська старовина. Ніжинознавчі студії № 2: Історико-культурологічний збірник. – Вип. 2 (5). – Ніжин, 2006. – С. 124–126, 128.
- ¹⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 75. – Арк. 10.
- ¹⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 74. – Арк. 53зв.
- ¹⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 74. – Арк. 2–3.
- ¹⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 72. – Арк. 135зв.
- ²⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 21. – Арк. 56зв.
- ²¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 75. – Арк. 37.
- ²² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 72. – Арк. 27зв.
- ²³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 75. – Арк. 41.
- ²⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 16. – Арк. 29зв.
- ²⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 21. – Арк. 60.
- ²⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 21. – Арк. 64.
- ²⁷ Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 334.
- ²⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 72. – Арк. 70.
- ²⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 16. – Арк. 34.
- ³⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 21. – Арк. 64зв.
- ³¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 44. – Арк. 35.
- ³² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 21. – Арк. 62зв.
- ³³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 21. – Арк. 62зв.
- ³⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 16. – Арк. 20.
- ³⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 21. – Арк. 45.
- ³⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 21. – Арк. 64зв.
- ³⁷ Павлюченков С. Ильич в зале. О производстве и потреблении самогона в послереволюционные годы //Родина. – 1997. – № 11. – С. 25.
- ³⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 74. – Арк. 17.
- ³⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 21. – Арк. 58.
- ⁴⁰ Черниговщина в годы гражданской войны. 1919–1920. – С. 75.
- ⁴¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 44. – Арк. 35.
- ⁴² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 74. – Арк. 6.
- ⁴³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 72. – Арк. 67.

СЕРГЄЄВА С.

Польсько-українсько-радянська війна на Чернігівщині (травень–липень 1920 року)

В історії української революції 1920 рік ознаменувався спробою Директорії УНР та її уряду відновити українську суверенну державу за допомогою союзу з Польщею та польських військ.

Армія УНР, опинившись наприкінці 1919 р. в районі Чорторії над Случчю, на Волині в оточенні більшовиків, денікінців та поляків, була не в змозі продовжувати боротьбу як регулярне військо. Відтак, 6 грудня 1919 р. частина збройних сил УНР вирушила у Зимовий похід у запілля більшовиків і денікінців. Голова Директорії С. Петлюра, якому 15 листопада 1919 р. члени Директорії Ф. Швець і А. Макаренко передали свої повноваження, вийшов до Варшави для участі у переговорах з поляками, які вже проводила місія УНР на чолі з міністром закордонних справ А. Лівичким, щодо налагодження стосунків з країнами Антанти.

Протягом 21–24 квітня 1920 р. між УНР та Річчю Посполитою в особах С. Петлюри та "начальника держави" Ю. Пілсудського був підписаний так званий Варшавський договір, який складався з політичного договору та військової конвенції. Політичний договір передбачав визначення західного кордону УНР по колишньому російсько-австрійському кордону – по лінії р. Збруч вздовж східного кордону Рівненського повіту до Прип'яті. Одночасно Польща визнавала незалежну УНР на чолі з головним отаманом С. Петлюрою. Згідно з військовою конвенцією українська армія мала наступати на Україну разом з польським військом під загальним командуванням польської сторони. Всі залізничні в Україні передавалися в розпорядження польської влади, необхідні харчові продукти, коней, підводи і т. ін. мав постачати для польського війська український уряд. Поляки планували брати участь в операціях до Дніпра, тобто лише в межах Правобережної України, яку вважали юридично своєю (територія Речі Посполитої до першого розподілу 1772 р.). Тепер вони зобов'язувалися визнати цю територію за Україною. Далі, на схід від Дніпра поляки не планували допомагати українцям.

Ісаак Мазепа, голова уряду УНР (серпень 1919 – травень 1920), уродженець с. Костобобрів (тепер – Семенівського району Чернігівської області), оцінюючи цей альянс зазначав, що "польсько-український союз 1920 року був наслідком трагічної ситуації, що створилась на українському фронті восени 1919 року. Під впливом надзвичайно несприятливих умов торішньої боротьби галицькі провідники вважали, що тільки в союзі з тією чи іншою російською владою можна було знайти вихід для української справи. В можливості порозуміння з поляками галичани не вірили. Наддніпрянські провідники ставилися з недовір'ям як до "червоної", так і до "білої" Росії, а тому після листопадових катастроф стали шукати порозуміння з сусідніми державами на заході – Польщею та Румунією".

Відтак, умови Варшавського договору, зокрема перехід до Польщі західних українських земель, призвели до глибоких і болючих розбіжностей серед українців. Проти договору рішуче протестував екзильний уряд ЗУНР та всі галичани. Протестували українські політичні діячі на еміграції: М. Грушевський, В. Винниченко, М. Шаповал, С. Вітик, інші. І. Мазепа вважав, що договір у Варшаві знищив широку коаліцію українських національних сил. В той час, як деякі наддніпрянські кола прийняли цей договір майже без

застережень, наддніпрянські соціалісти і ціле галицьке громадянство поставились до нього рішуче ворожо. Укладання договору змусило уряд І. Мазепи скласти повноваження.

25 квітня 1920 р. почався наступ польсько-українських військ на Київ і Бобруйськ на фронті від Прип'яті до Дністра. У поході брали участь три польські армії. В їхньому складі нараховувалось 9 піхотних дивізій та чотири кавалерійські бригади. Українські частини складалися з двох стрілецьких дивізій на чолі з полковником Марком Безручком та Олександром Удовиченком, а також з частин, що повернулися з Зимового походу. Їм протистояли 12-а та 14-а радянські армії: 7 стрілецьких, одна кавалерійська дивізія та Перша галицька бригада². На території Центральної України дислокувалися 1-а Кінна армія, окрема кавалерійська бригада Котовського, дивізія Червоного козацтва³.

Вже 7 травня частини 3-ї польської берег Дніпра і вступили на територію Чернігівської губернії.

Зазначимо, що події польсько-української війни на Чернігівщині у краєзнавчій історіографії описані дуже поверхово, стисло, без аналізу військових операцій і тільки з боку радянських сил. В документах та періодиці того часу інформація про військові операції також вкрай обмежена. Лише іноді згадуються окремі дати переходу з рук до рук населених пунктів. Найбільш повно військові події цієї кампанії описані у праці російських військових істориків М. Какуріна та В. Мелікова "Гражданская война в России: Война с белополяками", яка вийшла в Москві у 2002 році. Книга була написана відразу після війни і пізніше не піддавалася цензурі. Один з авторів – колишній царський офіцер-фронтовик М. Какурін (1883–1936) добровільно приєднався до УГА, перейшовши з нею на територію Великої України, де в березні 1920 р. вступив до Червоної армії, учасник війни проти поляків⁴. У праці докладно описані військові операції травня–червня 1920 р. на Чернігівщині в зоні дій 12-ї армії, але відомості про дії українських військових формувань на території губернії відсутні.

Поляки захопили невелику частину території Чернігівської губернії на лівому березі Дніпра. Під нетривалою окупацією опинились кілька населених пунктів: на заході губернії у Городнянському повіті – Любеч, Радуть та дві волості Остерського повіту на південному заході – Нікольсько-Слобідська та Броварська (разом з Жукинською волостою відійшли до Київської губернії згідно з постановою ВУЦВК "Про адміністративно-територіальний поділ Чернігівської губернії від 31 січня 1923 р.). Таким чином, Чернігівщина опинилась у зоні військових дій польсько-українського Східного та радянського Південно-Західного фронтів.

Як вже зазначалося, 9 травня 1920 р. біля устя р. Прип'ять поляки, відтіснивши експедиційний корпус 12-ї армії за Дніпро, в районі Києва переправились на лівий берег. Дніпровська флотилія відійшла угору по Дніпру. Далі польські частини розвивали наступ у напрямку Дарниці Чернігівської губернії. Того ж дня командуючий військами Південно-Західного фронту О. Сгоров терміновою телеграмою вимагав у командування армії рішучих дій, щоб відкинути противника за Дніпро. Як наслідок – запеклі бої на фронті 12-ї армії в наступні дні.

Просуваючись на північ, 11 травня поляки зайняли станцію Бровари. Наступного дня 20-а стрілецька та Башкирська кавалерійська бригади (5 травня 1920 р. перекинута з Уралу на Південно-Західний фронт до складу 12-ї армії) з боєм повернули Бровари. Однак, того ж дня під натиском переважаючих сил противника червоні залишили станцію та відійшли на північ. У наступні дні відбувалися невеликі бойові зіткнення на півночі від містечка Бровари. Від 13 травня наступальний порив поляків поступово послабшав. 15 травня

Становище на польсько-українсько-радянському фронті станом на 14 травня 1920 року

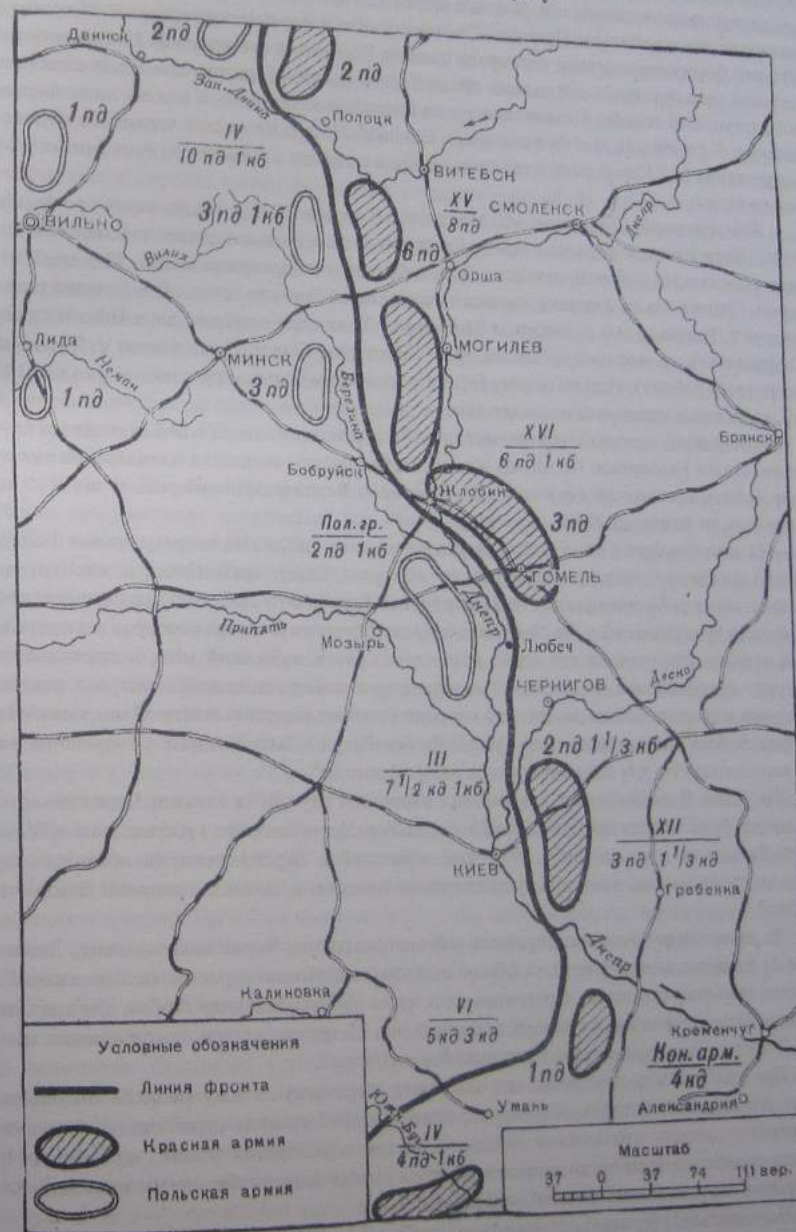

Схема № 3

19-а стрілецька та Башкирська кавалерійська бригади перейшли у наступ на села Пухівка та Зазим'є, що розташовані за 18 км та 12 км відповідно на північний захід від Броварів. Але наступ виявився невдалим. Частина військ 12-ї армії (штаб армії перебував у Ніжині) розташувалась у районі сіл Димерка–Семиполки–Літки Чернігівської губернії. 25 травня її військові формування щільно перекрили шосе на Чернігів та залізницю на Ніжин, готуючи головний удар проти поляків вздовж лівого берега Десни. 27 травня 12-а армія відновила свої наступальні спроби. Незважаючи на надзвичайно запеклі бої, її успіхи мали місцеве значення: 7 стрілецька дивізія захопила с. Пухівка⁵. В перших числах червня закінчилося зосередження 25-ї Чапаївської дивізії, що прибула на фронт з Поволжя та була влита в 12-у армію в Острі.

Командуючий 12-ю армією С. Меженінов 3 червня 1920 р. віддав наказ про форсування Дніпра головними силами армії. Дніпровська флотилія, яка знаходилась північніше Лоева Гомельської губернії, повинна була забезпечити переправи військ 12-ї армії під Києвом. Судна в ніч на 2 червня знялися з якоря і пішли вниз за течією. О 6-й годині ранку пройшли с. Радуль, о 9-й – Любеч, о 12-й годині 35 хвилин прийшли до с. Навози (тепер с. Дніпровське), де поповнили запаси дров⁶. Переправі біля с. Пічки (тепер с. Яблунівка Козелецького району), куди по лівому берегу форсованим маршем рухалися підрозділи 12-ї армії, намагалась зашкодити польська авіація.

Розвиваючи наступ, 8 червня частини 58-ї стрілецької дивізії і 19-ї стрілецької бригади оволоділи Броварами. На кінець дня 10 червня поляки залишили плацдарм на лівому березі Дніпра, покинувши таким чином, територію Чернігівської губернії. В ніч з 10 на 11 червня вони залишили Київ⁷.

На заході губернії події розгортались наступним чином. На початку травня 1920 р. польсько-українські частини підійшли до Дніпра і Сожа, наблизившись впритул до Городнянського та Чернігівського повітів губернії. Терміново у Добрянці був сформований кінний загін і направлений у бік Лоева для охорони берега та річкових переправ від поляків. Трохи пізніше сформували ще один загін та підірвали лоевський міст, попереджаючи переправу супротивника по ньому. В середині травня Городнянський повітовий ревком сформував додаткові бойові загони для охорони річкових кордонів повіту. Один з них мав захищати бойову дільницю по лінії Кукарі–Любеч–Радуль–Лоев–Вовчуги. Створено також загін велосипедистів для налагодження зв'язку з фронтом⁸.

На лінії Навози–Любеч для несення охоронної служби за наказом Чернігівського губревкому було направлено караульний батальйон Чернігівського губернского військового командування. За місяць – на світанку 19 червня – батальйон переправився на правий берег Дніпра та почав наступ, маючи із супротивником невеликі сутички в межах річки Дніпра та Прип'яті⁹.

За донесенням начальника третього військового району Чернігівського повіту Лазовського 11 травня в селах Навози та Мньов відбулася нетривала перестрілка з поляками¹⁰. 18 травня польська кавалерія, переправившись через Дніпро, захопила Любеч, але в ніч на 22 травня була вибита з містечка¹¹. Є відомості, що 23 травня поляки, пограбувавши містечки Любеч та Радуль, відійшли на правий берег Дніпра¹².

Про грабунки та знущання над місцевим населенням з боку поляків сповіщали селяни звільнених територій. "Население прифронтовой полосы ограбляется поляками поголовно, – писала чернігівська газета, – системы развёрсток у них, конечно, нет; специально действующих органов продовольствия у войск нет и снабжение их производится "кустарным" путём, за счёт местного населения"¹³.

Чернігівські губерські органи влади – губпартком КП(б)У та губвиконком – почали

готуватися до зустрічі з наступаючими польсько-українськими частинами наприкінці квітня 1920 р. Згідно з телеграмою ЦК КП(б)У від 30 квітня в губернії розпочалась широка мобілізація комуністів та безпартійних до Червоної армії. Партійні політпрацівники були направлені в Остерський повіт, в райони між Десною і Дніпром, в населені пункти Чернігівського та Городнянського повітів, прилеглі до Дніпра, для проведення агітації проти наступаючих поляків та "зрадника" Петлюри. Війська чернігівського гарнізону кожного дня відвідували агітатори для "антипольських та антипетлюрівських розмов"¹⁴.

Для оперативного керівництва роботою губком КП(б)У 5 травня 1920 р. виділив зі свого складу партійну трійку – губбюро – у складі Я. Чубіна, М. Осадчого, О. Одинцова. Згодом подібні партійні трійки утворилися у повітах губернії. За прикладом та вказівкою губбюро в губерньському центрі, повітах, навіть у волостях створюються революційні комітети (ревкоми) та революційні трибунали – з трьох осіб кожний. Так, 9 травня 1920 р. Чернігівський губвиконком на своєму засіданні створив губерньський військово-революційний комітет на чолі з Т. Коржиковим та передав йому всю повноту влади в губернії¹⁵. Днем раніше був утворений губерньський військовий ревітрибунал. У повітах почали діяти ревкоми: 4 травня – у Ніжині, 7 травня – в Острі та Козельці, 8 травня – в Конотопі, 11 травня – в Чернігові, 12 травня – в Сосниці та Городні. Сосницький ревком 14 травня звернувся до волосних виконкомів з вимогою негайно організувати водревкоми та "с престоупними контрреволюційними елементами борються всіма мерами вплоть до расстрела"¹⁶.

Після форсування Дніпра та вступу на територію Чернігівської губернії польські війська продовжували наступальні бої. Перед радянсько-більшовицьким керівництвом губернії постала загроза повної її окупації. За наказом губревкому 10 травня була створена евакуаційно-ліквідаційна комісія, яка, на вимогу реввійськради 12-ї армії, розпочала спільну роботу з евакуації населення. В Чернігові залишалися губревком, губвоєнком, губчека, гублпродком, губкомдезертир зі скороченими штатами. Всі інші установи, скоротивши свої штати, евакуювались до міст Кролевець та Новгород-Сіверський¹⁷. Туди ж були відправлені спеціалісти установ та підприємств прифронтових міст Остра та Козельця. Наказом губревкому всі радянські установи Чернігівщини оголошувались мілітаризованими – з введенням суворої дисципліни, збільшенням робочого часу, із забороною звільнятися або переходити з одного місця роботи на інше за власним бажанням¹⁸.

Основні зусилля губбюро та губревком спрямовували на мобілізацію населення до лав Червоної армії та на боротьбу з дезертирством. Ще наприкінці квітня 1920 р. на шостій губерньській конференції КП(б)У наголошувалось, що на Чернігівщині не вистачає 80 % необхідної кількості війська. Поповнити його передбачалось за рахунок мобілізації селян та робітників губернії. Проблема полягала в тому, що мобілізовані на Чернігівщині вояки не бажали воювати з повсталими селянами, часто самі переходили на бік повстанців. Відтак, місцеві комуністи вважали за необхідне військові частини губернії відправляти на територію Росії в обмін на російські військові сили¹⁹.

Всіх цивільних чоловіків призовного віку, які раніше служили в армії, було віднесено до дезертирів. Відповідні установи: Чернігівський губкомдезертир (губерньська комісія боротьби з дезертирством), повітові комдезертири (комдези), так само як губерньський та повітові військкомати, розгорнули широку роботу з примусової мобілізації населення. Так, 19 травня Чернігівський повітовий воєнком видав наказ по місту та повіту, що зобов'язував "всіх громадян віком від 18 до 24 років, всіх родів військ, з'явитись у повітвійськкомат по вулиці Петроградській для зарахування на дійсну військову службу"²⁰. Але мобілізація гальмувалась відвертим або скритим небажанням населення, передусім селян, воювати.

Трохи пізніше запрацювали виконкоми у Козелецькому (16 липня), Глухівському, Кролевецькому (7 серпня), Сосницькому повітах.

У червні–липні 1920 р. на Чернігівщині відбулися партійні конференції, на яких розглядався військово-політичний та соціально-економічний стан губернії. Вбачаючи розширення селян шляхом організації комітетів незалежних селян, керівництво роботою яких покладалось на партійні осередки. З метою підтримки фронту та родин червоноармійців активізувались конфіскації та реквізиції майна у заможних городян. На своєму засіданні 28 липня Чернігівське губбюро вирішило: "...взять все у буржуазии, оставив самое необходимое по следующей норме: на одного человека: – мужчину: белья оставив самое необходимое по следующей норме: на одного человека: – мужчину: белья три пары, костюмов один летний и один зимний, одно зимнее пальто, одну шапку, одну шляпу или фуражку, одну пару сапог или ботинок, две пары носков; – женщину: белья три пары, две летние юбки и две зимние, один платок или одну шляпу, одну пару ботинок, две пары чулок, две пары носков, одно зимнее пальто. меховые вещи, а также валенки подлежат конфискации, в каком бы количестве ни имелись; – мебели: по одному стулу на человека, не более двух столов на семью. В исключительных случаях, когда семья превышает 8 человек, разрешается оставить три стола, одну кровать на два человека, один шкаф на семью, один буфет, один стейный или карманный часы на семью. Остальное же отбирается. Посуда: один самовар, одну чашку, одну чайную ложку на одного человека, один нож на два человека по две кастрюли на семью. Все вазы подлежат конфискации. Продовольствие: оставляют на три дня со дня обыска. Если в семье имеются дети, оставляется одна корова на семью. Постель: одно одеяло на два человека, по одной простыне на одну кровать, по одной подушке на человека, по одной наволочке на подушку, по одному полотенцу на человека, по две скатерти на стол, по одной клеенке на семью, перины все конфискуются. Упряжь: лошади, упряжь и повозки конфискуются. Драгоценности: все серебряные и золотые вещи конфискуются. Денег, кредитных и разных знаков не свыше 10000 на семью. Ковры, дорожки конфискуются. Электрические лампочки по одной на семью. Конфискуются все музические инструменты"⁷⁸.

Згідно з рішенням губвиконкому всі конфісковані речі розподілялись між родинами червоноармійців та трудящими м. Чернігова⁷⁹.

Переможний наступ об'єднаних радянських військ, зокрема 1-ї Кінної армії С. Будьонного, змусив польсько-українські війська відступати до Дністра, згодом – до Варшави. Після розгрому червоних під Варшавою почався польсько-український контр-наступ. 12 жовтня у Ризі польський уряд уклав з більшовиками перемир'я, яке стало важким ударом для української армії. Незважаючи на це, уряд і командування УНР стояли за продовження боротьби проти більшовиків. Після важких боїв 21 листопада 1920 р. армія УНР, що нараховувала до 25 тисяч осіб, перейшла Збруч. На території польської держави українських вояків було інтерновано в табори.

Таким чином, спроба головного отамана УНР С. Петлюри та уряду Директорії відновити суверенну небільшовицьку Україну за допомогою польських збройних сил зазнала поразки.

Опинившись у зоні військових дій, Чернігівська губернія в черговий раз пережила жахи окупації та громадянської війни. Оцінюючи цей період, І. Мазєпа писав: "Звільнивши свої сили на зовнішньому фронті, більшовики почали зміцнювати свої апарати влади на Україні під захистом регулярних московських армій. Це віщувало недобрый кінець для збройних змагань Української Народної Республіки"⁸⁰.

¹ Мазєпа І. Україна в огні й бурі революції. – К., 2003. – С. 389.

² Симонович Р., Табачник Д. Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України. – К., 2007. – С. 681.

³ Там само. – С. 687.

⁴ Там само. – С. 685.

⁵ Какурин Н., Мельников В. Гражданская война в России: Война с белопольскими. – М., 2002. – С. 164–166.

⁶ Широкоград А. Великая речная война 1918–1920 гг. – М., 2006. – С. 370.

⁷ Борьба за победу Радикальной власти на Чернігівщині. – К., 1971. – С. 225.

⁸ Знамя Советов (Чернігів). – 1920. – 31 июля. – С. 2.

⁹ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-5. – Оп. 1. – Од. зб. 47. – Арк. 220.

¹⁰ Знамя Советов. – 1920. – 23 мая. – С. 1.

¹¹ Знамя Советов. – 30 мая. – С. 1.

¹² Знамя Советов. – 5 мая. – С. 2.

¹³ Чернігівщина в годы гражданской войны 1919–1920. Сб. док. и материалов. – К., 1975. – С. 254.

¹⁴ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Од. зб. 10. – Арк. 113.

¹⁵ ДАЧО. – Ф. 189. – Оп. 2. – Од. зб. 27. – Арк. 76.

¹⁶ Знамя Советов. – 1920. – 3 июня. – С. 2.

¹⁷ ДАЧО. – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Од. зб. 34. – Арк. 332.

¹⁸ ДАЧО. – Ф. П-8477. – Оп. 1. – Од. зб. 74. – Арк. 11а.

¹⁹ Знамя Советов. – 1920. – 20 мая. – С. 2.

²⁰ Знамя Советов. – 1920. – 26 мая. – С. 1.

²¹ ДАЧО. – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Од. зб. 34. – Арк. 58.

²² ДАЧО. – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Од. зб. 33. – Арк. 134.

²³ ДАЧО. – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Од. зб. 33. – Арк. 131.

²⁴ ДАЧО. – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Од. зб. 34. – Арк. 152.

²⁵ ДАЧО. – Ф. П-8477. – Оп. 1. – Од. зб. 77. – Арк. 4.

²⁶ Знамя Советов. – 1920. – 15 авг. – С. 3.

²⁷ Чернігівщина в годы гражданской войны 1919–1920. – С. 270–271.

²⁸ Знамя Советов. – 1920. – 27 мая. – С. 2.

²⁹ ДАЧО. – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Од. зб. 33. – Арк. 198.

³⁰ Там само. – Арк. 227.

³¹ Знамя Советов. – 1920. – 16 июля. – С. 3.

³² Знамя Советов. – 1920. – 10 июля. – С. 1.

³³ Знамя Советов. – 27 июля. – С. 1; 29 июля. – С. 3.

³⁴ ДАЧО. – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Од. зб. 33. – Арк. 131.

³⁵ ДАЧО. – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Од. зб. 34. – Арк. 112.

³⁶ Чернігівщина в годы гражданской войны 1919–1920. – С. 308–309.

³⁷ ДАЧО. – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Од. зб. 34. – Арк. 74.

³⁸ Там само. – Арк. 242.

³⁹ Мазєпа І. Вказ. праця. – С. 440.

ОНЩЕНКО О.

Софія Соколовська – видатна постать Чернігівщини у революції 1917–1921 років

Соколовська Софія Іванівна (29.3(10.4).1894–26.8.1938) народилася в Одесі в родині адвоката. Після переїзду до Чернігова, де батько отримав посаду судді, Софія навчалася в Чернігівській жіночій гімназії. З перших років навчання Софія Соколовська значно вирізнялася з-поміж своїх ровесниць. Вона була напрочуд обдарованою дівчинкою: малювала, писала вірші, грала на музичних інструментах, захоплювалася спортом. У гімназії Соколовська стає членом одного з учнівських революційних гуртків. За дорученням товаришів зберігає вдома нелегальну літературу¹.

Закінчивши гімназію із золотою медаллю, у 1912–1914 роках Софія Соколовська продовжує навчання у Петербурзькому жіночому медичному інституті. Згідно з Положенням від 1904 р. він прирівнювався до медичних факультетів університетів, оскільки мав готувати фахівців не тільки з жіночих і дитячих хвороб, але і лікарів широкого профілю. Слухачки, як і випускники університетів, одержували звання лікаря, “зі всіма наданими цим званням правами на медичну діяльність і службу, крім прав по чиновницькому”.

Проте вже у 1914 р. дівчина переходить на юридичний факультет Вищих жіночих курсів (Бестужевських) у Санкт-Петербурзі, які вже з моменту їх відкриття у 1878 р. приваблювали багатьох молодих дівчат, що прагнули вищої освіти – запоруки професійної діяльності та самостійного заробітку у майбутньому. Бестужевські курси, відомі демократичними традиціями жіночого студентства, виглядали в очах потенційних абітурієнток осередком вільномудства, центром, який сприяв виробленню власного світогляду та допомагав включитися у громадську діяльність. Образ бестужевки був своєрідним символом освіченої, суспільно активної, самостійної молодої жінки, викликав захоплення значної частини жіночої молоді та пересторогу уряду, який, шоправда, небезпідставно, розглядав значну частину бестужевок як політично неблагонадійних².

На Бестужевських курсах навчалася багато уродженок України, зокрема і дівчат з Чернігівщини. Так, за спогадами однієї з них, на момент закінчення гімназії “давню вже було вирішене питання, що я вступлю на Вищі жіночі курси в Петербурзі. З Чернігова щорічно вступало туди кілька осіб, і ми вже чули живі, захоплюючі розповіді наших попередниць”³.

Тож природно, що Софія Соколовська, маючи власні стійкі політичні переконання ще з років навчання у гімназії, стає активною учасницею громадсько-політичного життя студентської громади, студентських виступів, а у 1915 р. вступає до Російської соціал-демократичної робітничої партії більшовиків – РСДРП(б). Є невідвержені свідчення, що майже одразу після цього вона за партійним дорученням виїжджає до Фінляндії. У 1916 р. у Чернігові як член “Південної військової організації” проводить революційну пропаганду серед солдатів, у профспілках і товаристві Червоного Хреста, готує прокламації⁴. Лютневу революцію зустріла у Петрограді.

Софія Соколовська.

Навесні 1917 р. С. Соколовська повернулася до Чернігова, де розпочала партійну діяльність у Чернігівському губернському комітеті РСДРП(б) та губернському військово-революційному комітеті. Молода більшовичка одразу опинилася у самому вирі політичних подій. Восени 1917 р. Чернігів охопило безладдя та свавілля солдат – 13-й запасний піхотний полк організував військовий виступ, який дуже налякав місцевих жителів. За спогадами губернського комісара Д. Дорошенка основну провину за виступ військових місцева влада поклала на більшовиків, на чолі яких стояла “зовсім молоденька панночка Соня Соколовська”. Проте виступ солдатів вдалося втихомирити без кривавих наслідків⁵.

На думку Д. Дорошенка, більшовики у Чернігові не були впливовою політичною та військовою силою, хоча їхня очільниця неодноразово і виступала у міській думі. Лише на початку грудня 1917 р., коли в губернії запанувала повна анархія, об’єднане засідання рад робітничих, солдатських і селянських депутатів та представників військових частин прийняло пробільшовицьку резолюцію. Софія Іванівна також оцінювала становище більшовиків по всій країні досить критично. На початку січня 1918 р. під час партійних зборів вона заявила: “...радянська влада не поглибила справу революції через неорганізованість мас і “соціалістичні” заходи свої, а внесла лише анархію в економіку Росії і без того розхитану. Всі декрети не витримують критики. Уся сила Ради Народних Комісарів – у багнетах, але це ознака безсилля: “багнети розходяться по домівках””.

30 грудня 1917 р. С. Соколовська звернулася до командування 1-го Мінського червоногвардійського загону по допомогу у встановленні радянської влади в місті. 19 січня 1918 р. загін на чолі з лівим есером М. Порадіним увійшов до міста – була встановлена радянська влада. Зміна влади відбулася мирним шляхом, проте потім червоногвардійці почали відверто конфліктувати з місцевою радою, перейшли до репресій щодо населення. У таких складних умовах важливим досягненням місцевої ради стало запобігання кривавим розправам. Після втручання ради та особисто Софії Іванівни були звільнені кілька чернігівських громадських діячів і членів губернської земської управи, затриманих червоногвардійцями, відпущені 75 офіцерів, яких збільшовичені солдати тримали у казармах 13-го запасного піхотного полку і збиралися розстріляти⁶. Про врятування офіцерів згадував і Д. Дорошенко: “Казали, що Соня Соколовська, яка стала на чолі Чернігівського “совдепа”, рішуче виступила проти убивств і мордувань, навіть оповідали, що вона врятувала коло сотні офіцерів, яких більшовики знайшли в Чернігові і хотіли всіх вирізати... Коли вона рятувала сотні невинних людей від загибелі, то честь їй!”⁷

Проте зміна політичної ситуації у країні вплинула на розстановку сил у Чернігові. На середину лютого 1918 р. містом поширилися чутки про наближення німців. Як наслідок – загін М. Порадіна в ніч на 16 лютого 1918 р. без попередження міської ради залишив Чернігів. С. Соколовська залишилася у місті і продовжувала партійну діяльність. Під час австро-німецької окупації весною–літом 1918 р. вона працювала у Чернігівському підпільному губернському комітеті КП(б)У, обіймала посаду голови губернського революційного комітету.

Влітку 1918 р. директор Державної варті департаменту Міністерства внутрішніх справ Української Держави доповідав міністрові внутрішніх справ: “Найбільшим впливом і авторитетом у партійному середовищі Чернігова користується Софія Іванівна Соколовська, яка є керівником групи більшовиків... Зараз Соколовська продовжує служити центром, навколо якого групується найбільш активний і непримиренний більшовицький елемент... Я прошу вашого розпорядження про негайну ліквідацію як самої Соколовської, так і елементів, що грубуються навколо неї...”⁸

Софія та Олексій Соколовські – діти Івана Соколовського.

Софія та Олексій Соколовські з батьками.

Софія та Олексій Соколовські з батьком.

Софія та Олексій Соколовські.

Софія.

Фото надані Тетяною Олексівною Потапенко. Публікуються вперше.

У червні 1918 р. чернігівські більшовики обирають С. Соколовську делегатом на І з'їзд КП(б)У, який відбувся 5–12 липня 1918 р. у Москві.

З осені 1918 р. Софія Іванівна – на партійній роботі у Києві, потім в Одесі, де працювала під псевдонімом "Светлова Олена Кирилівна" та "Олена". Вона була одним з організаторів і керівників Колегії іноземної пропаганди при Одеському обласному комітеті КП(б)У, створеної у грудні 1918 р. за розпорядженням ЦК РКП(б) для ведення революційної роботи у військах англо-французьких інтервентів. Діяла вона як підпільна група. С. Соколовська входила до складу президії колегії, була редактором газети "Le communiste" ("Комуніст").

Діяльність "Іноземної колегії" розповсюджувалася на південь України, Бессарабію, Румунію, її газети та листівки доходили до Салонік, Константинополя, Марселя, де формувалися частини для відправлення до Росії. Під впливом її пропаганди солдати відмовлялися воювати проти радянської республіки, у частинах і на кораблях спалахували повстання¹¹.

З грудня 1919 р. до лютого 1921 р. молода жінка перебувала на партійній роботі за кордоном у складі так званої чекістської "малої Одеси" – ветеранів одеського підпілля 1918–1919 років¹². Вірогідно, що у Парижі вона працювала у Західноєвропейському регіональному бюро Виконавчого комітету Комуністичного Інтернаціоналу.

У лютому 1921 р. повертається до Москви: 1921–1924 – заступник завідуючого Московським губернським відділом політичної освіти, 1924–1928 – на партійній роботі на Коломенському паровозобудівному заводі, 1928–1930 – інструктор Московського комітету ВКП(б), член редакцій журналу "Масовик" та "Крестьянской газеты", з 13 липня 1930 р. по 26 січня 1934 р. – член Центральної Контрольної Комісії ВКП(б), голова Центральної комісії по чистці радянського апарату, 1934–1935 – завіділлом хат-читалень Народного комісаріату освіти РСФРР, з 1935 р. – заступник директора, а згодом і директор кіностудії "Мосфільм".

Що ж стосується особистого життя С. Соколовської, то відомо, що вона була одружена з Яковом Аркадійовичем Яковлевим (Епштейном) (1896–1938) – відомим радянським державним і партійним діячем, членом Бюро ЦК КП(б) України, народним комісаром землеробства СРСР, головою Всеросійської Ради сільськогосподарських колективів, заступником голови Комісії партійного контролю при ЦК ВКП(б).

Яків Епштейн був старшим сином у родині службовця чи вчителя з м. Гродно. Мав двох братів. Давид (1898–1985) – чоловік відомого історика М.В. Нечкіної, у шлюбі з якою прожив 60 років. За освітою – хімік, закінчив Московське Вище технічне училище. З 1932 р. працював у Військовій академії хімічного захисту, дослужився до звання полковника. З 1950-х років до 1985 р. працював у системі Академії педагогічних наук¹³. Ієрохим (Ілля) Епштейн (1899–1981) у 1918–1920 роках служив у Червоній армії. В 1924 р. закінчив Ленінградський гірничий інститут за фахом інженер-будівельник. Протягом 1933–1938 років працював інженером та начальником управління будівництва Кузнецького металургійного комбінату. У 1938 р. був репресований. Пізніше реабілітований. У 1963 р. отримав звання заслуженого будівельника РРФСР, у 1966 р. – Ленінську премію¹⁴.

Імовірно, зустріч С. Соколовської з майбутнім чоловіком відбулася у 1921 р., коли Софія працювала у Московському губернському відділі політичної освіти, а Я. Яковлев

Я.А. Яковлев.

займав керiвну посаду у Головному управлiннi полiтпросу. Проте точних даних не маємо. Вiдомо лише, що у 1928 р. вони вже були одруженi. Свiдченням цього є лист Милiцi Василюкiни Нечкиноi своєму чоловіку Д. Епштейну вiд 26 липня 1928 р. В ньому вона згадує про Софiю Соколовську, яку знала за партiйним псевдонiмом як Олену Кирилiвну, – дружину Я. Яковлєва¹⁵.

Соколовська та Яковлєв разом працювали в Центральнiй Контрольнiй Комiсiї ВКП(б) наприкiнцi 1920-х – на початку 1930-х рокiв, були делегатами 16-го та 17-го з'їздiв партiї. Обом заарештованi 12 жовтня 1937 р. Я. Яковлєв був засуджений за участь у контрреволюцiйнiй терористичнiй органiзацiї i розстрiляний 29 липня 1938 р.¹⁶ Софiя Соколовська була також засуджена до страти i розстрiляна через мiсяць пiсля свого чоловіка – 26 серпня 1938 р.¹⁷ Реабiльованi посмертно. Дiтей у родинi, очевидно, не було.

Сьогодні пам'ять про Софiю Соколовську вшановують меморiальнi дошки в Одесi (рiк смертi вказано неврiрно) та Чернiговi (на будинку колишньої жiночої гiмназiї). Її ім'ям названа одна з чернiгiвських вулиць.

¹⁵ Історія Чернігівщини. Режим доступу: http://www.gorod.cn.ua/city_1084.html.

¹⁶ Дієпроев Е. Д. Нариси історії школи і педагогічної думки народів СРСР. – М., 1991. – С. 129.

¹⁷ Кобченко К., Пасько І. Українки на Санкт-Петербурзьких (Бестужевських) Вищих жіночих курсах (до 130-річчя заснування першого жіночого університету в Росії) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство. – 2008. – № 12. – С. 43–46.

¹⁸ Санкт-Петербурзькі Вишніе жіночі (Бестужевські) курси. (1878–1918): Сборник статей. – Л., 1973.

¹⁹ Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. – К., 1980. – С. 28.

²⁰ Бойко В., Демченко Т., Онiщенко О. 1917 рік на Чернiгiвщинi: історико-краєзнавчий нарис. – Чернiгiв, 2003. – С. 47–48.

²¹ Цит. за: Бойко В. Перше пришествя: Встановлення більшовицької влади в Чернiговi // Чернiгiвщина inkognita. – Вид. 2. – Чернiгiв, 2008. – С. 94.

²² Там само.

²³ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 pp.). – К., 2007.

²⁴ Цит. за: Історія Чернігівщини. Режим доступу: http://www.gorod.cn.ua/city_1084.html.

²⁵ Коновалов В. Иностранная коллегия. – М., 1958.

²⁶ Савченко В. Маловідомі факти з біографії С. Шварцбарда (до історії співробітництва з органами державної безпеки СРСР) // З архіву ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – № 1. – С. 120–137.

²⁷ 1930-е: повсякденність в переписці М.В. Нечкиної. Режим доступу: <http://www.his95.narod.ru/doc01/nechk.htm>.

²⁸ Российская еврейская энциклопедия. Режим доступа: www.rje.ru.

²⁹ "Что такое Теберда...". Из писем М.В. Нечкиной мужу Д.А. Эпштейну. 1928 г. // Отечественные архивы. – 2008. – № 4. Режим доступа: <http://www.rusarchives.ru/publications/teberda.shtml>.

³⁰ Залеский К.А. Империя Сталина: Биографический энциклопедический словарь. – М., 2000.

³¹ Левкович М. Отважные дочери украинского народа // Женщины в революции. – М., 1959; Коновалов В. Елена. – Одесса, 1969.

Отаман Панкрат Хижняк

Історія повстанського руху в с. Браниця Козелецького повіту (тепер – Бобровицького району) бере свій початок з кінця 1918 р., коли після антигетьманського перевороту в селі організувалася група з 60–70 молодих людей, що оголосила себе загonom "Вільного козацтва". З наступом військ Директорії загін розпочав активні дії, зокрема арештовував представників Союзу хліборобів та інших прихильників гетьманської влади. З приходом більшовиків частина вільних козаків перейшла на їхній бік, інші залишилися на боці УНР і влилися до лав її армії. Дехто, як-от: П. Хижняк, М. Острянок, І. Панченко, К. Сакув, не підтримали відкрито жодну сторону і залишилися в Браниці, нічим себе не виявляючи¹.

Запровадження більшовиками політики "воєнного комунізму" викликало гостре невдоволення селянства, що почало виливатися в активну протидію. Колишні вільні козаки стали ядром новоствореного повстанського загону, отаманом якого був обраний Панкрат Дем'янович Хижняк. Селяни допомогли зібрати зброю для загону, до того ж чимало її лишилося ще з часів "Вільного козацтва". На початку 1919 р. вночі група селян на чолі з Хижняком, озброєних гвинтівками, а подекуди й вилами, вбили у Браниці 11 представників радянської влади. Декілька чоловік втекли до Бобровиці і від них про повстання у Браниці стало відомо Козелецькій повітовій владі.

Наступного ранку Хижняк зібрав збори села, де оголосив, що минулої ночі він і його товариші вбили 11 "окошників" (так називали тих радянських працівників, що займалися мародерством), Ще кілька прихильників радянської влади були арештовані і на зборах було вирішено їх розстріляти як мародерів і грабіжників. Прямо на зборах за наказом Хижняка був застрелений Сава Полуян – батько більшовика, вбитого напередодні.

Тим часом до Браниці з Козельця прямував каральний загін, командиром якого був інший син убитого Сави Полуяна Андрій. Випередивши загін на 15 верст, він сам, сидючи на підводі з карабіном в руках приїхав прямо на збори. Наговл селян розступився, і Хижняк, схопивши гвинтівку і прицілившись з коліна, вбив Андрія Полуяна пострілом у голову. Коли до села прибув каральний загін, повстанці почали тікати до лісу і ніхто з них схоплений не був. Червоні звільнили засуджених до розстрілу, які зразу ж вбили батька та брата одного з повстанців – Дмитра Кушніра. Більшовики взяли заручників і повернулися до Козельця.

Опинившись на нелегальному становищі, браницькі повстанці приєднуються до загону отамана Ромашка, що діяв на території Козелецького повіту в районі сіл Ярославець, Стара Басань та Нова Басань, Озеряни та ін. Перебуваючи близько року в цьому формуванні, Хижняк отримав значний досвід партизанської боротьби. Зокрема, під час наступу польсько-української армії було організовано повстання в с. Озеряни, яке очолив уродженець села Терентій Коновалов, його заступником був Панкрат Хижняк. На придушення повстання

Дмитро Кушнір.

була кинута Башкірська дивізія. Повстанці, прорвавши оточення, відступили на південь, Невдовзі, 6 липня 1920 р., Ромашко був убитий, а його загін ліквідований. Хижняк з вісьмома односельчанами вливається в загін отамана Коваля. В цей час сам Панкрат підсумував свою діяльність наступними словами: "Я до сотні "босяків" (більшовиків – Є.Н.) передувив... Хоча й мене вб'ють, але це не важливо, я зробив що треба, і поки ще не дам себе в обиду". Невдовзі загін Коваля також був ліквідований. П. Хижняк залишає його рештки та повертається до Браниці, де активно продовжує антибільшовицький терор. Зокрема, був жорстоко закатований голова місцевого комнезаму, дехто навіть був спалений живцем.

Перебуваючи у Браниці, загін Хижняка вирішив легалізуватися. Це було вирішено зробити в досить авантюристичний спосіб. Селяни Браниці звернулися до Чернігівської губернії та Козелецької повітової інспекції із заявою, що Хижняк не бандит і не йде проти радянської влади, а лише захищає селян від грабінників та мародерів. Для перевірки в село виїхала комісія, яка розпитувала селян про Хижняка. Всі як один говорили про нього як про широго прихильника радянської влади та захисника селян. Для більшої переконливості про широго прихильника радянської влади та захисника селян. В результаті таких повстанці з'явилися і здали зброю – 7 старих гвинтівок та кілька бомб. В результаті таких заходів всім їм була надана амністія, вони навіть отримали назад зброю з правом носіння. Цю ситуацію повстанці прокоментували так: "Скільки будемо жити, дурнів у владі вистачить, давати нам амністію". Отримавши легальний статус повстанці продовжували свою справу.

На початку травня 1921 р. в Коляжеському лісі у Козелецькому повіті організувався повстанський загін із 17–18 чоловік під командуванням колишнього офіцера Павла Шидловського, що завідував транспортом на артилерійському складі у Києві і був направлений підпільною організацією для формування партизанського загону. З ним з Києва прибуло ще 5 чоловік, потім приєдналися жителі с. Данівка Данило та Олексій Шилоткачі та Євстрат Лисенко, які до того разом з П. Хижняком воювали у Коваля. Цей загін проіснував недовго – між киянами та місцевими виник конфлікт через пограбування місцевих селян. П'ятеро киян, в тім ліку і Шидловський, були вбиті бомбою². Лисенко та брати Шилоткачі забрали кулемет "Льюїс" та багато іншої зброї і влились до загону Хижняка.

Тим часом звістки про діяльність Хижняка стали надходити до повітової влади. На початку літа 1921 р. до Браниці був висланий загін повітової міліції. Зайшовши в село вночі, червоні наразилися на шалений спротив – був відкритий вогонь не лише з гвинтівок, але й з кулеметів "Льюїс" та "Кольт", застосовані гранати. Міліція була вимушена відступити, втрапивши вбитими начальника загону Гладкого, співробітника політбюро та рядового. До Браниці була стягнута міліція з усього повіту, проте нікого з партизанів у селі вже не було. Червові пробули в селі 3 доби, взявши 25 заручників з "куркульського елементу".

Загін Хижняка таким чином знов опинився на нелегальному становищі. Політичним керівником у цей час стає колишній петлюрівський офіцер Ломтев, який прибув з-за кордону для проведення підпільної роботи на Чернігівщині. Невдовзі Ломтев був арештований по справі Бахмацького повстанського комітету.

Наприкінці 1922 р. повстанці задумали здійснити чергову авантюру – отримати другу амністію. Для цього селяни Браниці зібрали 500 підписів під зверненням до влади, де запевнялося, що П. Хижняк та його хлопці – прихильники радянської влади та захисники простого люду від "окошників", що цю владу лаплюють. Звернення підтримала також церковна громада села. До Харкова були направлені два делегати: Митрофан Колесник та Василь Глушко. Як не дивно, після цих клопотань 10 повстанців включно з отаманом знову отримали амністію. Для демонстрації своїх "ширих прагнень" вони здали 8 старих гвинтівок, кілька зіпсованих бомб та по 30 набоїв кожний³.

Між тим у повстанців лишився дуже солідний арсенал: 200 гвинтівок, 3 кулемети

"Льюїс", 2 кулемети "Кольт", кілька десятків французьких бомб, 1 ящик бомб російських, кілька ящиків набоїв. Зброю зберігали в різних місцях у перевірених селян⁴.

Влітку 1922 р. загін Хижняка встановив зв'язки з урядом УНР в екзилі і, таким чином, почав діяти від його імені. У липні 1922 р. у хутір Кобижча Козелецького повіту прибув агент Петлюри Іван Назаренко. Назаренко – учасник Першої світової війни, в часи Гетьманату – член Союзу хліборобів Козелещини. Після повстання Директорії педенікінців командував батареєю. Потім був обозним 3-ї Залізної дивізії. Під час боїв за Київ проти Польщі, де пройшов вишкіл у секретному відділі з підготовки агентів УНР, організованому генерал-хорунжим Юрієм Тютюнником у Львові⁵. У червні 1921 р. Тютюнник направив на територію України 500 агентів для розгортання підпільної мережі. Повстанські комітети утворювалися за наступною схемою: Центральний повстанський комітет підлягав уряду УНР, на периферії утворювалися районні повстанки, що охоплювали зазвичай не більше трьох повітів, і їх, як правило, очолювали люди, направлені з-за кордону. За Назаренком були закріплені Конотопський, Козелецький, Остерський та Ніжинський повіти. Перетнувши кордон, він вирішив легалізуватися, сказавши, що переховувався від петлюрівців. Діставшись до хутора Кобижча, він через місцевих селян встановив зв'язок з Хижняком. Крім того, Назаренко координував діяльність підпільних організацій в с. Лозинівка (?) Остерського повіту та містечку Гоголів, мав зв'язок з організацією Холодного Яру та Київським центральним повстанкомом (ЦПК)⁶. ЦПК в цей час очолював Герасим Конох (псевдо Галайда), уродженець містечка Гоголів Остерського повіту, соратник Ю. Тютюнника. Крім нього до складу комітету входили Немирович, Василь Боженко, Гаврило Бородавко, Андрій Тимошенко, Михайлівський, Маруся Бриль.

Невдовзі у Браницю прибув районний уповноважений ЦПК Лука Артеменко, уродженець с. Озеряни. Він встановив зв'язок із загоном Хижняка і, приїжджаючи з Києва під виглядом спекулянта, передавав директиви щодо проведення повстанської роботи та прокламації до селянства. За наказом ЦПК на початку 1923 р. у Браниці був створений повстанський комітет, головою якого обрали Пилипа Сергійовича Циреня, заступником – Павла Івановича Опенька, секретарем – Корнія Парфеновича Сакуна, координатором – Митрофана Олександровича Колесника, отаманом бойового загону – Панкрата Дем'яновича Хижняка⁷. Були намічені наступні напрямки роботи повстанкомом:

1. Агітація серед населення, пошук зв'язків.
2. Безпосередня участь у діяльності "Просвіт".
3. Українізація церков.
4. Пошук коштів.
5. Підготовка до загального повстання.

Кошти було вирішено отримати шляхом нападу на радянські підприємства та установи.

Браницькому райповстанкомом підлягали повстанці в селах Озеряни, Данівка, Рикове, Бобровиця, Стара Басань та Нова Басань⁸. Агентом повстанкомом був начальник повітової

Пилип Цирень.

міліції Третяк, який передавав важливу інформацію, та представник Бобровицького виконкому. Браницьке лісництво допомагало грошима та лісом. Організація мала два польові телефонні апарати для прослуховування розмов Бобровиця–Козелець.

Між тим у Браницький повстанком просочилися агенти ДПУ. Через агента Бурого (Федір Овдій), жителя Браниці, в довіру до повстанців втерся секретний співробітник Ніколаєв, що представлявся колишнім денікінським офіцером, який до того ж непогано знався на кулеметах. Крім збирання інформації, ними було упереджено кілька нападів повстанців на радянські установи. Невдовзі від голови Бобровицького виконкому організація отримала інформацію, що Бурій “сексот”, і перестала йому довіряти, пригрозивши розправою в разі її підтвердження. Це примусило ДПУ прискорити ліквідацію повстанком.

В ніч на 19 грудня 1922 р. при виїзді з Браниці був арештований Іван Назаренко, про що повстанком відомо не було. 18 лютого 1923 р. Київським губвідділом ДПУ арештований Лука Артеменко, який на допиті надав багато інформації щодо діяльності організації⁹. 28 березня 1923 р. за наказом ДПУ УСРР була розпочата операція по ліквідації Браницького повстанком під кодовою назвою “Гроза”¹⁰. Керівниками її призначені начальник секретно-оперативної частини Чернігівського ДПУ Розанов та його заступ-

Один із повстанців.

ник Єрмолинський. У їхнє розпорядження надавалися 96-й дивізіон ДПУ, 50 вершників губміліції та навчальний взвод конвойного полку. Район був оголошений на військовому становищі¹¹. В ніч на 7 квітня у Браницю з різних боків зайшов загін міліції та оперативні співробітники ДПУ. По них повстанцями був відкритий вогонь з кулеметів та рушниць. Зав'язався бій, що тривав дві години. Для підсилення був викликаний загін червоноармійців. У селі розпочалися арешти. З хат Івана Маруги та Юхима Опенька тривала шалена стрілянина, з вікон летіла велика кількість бомб, і лише після підпалу хати Маруги стрілянина стихла. Хижняк, що також перебував у цій хаті, вдало використав момент і, кинувши дві бомби, зник, прихопивши “Льюїс”. В ході бою радянські сили втратили двох червоноармійців вбитими,

двох пораненими, з боку повстанців загинуло четверо¹².

У справі Браницького повстанком було зарештовано 227 осіб у Браниці, близько 100 – у Ніжинському та Гоголівському районах. В Києві арештували голову ЦПК Галайду. Було вилучено 1 кулемет “Кольт”, 18 обрізів, 6 револьверів, 7 бомб, індуктор для підризу залізничного полотна, матеріали для кустарного виробництва набоїв¹³.

Хижняк та кілька бійців, що уникли арешту, створили загін з 12 чоловік, що діяв на терені Ніжинського округу і мав на озброєнні “Льюїс”, гвинтівки, револьвери та бомби¹⁴. Для знищення загону була оголошена удавана амністія з пропозицією скласти зброю, на що повстанці не погодилися¹⁵. 4 грудня 1923 р. Панкрат Хижняк, Борис Онищенко, Антон Націк та Максим Острянюк були арештовані за нез'ясованих обставин¹⁶. У квітні 1924 р. вони предстали перед Чернігівським губернським судом. Хижняк, Артеменко і ще двоє повстанців були засуджені до розстрілу. Пізніше вирок замінили 10-ма роками ув'язнення.

Решта загону продовжила діяльність під керівництвом Олексія Шилоткача¹⁷. У звітах ДПУ зазначалося, що це формування набуло величезного масштабу, вбивало комсомо-

льців і представників комнезамів¹⁸. 4 листопада 1924 р. повстанці зруйнували залізничну колію і пустили під укіс потяг¹⁹. Через це 74 жителі Браниці були зарештовані “за посібництво бандформуванням”, 68 з них підлягали виселенню з території України²⁰. Це остання наявна інформація про загін Шилоткача – подальша його доля невідома.

Отже, розглянувши історію повстанського руху в с. Браниця, можемо відзначити, що, як і більшість повстанських формувань цього періоду, загін Панкрата Хижняка зародився стихійно, пройшовши певну еволюцію, долучився до підпільної мережі, утвореної урядом УНР в екзилі, і почав діяти від його імені. Завдяки організаційним здібностям та досвіду партизанської боротьби Панкрата Хижняка та його найбільшого оточення рух опору в Браниці та навколишніх селах існував доволі тривалий час – з 1918 по 1925 р., зробивши внесок в історію національно-визвольних змагань у краї.

Використані фото з архіву УСБУ в Чернігівській області.

¹ Архів Управління Служби Безпеки України в Чернігівській області (далі – УСБУ в Чернігівській області). – Спр. ОФ-2290. – Т. 1. – Арк. 114.

² Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-1589. – Оп. 1. – Спр. 230. – Арк. 55.

³ УСБУ в Чернігівській області. – Спр. ОФ-2290. – Т. 1. – Арк. 597зв.

⁴ Там само. – Арк. 110зв.

⁵ Там само. – Арк. 124зв.

⁶ Там само. – Арк. 122–124.

⁷ Там само. – Арк. 111зв.

⁸ Там само. – Арк. 162.

⁹ Там само. – Арк. 600.

¹⁰ Населевець Є. Повстанські загони та підпільні організації УНРівської орієнтації на Чернігівщині у 1919 – 1923 роках // Скарбниця української культури. Зб. наук. праць. – Вип. 12. – Чернігів, 2010. – С. 153 – 154.

¹¹ ДАЧО. – Ф. Р-4615. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 5.

¹² УСБУ в Чернігівській області. – Спр. ОФ-2290. – Т. 1. – Арк. 603.

¹³ ДАЧО. – Ф. Р-15. – Оп. 4. – Спр. 7. – Арк. 52.

¹⁴ Там само. – Арк. 51.

¹⁵ УСБУ в Чернігівській області. – Спр. ОФ-2290. – Т. 7. – Арк. 313.

¹⁶ Там само. – Т. 8. – Арк. 218.

¹⁷ Там само. – Т. 9. – Арк. 496.

¹⁸ Там само. – Т. 10. – Арк. 136.

¹⁹ Там само. – Арк. 176.

²⁰ Там само. – Арк. 301–306.

1918 рік на Чернігівщині: сфрагістичний аспект

Буремні події Доби визвольних змагань залишили свій відбиток на багатьох речових та писемних пам'ятках, з-поміж іншого й на печатках. Довгий час з відомих причин вітчизняними дослідниками вивчалися лише радянські печатки¹. Останнім часом з'явилися публікації приватних колекцій, де знаходимо описи печаток усіх учасників подій 1918–1921 років.²

Предметом нашої розвідки є відбитки та матриці печаток 1918 р., що зберігаються у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського. Саме у цьому році спостерігається найбільша концентрація різновидів печаток: російські – царські та Тимчасового уряду; радянські – російські й українські; українські; німецькі окупаційні. Серед них – печатки державних установ, органів місцевого самоврядування, партійних і громадських організацій, церковні, військові. Усі печатки прикладні (кол. вкл. 9).

Зображення на них складається з державного герба та напису або тільки з напису. На церковних печатках зображена церква³. Написи – як повні, так і скорочені аж до аббревіатури; зроблені кирилицею, латиною, російською, українською та німецькою мовами. Зустрічаються двомовні печатки. Стилїстика літер різноманїтна: від церковно-слов'янських до модернових зразків. Використовуються такі класичні поділові знаки, як хрести, крапки, зірки. Проте на печатці Прилуцького осередку Союзу хліборобів-власників бачимо знак §. Суперечлива ситуація того часу, коли ще не викристалізувалися нові суспільні норми, віддзеркалилася на печатці штабу 1-ї дивізії Української повстанської армії, на якій поділовий знак має вигляд хреста!

Радянські установи та волосні ревкоми Чернігівщини ще й у 1920 р. використовували печатки старост⁴. Подібний стан речей для радянської влади був неприпустимий, тому цього ж року в наказному порядку всі структури позбавилися старих печаток і виготовили "революційні".

Революція у Німеччині призвела до падіння уряду П. Скоропадського і відповідно до виведення з обігу окупаційних печаток та печаток Української Держави (характерна ознака – аббревіатура УД), а також пов'язаних з нею партій, таких, як Союз хліборобів-власників.

Всі виявлені печатки – круглі. Це найбільш доречна форма для розлогих написів. Техніка виготовлення відбитків характерна до тих часів – на штемпельній мастиці чорного, фіолетового та синього кольорів. Матриці печаток робилися з металу, гуми та дерева. Як правило, їх виготовляли на місці за встановленим зразком. Для цього установи зверталися з клопотанням до вищої установи. Після позитивного вирішення клопотання і отримання дозволу або посвідчення на замовлення печатки установа зверталася до фахівців. Наприклад: у Чернігові печатки виготовляла граверно-ювелірна майстерня⁵. Функціональне призначення печаток – легітимізація документа: "Прикладкою печатки посвідчується...".

Усі виявлені печатки розподілені на 2 групи – відбитки та матриці. Вони розміщені за державною приналежністю та хронологією. Починається опис з назви печатки, потім зазначаються форма, розмір, матеріал, характеризується зображення, вказуються назва та дата документа, на якому виявлений відбиток (для матриці лише дата), інвентарний номер, аркуш або сторінка де міститься печатка, для матриці – стан збереженості.

¹ Ковальская К. Печати революционных комитетов Черниговщины // Третья республиканская научная конференция с архивоведением та інших спеціальних історичних дисциплін. – К., 1968. – С. 309–319; Яременко М. Печати учреждений и предприятий Донбасса за 1917–1920 гг. – источник для изучения истории края // Там само. – С. 320–327; Гавриленко В. Українська сфрагістика: питання предмета та історіографії. – К., 1977. – С. 127–138, 142, 146–147.

² Подільські печатки кінця XVIII – середини XX ст. (за матеріалами сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих). – К., 2010. – С. 198–215.

³ Зображення церкви з 3 куполами було унормоване законом 1836 р. Дняк: Перкулі В. Церковна сфрагістика Правобережної України (1793–1917): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002. – С. 12.

⁴ Ковальская К. Печати революционных комитетов Черниговщины. – С. 316.

⁵ Ковальская К. Печати революционных комитетов Черниговщины. – С. 317.

ВІДБИТКИ

1. Печатка Чернігівського окружного суду.

Кругла, діаметр 31 мм, на фіолетовій мастиці. Зображення: герб Російської імперії, по колу напис: "Ч[Е]РНИГОВСКИЙ ОКРУЖНЫЙ СУДЪ".

Паспорт за вересень 1918 р. Інв. № Ал 603/241/10, арк. 8зв.

2. Печатка церкви Різдва Богородиці містечка Козелець.

Кругла, діаметр 29 мм, на чорній мастиці. Зображення: трибання церква, по колу напис: "ГОРОДА КОЗЕЛЦА РОЖДЕСТ: БОГОРОДИЦИ ЦЕРКВ[И]".

"Выпис" з метричної книги від 13.12.1918 р. Інв. № Ад 3185, на розвороті (3 відбитки).

3. Печатка Міністерства народної освіти Української Народної Республіки.

Кругла, діаметр 33 мм, на фіолетовій мастиці. Зображення: у ромбі тризуб, по колу напис: "МІНІСТЕРСТВО НАРОДНОЇ ОСВІТИ".

Посвідчення від 10.07.1918 р. Інв. № Ад 2537, с. 1.

4. Печатка Ніжинського повітового коменданта.

Кругла, діаметр 39 мм, на фіолетовій мастиці. Зображення: у фігурному ромбі тризуб, обабіч якого літери "У", "Д" (Українська Держава), по колу напис: "НІЖИНСЬКИЙ ПОВІТОВИЙ КОМЕНДАНТ".

Дозвіл на зброю від 24.08.1918 р.: "Підписом та прикладкою печатки посвідчується". Інв. № Ад 2536, с. 1.

5. Печатка Козелецького повітового земельного комітету.

Кругла, діаметр 33 мм, на фіолетовій мастиці. Зображення: написи: "КОМИТЕТЪ." – по центру, "КОЗЕЛЕЦКІЙ УЪЗДНЫЙ ЗЕМЕЛЬНЫЙ" – по колу.

Листівка від 18.01.1918 р. Інв. № Ал 851, с. 1 (2 відбитки).

6. Печатка командувача революційних військ Чернігівського району.

Кругла, діаметр 37 мм, на чорній мастиці. Зображення: написи: "ПЕЧАТЬ" – по центру, "КОМАНДУЮЩИЙ РЕВОЛЮЦОН. ВОЙСКАМИ ЧЕРНИГ. РАЙОНА" – по колу.

Дозвіл від 24.01.1918 р. Інв. № Ал 1673, с. 1.

7. Печатка виконавчого комітету Стародубської ради селянських і робітничих депутатів.

Кругла, діаметр 37 мм, на фіолетовій мастиці. Зображення: написи: "ИСПОЛНИТ. КОМИТЕТ" – по центру, "СТАРОДУБ. УЪЗД. СОВ. КРЕСТ. И РАБОЧ. ДЕПУТ." – по колу.

Посвідчення від 25.06.1918 р.: "Удостоверяется надлежащими подписями с приложением печати". Інв. № Ал 1691/2/1, с. 1.

8. Печатка Російського телеграфного агентства.

Кругла, діаметр 39 мм, на фіолетовій мастиці. Зображення: написи: "РОССИЙСКАЯ СОЦИАЛИСТИЧЕСКАЯ ФЕДЕРАТИВНАЯ СОВЕТСКАЯ РЕСПУБЛИКА" – по центру, "РОССИЙСКОЕ ТЕЛЕГРАФНОЕ АГЕНСТВО ПРИ ВСЕРОССИЙСКОМ ЦЕНТР. ИСП. КОМИТЕТЕ" – по колу.

Посвідчення від 20.09.1918 р., на розвороті.

9. Печатка Чернігівського підпільного губернського комітету Комуністичної партії України.

Кругла, діаметр 43 мм, на синій мастиці. Зображення: написи: "ЧЕРНИГОВСКИЙ ГУБЕРН. КОМИТЕТ /ЧЕРНИГОВСКИЙ ГУБЕР. КОМИТЕТ" – по центру, "КОММУНИСТ. ПАРТИЯ (БОЛЬШ.) УКРАИНЫ /КОММУНИСТИЧНА ПАРТИЯ (БЛЬШ.) УКРАЇНИ" – по колу.

Мандат за жовтень 1918 р. На тканині. Інв. № Ал 1332/4.

10. Печатка штабу 1-ї дивізії Української повстанської армії.

Кругла, на мастиці. Зображення: написи: "ШТАБЪ 1-й ДИВИЗИИ" – по центру, "УКРАИНСКАЯ ПОВСТАНЧЕСКАЯ АРМИЯ" – по колу.

Мандат від 17.12.1918 р. Фотокопія. Інв. № Ал 1534/7, с. 1.

11. Печатка відділу охорони здоров'я Чернігівського губвиконкому.

Кругла, діаметр 35 мм, на фіолетовій мастиці. Зображення: герб Російської федерації – сонце, що сходить, над ним серп і молот, які обіймають дві гілки; написи: "РОССИЙСКАЯ СОЦ. ФЕДЕРАТИВНАЯ СОВЕТСКАЯ РЕСПУБЛИКА /ОТДЕЛ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ ЧЕРНИГ. ГУБИСПОЛКОМА" – по колу у два рядки, "ПРОЛЕТАРИИ ВСЕХ СТРАН СОЕДИНЯЙТЕСЬ" – на тлі сонця.

Посвідчення від 25.12.1918 р. Інв. № Ал 1651/2, с. 1.

12. Печатка мобільного етапу Королівської Пруської комендатури 275.

Кругла, діаметр 31 мм, на фіолетовій мастиці. Зображення: герб Прусії – одноголовий орел під короною, по колу написи: "KÖNIGL. PREU... MOBILE ETAPPER KOMMANDANTUR 275" (КОРОЛІВСЬКА ПРУСЬКА. МОБІЛЬНИЙ ЕТАП. КОМЕНДАТУРА 275).

Дозвіл на зброю від 24.08.1918 р. Інв. № Ад 2536, с. 1.

МАТРИЦІ

13. Печатка начальника 6-го району Прилуцької повітової Державної варти.

Кругла, діаметр 33 мм, товщина 7 мм, висота стрижня для ручки 27 мм, на жовтому металі. Зображення: тризуб, обабіч якого літери "У", "Д" (Українська Держава), по колу напис: "НАЧАЛЬНИК 6 РАЙОНУ ПРИЛУЦЬК. ПОВІТ. ДЕРЖ. ВАРТИ".

Травень-жовтень 1918 р. Інв. № Им 325. Без ручки.

14. Печатка Прилуцького повітового відділу Союзу хліборобів-власників Полтавської губернії.

Кругла, діаметр 35 мм, товщина 2 мм, на гумі. Зображення: написи: "ПРИЛУЦЬКИЙ УЪЗДНИЙ ОТДЪЛЬ" – у центрі, "§ СОЮЗЪ ХЛЪБОРОБОВЪ СОБСТВЕННИКОВЪ ПОЛТ. Г." – по колу.

1917–1918 роки. Інв. № И 5245. Без ручки.

* Союз утворений у травні 1917 р.

7. Печатки 1918 року

8. Печатки Святослава Ярославича

Українські гроші 1917-1920 років

9. Українські гроші 1917-1920 років

10. Українські гроші 1917-1920 років

№ 23

№ 28

№ 24

Доповіді і повідомлення Другої наукової конференції "Чернігівщина і чернігівці в Українській революції 1917-1921 років" (березень 2011 року)

ЖУРАВЛЬОВА Т.

Українські паперові гроші 1917-1920 років у колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог

Відразу після лютневої революції 1917 року і створення в березні Української Центральної Ради питання про введення власної валюти до кола першочергових завдань в Україні не висувалося. Однак зміна політичної ситуації влітку-восени того ж року призвела до необхідності запровадження власної грошової системи. 19 грудня 1917 року Центральна Рада ухвалила "Тимчасовий закон про випуск державних кредитових білетів Української Народної Республіки". На документі, затвердженому в.о. Генерального писаря І. Мірним, – підписи заступника Голови Української Центральної Ради М. Шрага, уродженця м. Чернігова, сина відомого громадського і політичного діяча І. Шрага; секретаря УЦР А. Постоловського. Закон, що набував чинності з дня ухвали, зокрема, передбачав:

"1. Кредитові білети Української Народної Республіки випускаються Державним банком Української Народної Республіки в розмірі строго обмеженому дійсними потребами грошового обміну під забезпечення тимчасове, до утворення золотого фонду, майном Республіки: нетрями, лісами, залізними, прибутками Української Народної Республіки від монополій, після одержання на відповідну суму зобов'язань Державної скарбниці Республіки.

2. Розмір випуску кредитових білетів не повинен ні в якому разі перевищати половини річної суми від монополій. ...

4. Кредитові білети Української Народної Республіки випускаються в карбованцях, при чому один карбованець містить 17,424 долі широкого золота, і діляться на 200 шагів.

5. Українські кредитові білети ходять нарівні з золотою монетою.

6. Російські кредитові білети ходять на попередніх підставах. ...

10. За фальшування українських кредитових білетів винуваті караються позбавленням прав і каторгою"¹.

Таким чином УНР створила власну державну грошову систему, назвавши грошову одиницю карбованцем. Перший український грошовий знак – державний кредитовий білет номіналом у 100 карбованців – введений в обіг 23 грудня 1917 року. Проект художнього оформлення розробив Георгій Іванович Нарбут, видатний український митець, уродженець с. Нарбутівка Глухівського повіту Чернігівської губернії (нині – Глухівського району Сумської області). Одна з київських газет 23 грудня 1917 року писала: "Сьогодні, около 10 часов утра, типография Кульженко заканчивает печатание первой серии украинских кредитных билетов 100-рублевого достоинства. Около 11 часов билеты поступят в Киевскую контору госбанка, где на них будут наложены подписи директора Украинского Государственного банка г. Кривецкого и казначея г. Войничевича. Там же билеты будут пронумерованы. Сегодня же, после подписания и нумерации билетов, Киевская контора пустил их в обращение!"².

100 карбованців були виготовлені на якісному папері білого кольору, без водяних знаків. Їхня характерна ознака – поворот реверсу до аверсу на 180° (співвісність, так звані "перевертиші") – рідко зустрічається у грошових знаках. Особливістю реверса купюри є зазначення номіналу російською, польською та єврейською (іврит) мовами. У такий спосіб УНР виказувала толерантне ставлення до культури і потреб представників народів, які

складала у державі найбільш численні після українців групи. Серед населення карбованці користувалися великою популярністю і мали багато назв: “кульженки” – за прізвищем власника друкарні, “горпинки” – через схожість орнаменту до традиційної вишивки на українському жіночому одязі, “яєшні” – через колір аверсу банкноти. В колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського цей грошовий знак відсутній.

Одночасно з купорами державної емісії в обіг потрапила велика кількість фальшивих банкнотів. Вже з 16 січня 1918 року випуск купюр у 100 карбованців припинили. Пізніше уряд гетьмана П. Скоропадського законом від 24 вересня 1918 року оголосив номінал анульованим з 1 листопада 1918 року.

За пропозицією Голови ЦР М. Грушевського уряд розглянув питання про зміну назви грошової одиниці. Вона мала б підкреслити спадковість старовинної традиції, нагадати про джерела державності на українських землях. 1 березня 1918 року ухвалений “Закон Центральної Ради про грошову одиницю, карбування монети та друк державних кредитових білетів”, який також підписаний М. Шрагом. В законі зазначалося: “1. За основну грошову одиницю прийняти гривню, що має містити 8,712 долі широкого золота; гривня ділиться на 100 шагів, 2 гривні відповідають одному карбованцеві емісії 1917 р. ...

4. Державні кредитові білети прийняти такої вартості: на 2 гривні=1 карбованцеві, 5 гривень, 10 гривень, 20 гривень, 100 гривень, 500 гривень, 1000 гривень.

5. ...мають бути лише такі написи:

а) Державні кредитові білети Української Народної Республіки забезпечуються всім державним майном Республіки.

б) ... ходять нарівні з золотою монетою.

в) За фальшування державних кредитових білетів виновних карається позбавленням прав і тюрмою”¹³.

Друкування гривень замовили в Німеччині. Для тимчасового зміцнення ресурсів Державної скарбниці до часу нового випуску кредитових білетів у гривнях Центральна Рада ухвалила випустити скарбничі знаки номіналом у 5, 10, 25, 50 карбованців на загальну суму 100 мільйонів карбованців. Проте інфляційні процеси змусили відмовитися від випуску знаків дрібних номіналів. Скарбничі знаки у 25 і 50 карбованців набули значно більшого значення, ніж передбачалося, бо введення гривневої валюти відкладалося на непевний час. Обидва знаки мали однаковий малюнок (за проектом графіка О. Красовського) і розмір, відрізнялися тільки кольором. В народі отримали назву “лопатки” від малюнка із зображенням селянина, що оперся на лопату. Знаки Державної скарбниці друкувалися одночасно у Києві – серія “АК” та Одесі – серія “АО”. 17 травня 1918 року була підписана угода між Міністерством фінансів Української Держави і власником Одеської типолітографії Ю. Фесенком про друкування грошових знаків: “Я, власник типолітографії Ю.І. Фесенко, буду друкувати ці гроші в Одесі типолітографічним способом у власній друкарні і зобов’язуюсь під час одержання від Експедиції паперу і зразків купюр, затверджених в фарбах, зготовити за свій кошт цинкове кліше у 10-денний строк і зо дня заготовлення цього кліше сповнити увесь заказ в двохмісячний строк”¹⁴. Варто зазначити, що Юхим Іванович Фесенко походив з козацького роду і народився у с. Головеньки нині Борзнянського району Чернігівської області.

На знаках, особливо номіналом 50 карбованців, чимало помилок та невідповідностей у текстовій частині. В документах Експедиції заготівлі державних паперів Міністерства фінансів відображені деякі вади: “Лицева сторінка без зазначення серії, з написом: “Ходить нарівні з кредитовими білетами” замість попереднього напису: “Ходить нарівні з кредитовим білетом”. Зворотна сторінка має напис: “За фальшування карається тюрмою”

замість напису: “За фальшування карається тюрмою”¹⁵. Емісія знаків Державної скарбниці 25 і 50 карбованців здійснювалася урядами Центральної Ради, гетьмана Скоропадського і Директорії. Крім того, знаки номіналом 50 карбованців друкувалися генералом Денікіним, а також радянською владою¹⁶.

Великі труднощі виникли з дрібними купорами: в обігу майже не залишилось розмінних грошей. 18 квітня 1918 року Центральна Рада прийняла закон про випуск розмінних марок Державної скарбниці. “Розмінні марки Скарбниці ходять на рівні з металічною розмінною монетою... і випускаються... вартістю 1, 2, 4, 6, 10, 20, 30, 40 і 50 шагів”¹⁷. В обіг були введені марки вартістю 10, 20, 30, 40 і 50 шагів. Малюнки 10 і 20 шагів належали А. Середі, решта – Г. Нарбуту.

12 травня 1918 року Рада Міністрів Української держави ухвалила постанову про випуск до 20 серій білетів Державної скарбниці (3,6 % облігацій) для збільшення в Україні кількості платіжних знаків. На постанові стоїть підпис голови Ради Міністрів Ф. Лизогуба, уродженця Седнева. 27 травня документ затвердив гетьман П. Скоропадський, за державного секретаря посвідчив М. Могиліанський, уродженець Чернігова. Білети по 50, 100, 200, 1000 гривень були виготовлені в Німеччині за проектом Г. Нарбута, мали однаковий малюнок і відрізнялися лише кольором. Вони надійшли в Україну 5 серпня 1918 року і брали участь в обігу нарівні з іншими українськими грошми, так само, як і купони для виплати відсотків по них (90 шагів, 1 гривня 80 шагів, 3 гривні 60 шагів, 18 гривень).

У вересні 1918 року з Німеччини надійшли замовлені ще Центральною Радою державні кредитові білети у гривнях, і, хоча вони мали напис “Українська Народна Республіка”, а не “Українська Держава”, були пущені в обіг 17 жовтня 1918 року. Авторами купюр були українські художники: 2 гривні – В. Кричевський, 10, 100, 500 – Г. Нарбут, 1000, 2000 (вже з написом “Українська Держава”) – І. Мозалевський.

Останній знак емісії уряду П. Скоропадського – знак Державної скарбниці 1000 карбованців виготовлений за проектом Г. Золотова.

За доби Директорії УНР гроші друкувалися не лише за старими кліше: якщо номінали 10, 100, 250 карбованців 1919 року виготовлені з матриць часів Гетьманату, то знаки Державної скарбниці УНР у 25 карбованців та розмінні знаки у 5 гривень розроблені і пущені в обіг за часів Директорії.

Всього за період 1917–1920 роки було надруковано 24 види українських грошових знаків. Але й цього не вистачало, тож подекуди, як, наприклад, в Одесі й Житомирі виготовляли місцеві гроші. “... не дивлячись на всі несприятливі умови, українські гроші цілком добре виконали призначене їм завдання, – писав у своїх споминах колишній прем’єр-міністр та міністр фінансів уряду УНР Б. Маргос. – На протязі цілого 1918 і 1919 року, а почасти і в 1920 році, на ці гроші удержувався весь державний апарат, пошта і залізниця, які не давали прибутку, та армія”¹⁸.

Музейна колекція українських грошових знаків 1917–1920 років почала формуватися в 20-х роках ХХ століття. Серед перших надходжень були державні кредитові білети Української Народної Республіки номіналом 100 (3 шт.) і Української Держави – 1000 (2 шт.) гривень 1918 року випуску, а також розмінний білет міста Житомира номіналом 3 карбованці того ж року випуску. Як поповнювалась збірка в подальшому і яку загальну кількість становила на 1941 рік з’ясувати не вдалося, бо довоєнна музейна документація не збереглася.

На початку Великої Вітчизняної війни, в серпні 1941 року, українські паперові гроші у складі нумізматичної колекції музею були вивезені на схід, в Уфу. Там був створений “Музейний фонд України”, працівники якого в 1942–1944 роках здійснювали

інвентаризацію евакуйованих музейних цінностей, що були здані на зберігання до Башкирського держбанку і Башкирського художнього музею⁹. У той час на банкнотах з'явилися позначки "М.Ф.У.". Наприкінці 1944 року колекція повернулася до Чернігова, але через втрату фондової документації, а також списків евакуйованих речей була майже повністю депаспортизована¹⁰.

У 1940-ві роки колекція дещо поповнилась. Вже в липні 1944 року під час збиральницької експедиції в м. Щорсі були зібрані знаки Державної скарбниці УНР номіналом 50, 1000 карбованців та державний кредитовий білет УНР 500 гривень 1918 року випуску. В 1948 році мешканці Чернігова передали до музею українські паперові гроші номіналом 2, 10 гривень і 1000 карбованців 1918 року випуску.

На підставі наказу Міністерства культури Української РСР № IV-262 від 28 квітня 1953 року грошові знаки України 1918 року були вилучені з фондів Чернігівського історичного музею. Акт на передачу експонатів датується 22 червня 1953 року: "ЧИМ в лице зав. отдела фондов музея Повод А.Д. передал, а Черниговский облархив МВД в лице директора архива т. Малкиеля С.В. принял архивные материалы, изъятые из фондов музея"¹¹. Серед 83 грошових знаків часів Центральної Ради, Української Держави, Директорії номіналом 2, 10, 100, 500, 1000 гривень та 50, 1000 карбованців¹².

Лише 1992 року грошові знаки з архіву були повернуті музею. Того ж року колекцію поповнили банкноти номіналом 2, 10, 2000 гривень, 50 карбованців, а також 10 карбованців 1919 року випуску, передані жителями Чернігова, працівницею музею Нагорною Г.Т. В 1994 році в с. Виховстві Городнянського району куплена банкнота номіналом 25 карбованців. У 1996 році до музею надійшло 9 грошових знаків номіналом 10, 20, 30, 50 шагів.

Загалом на 1 січня 2011 року колекція українських грошових знаків часів Центральної Ради, Гетьманату і Директорії нараховує 33 одиниці. Колекція невелика, але дає змогу простежити зародження і розвиток власної грошової системи в Україні. З 24 видів українських грошових знаків цього періоду маємо 15, тобто майже дві третини. З 12 грошових знаків, автором художнього оформлення яких був уродженець Чернігівщини Г. Нарбут, в наявності – половина. На сьогодні більшу частину колекції представлено в експозиції музею: розділ "Чернігівщина в 1917–1920 роках", побудований в 1996 році, демонструє 22 купюри, надаючи можливість відвідувачам музею ознайомитись з першими паперовими грошима України.

Грошові знаки в каталозі розміщені за хронологією. Схема опису наступна: назва; номінал; держава, вказані на банкноті (якщо назва відсутня, то дається у квадратних дужках); рік випуску, вказаний на банкноті (у квадратних дужках, якщо відсутній); серія та номер; автор; місце друкування; розміри в сантиметрах (ширина і довжина); опис предмета із зазначенням написів, підписів, водяних знаків; джерело надходження; сучасний інвентарний номер; позначки та старі музейні номери.

Список скорочень:

А – аверс.

ДАЧО – Державний архів Чернігівської області.

М.Ф. – Музейний фонд. Шифр, яким позначались предмети Чернігівського історичного музею в 1920-ті і 1930-ті роки.

М.Ф.У. – Музейний фонд України. Шифр, яким позначались музейні предмети України, що перебували в евакуації у роки Великої Вітчизняної війни.

Р – реверс.

¹ Гроші в Україні. Факти і документи. – К., 1998. – С. 146.

² Сорокин О. История первого выпуска денежных знаков на Украине. Хронология событий и каталог // Антиквариат. – 2010. – № 12. – С. 127.

³ Гроші в Україні. – С. 147.

⁴ Там само. – С. 155.

⁵ Там само. – С. 173.

⁶ Харітопов Д. Українські паперові гроші. 1917–2005. Каталог. – К., 2005. – С. 9.

⁷ Гроші в Україні. – С. 150.

⁸ Там само. – С. 53.

⁹ Арсендар Г., Лихачева С. Чернігівський історичний музей у 20–90-ті роки //Родовід. – 1996. – № 2. – С. 51–52.

¹⁰ Там само. – С. 54.

¹¹ Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського. – Акти видачі музейних експонатів на постійне зберігання. 1947–1976 роки. – Арк. 50.

¹² Там само. – Арк. 46зв.

Каталог

1. Знак Державної скарбниці. 25 карбованців.

[Українська Народна Республіка]. [1918].

Без серії, без номера.

Художник О. Красовський.

Київ, друкарня В. Кульженка.

7,4×12,9 см.

А: угорі – великий продовгуватий картуш з тризубом, обабіч в українському одязі селянин з лопатою (ліворуч), селянка над снопом пшениці (праворуч). Написи: "Знак Державної Скарбниці /Директор Державної /Скарбниці Лебідь-Юрчик (підпис) /Ходить нарівні з кредитовим білетом".

Р: у картуші – чоловічий і жіночий профілі; у нижніх кутах – віньєтка з цифрою "25" (ліворуч), тризуб (праворуч). Напис: "За фальшування карається /тюрмою".

Колір: А: зелений на світло-коричневому фоні; Р: червоно-коричневий на світло-коричневому фоні.

Без водяних знаків.

Придбаний у 1994 р. у Алійніченка О.В. у с. Виховстві Городнянського району Чернігівської області.

Інв. № Нд 2897.

2. Знак Державної скарбниці. 50 карбованців.

[Українська Народна Республіка]. [1918]. Перший випуск.

Без серії, без номера.

Художник О. Красовський.

Київ, друкарня В. Кульженка.

7,4×13 см.

А: угорі – великий продовгуватий картуш з тризубом, обабіч в українському одязі селянин з лопатою (ліворуч), селянка над снопом пшениці (праворуч). Написи: "Знак Державної Скарбниці /Директор Державної /Скарбниці Лебідь-Юрчик (підпис) /Ходить нарівні з кредитовим білетом".

Р: у картуші – чоловічий і жіночий профілі; у нижніх кутах – віньєтка (ліворуч).

тризуб (праворуч). Напис: "За фальшування карається /тюрмою".

Колір: А: зелений на світло-зеленому фоні; Р: червоний на світло-зеленому фоні.
Без водяних знаків.
Переданий у 1992 р. Г.Т. Нагорною з Чернігова.
Інв. № Вв 462/2 (кол. вкл. 9).
Позначки: "794" (чорнилом).

3. Знак Державної скарбниці. 50 карбованців.
[Українська Народна Республіка]. [1918].
АК 191.

Художник О. Красовський.
Київ, друкарня В. Кульженка.
7,5×13 см.

А: угорі – великий продовгуватий картуш з тризубом, обабіч в українському одязі селянин з лопатою (ліворуч), селянка над снопом пшениці (праворуч). Написи: "Знак Державної Скарбниці /Директор Державної /Скарбниці Лебідь-Юрчик (підпис) /Ходить нарівні з кредитовими білетами".

Р: у картуші – чоловічий і жіночий профілі; у нижніх кутах – віньетка (ліворуч), тризуб (праворуч). Напис: "За фальшування карається тюрмою".

Колір: А: зелений на світло-зеленому фоні; Р: червоний на світло-зеленому фоні.
Без водяних знаків.
Переданий у 1992 р. Г.Т. Нагорною з Чернігова.
Інв. № Вв 462/1.

4. Знак Державної скарбниці. 50 карбованців.
[Українська Народна Республіка]. [1918].
АК 191.

Художник О. Красовський.
Київ, друкарня В. Кульженка.
7,5×13 см.

А: угорі – великий продовгуватий картуш з тризубом, обабіч в українському одязі селянин з лопатою (ліворуч), селянка над снопом пшениці (праворуч). Написи: "Знак Державної Скарбниці /Директор Державної Скарбниці Лебідь-Юрчик (підпис) /Ходить нарівні з кредитовими білетами".

Р: у картуші – чоловічий і жіночий профілі; у нижніх кутах – віньетка (ліворуч), тризуб (праворуч). Напис: "За фальшування карається тюрмою".

Колір: А: зелений на світло-зеленому фоні; Р: червоний на світло-зеленому фоні.
Без водяних знаків.
Придбаний у 1944 р. у Полякова у м. Щорс Чернігівської області.
Інв. № Нд 2663.

Позначка: "30", "М.8", "Е218" (олівцем); штамп "город ...итомир /с.... ян....№ 13".
Старий номер: Н-417 (олівцем)".

5. Знак Державної скарбниці. 50 карбованців.
[Українська Народна Республіка]. [1918].
АК 1 207.

Художник О. Красовський.
Київ, друкарня В. Кульженка.
7,5×13 см.

А: угорі – великий продовгуватий картуш з тризубом, обабіч в українському одязі селянин з лопатою (ліворуч), селянка над снопом пшениці (праворуч). Написи: "Знак Державної Скарбниці /Директор Державної /Скарбниці Лебідь-Юрчик (підпис) /Ходить нарівні з кредитовими білетами".

Р: у картуші – чоловічий і жіночий профілі; у нижніх кутах – віньетка (ліворуч), тризуб (праворуч). Напис: "За фальшування карається /тюрмою".

Колір: А: зелений на світло-зеленому фоні; Р: червоний на світло-зеленому фоні.
Без водяних знаків.
Переданий у 1992 р. В.В. Бадею з Чернігова.
Інв. № Вв 437.

6–9. [Розмінна марка]. 10 шагів.
Українська Народна Республіка. 1918 р.
Художник А. Серета.

Київ, друкарня В. Кульженка.
Зубцьований картон.
3×2,5 см.

А: тризуб у сонячному промінні.

Р: у рамці з двох ліній – тризуб і напис: "Ходить /нарівні /з дзвінкою /монетою".

Колір: жовто-коричневий.
Без водяних знаків.
Передані у 1996 р. І.М. Ситим з Чернігова.
Інв. № Нд 3286–3289.

10–11. [Розмінна марка]. 20 шагів.
Українська Народна Республіка. 1918 р.

Художник А. Серета.
Київ, друкарня В. Кульженка.
Зубцьований картон.
3×2,5 см.

А: в овалі – тризуб (ліворуч), селянин з косяю (праворуч).

Р: у рамці з двох ліній – тризуб і напис: "Ходить /нарівні /з дзвінкою /монетою".

Колір: коричневий.
Без водяних знаків.
Передані у 1996 р. І.М. Ситим з Чернігова.
Інв. № Нд 3282–3283.

12. [Розмінна марка]. 30 шагів.
Українська Народна Республіка. [1918].
Художник Г. Нарбут.

Київ, друкарня В. Кульженка.
Зубцьований картон.
3×2,5 см.

А: профіль жіночої голівки у вінку з квітів – символ молодості України.

Р: у рамці з двох ліній – тризуб і напис: "Ходить /нарівні /з дзвінкою /монетою".

Колір: синій.
Без водяних знаків.
Передана у 1996 р. І.М. Ситим з Чернігова.
Інв. № Нд 3281.

13–14. [Розмінна марка]. 50 шагів.
Українська Народна Республіка. [1918].

Художник Г. Нарбут.
Київ, друкарня В. Кульженка.
Зубцьований картон.

2,8×2,5 см.
А: номінал – у вінку, угорі якого – дві перехрещені сурми.
Р: у лінійній рамці – тризуб і напис: “Ходить /нарівні /з дзвінкою /монетою”.

Колір: червоний.
Без водяних знаків.
Передані у 1996 р. І.М. Ситим з Чернігова.
Інв. № Нд 3284–3285.

15. 3,6 % білет Державної скарбниці. 100 гривень.
[Українська Народна Республіка]. 1918 р.
IV № 003083.

Художник Г. Нарбут.
Берлін, Німеччина.
15×25,5 см.

Має 6 відрізних купонів по 1 гривні 80 шагів кожний (№ 3–8).

А: орнаментальна рамка, угорі якої – композиція з тризуба на фігурному щиті, булави, пірнача, двох бунчуків. В рамці унизу напис: “Директор Державної скарбниці Лебідь-Юрчик (підпис) /Бухгальтер Коваленко (підпис)”.

Р: орнаментальна рамка з текстом постанови про білети.
Колір: червоний.

Водяний знак: 8-кутові розетки двох видів.
Позначки: “№ 26” (фіолетовим чорнилом), “Повітовий...” (олівцем).
Інв. № Нд 2675 (кол. вкл. 8).

16. Державний кредитовий білет. 2 гривні.
Українська Народна Республіка. 1918 р.
А 02178301.

Берлін, Німеччина.
Художник В. Кричевський.
7×10,8 см.

А: у центрі – деревоподібний мотив. Написи: “Директор /Державного /банку /В. Ігнатович (підпис)” – ліворуч, “Скарбник /М. Таранов (підпис)” – праворуч.

Р: квадрати, в центрі – ромб з текстом закону про гроші.
Колір: темно-зелений.

Водяний знак: хрестики.
Переданий у 1992 р. Г.Т. Нагорною з Чернігова.
Інв. № Нд 2772 (кол. вкл. 9).

17. Державний кредитовий білет. 2 гривні.
Українська Народна Республіка. 1918 р.
А 01767998.

Берлін, Німеччина.
Художник В. Кричевський.
7×10,8 см.

А: у центрі – деревоподібний мотив. Написи: “Директор /Державного /банку /В. Ігнатович (підпис)” – ліворуч, “Скарбник /М. Таранов (підпис)” – праворуч.
Р: квадрати, в центрі – ромб з текстом закону про гроші.

Колір: темно-зелений.
Водяний знак: хрестики.
Переданий у 1992 р. Г.Т. Нагорною з Чернігова.
Інв. № Нд 2773*.

18. Державний кредитовий білет. 2 гривні.
Українська Народна Республіка. 1918 р.
А 01457405.

Берлін, Німеччина.
Художник В. Кричевський.
7×10,8 см.

А: у центрі – деревоподібний мотив. Написи: “Директор /Державного /банку /В. Ігнатович (підпис)” – ліворуч, “Скарбник /М. Таранов (підпис)” – праворуч.
Р: квадрати, в центрі – ромб з текстом закону про гроші.

Колір: темно-зелений.
Водяний знак: хрестики.
Переданий у 1948 р. Вишневською з Чернігова.
Інв. № Нд 2664.

Позначки: “29” (олівцем).
Старий номер: Н-1402 (чорнилом)*.

19. Державний кредитовий білет. 10 гривень.
Українська Народна Республіка. 1918 р.
А 02321334.

Художник Г. Нарбут.
9×13,8 см.

А: в орнаментальній рамці – тризуб (угорі) і написи (унизу): “Директор Державного /Банку /В. Ігнатович (підпис)” – ліворуч, “Скарбник /М. Таранов (підпис)” – праворуч.

Р: в орнаментальній рамці – серія, номінал з квітів, текст закону про гроші.
Колір: червоний.

Водяний знак: хрестики.
Переданий у 1948 р. Вишневською з Чернігова.
Інв. № Нд 2669.

Позначки: “31” (олівцем).
Старий номер: Н-1400 (чорнилом)**.

20. Державний кредитовий білет. 10 гривень.
Українська Народна Республіка. 1918 р.
А 00186316.

Художник Г. Нарбут.
9×13,8 см.

А: в орнаментальній рамці – тризуб і написи: “Директор Державного /Банку /В. Ігнатович (підпис)” – ліворуч, “Скарбник /М. Таранов (підпис)” – праворуч.

Р: в орнаментальній рамці – серія, номінал з квітів, текст закону про гроші.
Колір: червоний.

Водяний знак: хрестики.

Инв. № Нд 3409.

21. Державний кредитовий білет. 10 гривень.
Українська Народна Республіка. 1918 р.
А 01782828.

Художник Г. Нарбут.
9×13,8 см.

А: в орнаментальній рамці – тризуб і написи: “Директор Державного /Банку /В. Ігнатович (підпис)” – ліворуч, “Скарбник /М. Таранов (підпис)” – праворуч.
Р: в орнаментальній рамці – серія, номінал з квітів, текст закону про гроші.

Колір: червоний.

Водяний знак: хрестики.

Передалий у 1992 р. Г.Т. Нагорною з Чернігова.

Инв. № Вв 464.

22. Державний кредитовий білет. 100 гривень.
Українська Народна Республіка. 1918 р.
А 0176630.

Художник Г. Нарбут.
Берлін, Німеччина.

11,5×17,5 см.

А: великий овальний вінок із квітів і овочів, усередині якого – тризуб; обабіч – постаті селянки (ліворуч) та робітника (праворуч). Написи: “Директор Державного /Банку /В. Ігнатович (підпис)” – ліворуч, “Скарбник /М. Таранов (підпис)” – праворуч.

Р: дві колони з капітелями, тризуб у лавровому вінку; серія (вертикально).

Колір: синьо-фіолетовий.

Водяний знак: хрестики.

З довоєнних колекцій.

Инв. № Нд 2670.

Позначки: “34” (олівцем), Е-215 (олівцем).

Старий номер: Н-418 (олівцем)**.

23. Державний кредитовий білет. 100 гривень.
Українська Народна Республіка. 1918 р.
А 1013490.

Художник Г. Нарбут.
Берлін, Німеччина.

11,5×17,5 см.

А: великий овальний вінок із квітів і овочів, усередині якого – тризуб; обабіч – постаті селянки (ліворуч) та робітника (праворуч).

Р: дві колони з капітелями, тризуб у лавровому вінку; серія (вертикально).

Колір: синьо-фіолетовий.

Водяний знак: хрестики.

З довоєнних колекцій.

Инв. № Нд 2671 (кол. вкл. 10).

Позначки: “34” (олівцем).

Старі номери: МФ № 6479 (чорнилом); 10119/МФУ (чорнилом); Н-418 (олівцем)**.

24. Державний кредитовий білет. 100 гривень.
Українська Народна Республіка. 1918 р.
А 0406692.

Художник Г. Нарбут.

Берлін, Німеччина.

11,5×17,5 см.

А: великий овальний вінок із квітів і овочів, усередині якого – тризуб; обабіч – постаті селянки (ліворуч) та робітника (праворуч).

Р: дві колони з капітелями, тризуб у лавровому вінку; серія (вертикально).

Колір: синьо-фіолетовий.

Водяний знак: хрестики.

З довоєнних колекцій.

Инв. № Нд 2672 (кол. вкл. 10).

Позначки: “34” (олівцем).

Старі номери: М-Ф-6478 (чорнилом); 10121/МФУ (чорнилом); № Н-418 (олівцем)**.

25. Державний кредитовий білет. 500 гривень.
Українська Народна Республіка. 1918 р.
А 1546141.

Художник Г. Нарбут.

Берлін, Німеччина.

11,9×18,5 см.

А: у восьмикутному медальйоні – профіль жіночої голівки, завітчаної вінком, обабіч – тризуби у вінках-овалах. Написи: “Директор Державного Банку В. Ігнатович (підпис). Скарбник М. Таранов (підпис)”.

Р: на тлі тризуба на стилізованому щиті – текст закону про гроші.

Колір: А: зелено-оранжевий; Р: синьо-оранжевий.

Водяний знак: хрестики.

Инв. № Нд 2673.

Позначки: “№ 21” (чорнилом).

26. Державний кредитовий білет. 500 гривень.
Українська Народна Республіка. 1918 р.
А 2825568.

Художник Г. Нарбут.

Берлін, Німеччина.

11,5×18,5 см.

А: у восьмикутному медальйоні – профіль жіночої голівки, завітчаної вінком, обабіч – тризуби у вінках-овалах. Написи: “Директор Державного Банку В. Ігнатович (підпис). Скарбник М. Таранов (підпис)”.

Р: на тлі тризуба на стилізованому щиті – текст закону про гроші.

Колір: А: зелено-оранжевий; Р: синьо-оранжевий.

Водяний знак: хрестики.

Переданий у 1944 р. Поляковим з м. Щорс Чернігівської області.

Инв. № Нд 2674.

Позначки: “Е-216”, “36” (олівцем).

Старий номер: Н-419 (олівцем)**.

27. Державний кредитовий білет. 1000 гривень.
Українська держава. 1918 р.
А 1215524.
Художник І. Мозалевський.
Берлін, Німеччина.
12,5×19,6 см.
А: у рамці – тризуб у лавровому вінку. Написи: “Директор /Державного Банку
В. Ігнатович” (підпис)** – ліворуч, “Скарбник М. Таранов (підпис)” – праворуч.
Р: в орнаментальній рамці – картуш з текстом закону про гроші.
Колір: синьо-оранжевий.
Водяний знак: хрестики.
З довоснних колекцій.
Інв. № Нд 2665 (кал. вкл. 10).
Позначки: “33”, “Е-214” (олівцем).
Старий номер: Н-420 (олівцем)**.
28. Державний кредитовий білет. 1000 гривень.
Українська держава. 1918 р.
К 0710816.
Художник І. Мозалевський.
Берлін, Німеччина.
12,5×19,4 см.
А: у рамці – тризуб у лавровому вінку. Написи: “Директор /Державного Банку
В. Ігнатович” (підпис) – ліворуч, “Скарбник М. Таранов (підпис)” – праворуч.
Р: в орнаментальній рамці – картуш з текстом закону про гроші.
Колір: синьо-оранжевий.
Водяний знак: хрестики.
З довоснних колекцій.
Інв. № Нд 2666.
Позначки: “33”, (олівцем).
Старі номери: 10122/МФУ (чорнилом); М-Ф № 3633 (чорнилом); Н-420 (олівцем)**.
29. Державний кредитовий білет. 2000 гривень.
Українська держава. 1918 р.
А 0332623.
Художник І. Мозалевський.
Берлін, Німеччина.
13,2×20 см.
А: в орнаментальній рамці – тризуб. Написи: “Директор /Державного Банку
В. Ігнатович (підпис)” – ліворуч, “Скарбник М. Таранов (підпис)” – праворуч.
Р: в орнаментальній рамці – серія (вертикально) обабіч від номіналу, текст про гроші
(унизу).
Колір: червоно-фіолетовий.
Водяний знак: хрестики.
Переданий у 1992 р. Г.Т. Нагорною з Чернігова.
Інв. № Вв 467.

30. Знак Державної скарбниці. 1000 карбованців.
Українська держава. 1918 р.
АА 177332.
Художник І. Золотов.
11,6×18,8 см.
А: у картуші – булава, бунчук, три качалки очерету. Написи: “Директор Державної
/Скарбниці /Лебідь-Юрчик (підпис)**”.
Р: обабіч картуша – дві жіночі постаті, одягнені у стилі бароко.
Колір: коричневий.
Водяний знак: хвилясті лінії.
Переданий у 1948 р. В. Мальковець.
Інв. № Нд 2668.
Позначки: “32” (олівцем).
Старий номер: Н-481 (олівцем)**.
31. Знак Державної скарбниці. 1000 карбованців.
Українська держава. 1918 р.
АА 430852.
Художник І. Золотов.
11,6×18,8 см.
А: у картуші – булава, бунчук, три качалки очерету. Написи: “Директор Державної
/Скарбниці Лебідь-Юрчик (підпис)**”.
Р: обабіч картуша – дві жіночі постаті, одягнені у стилі бароко.
Колір: коричневий.
Водяний знак: хвилясті лінії.
Переданий у 1944 р. Поляковим з м. Щорс Чернігівської області.
Інв. № Нд 2667.
Позначки: “35” (олівцем).
Старий номер: Н-421 (олівцем)**.
32. Знак Державної скарбниці. 10 карбованців.
УД [Українська держава]. [1919 р.]
АА 042.
Художник Г. Золотов; гравер М. Гришманюк.
Кам'янець-Подільський.
8,3×13,8 см.
А: у центрі у віньєтці – монограма з літер “У” і “Д” білого кольору; ліворуч у картуші
– тризуб. Напис: “Директор Державної /Скарбниці Лебідь-Юрчик (підпис)**”.
Р: ліворуч – тризуб у картуші, праворуч – номінал.
Колір: червоно-коричневий.
Водяний знак: нерозбірливий (гриби?).
Переданий у 1992 р. Г.Т. Нагорною з Чернігова.
Інв. № Вв 463.
33. Розмінний білет міста Житомира. 3 карбованці.
1918 р.
АЛ № 282920.
Художник невідомий.
Житомир.

9,5×15,2 см.

А: герб Житомира, над ним – серія, номер, напис: “ЖМУ”; під ним – номінал, текст: “Всі видає до загального розміну білети міста Житомира цілком забезпечені... Бухгальтер (підпис), Міський Голова (підпис)”.

Р: текст про умови обігу і обміну розмінних білетів.

Колір: зелений.

Без водяних знаків.

З довоєних колекцій.

Інв. № Нд 2779 (кол. вкл. 8).

Позначки: “14” (червоний олівець).

Старий номер Н-416 (олівець)**.

* Рябченко П., Бутко В. Полный каталог бумажных дензнаков и банк России, СССР, стран СНГ (1769–1999 гг.). – Т. 2: Банк Украины. – К., 1999. – С. 10.

** У 1953 р. вилучено з музею, у 1992 р. – повернуто до музею з ДАЧО.

МОСКАЛЕНКО В.

Воїни – визволителі Щорського району, удостоєнні звання Героя Радянського Союзу

Фонди Щорського історичного музею нараховують багато документальних матеріалів про події Великої Вітчизняної війни: про подвиги наших земляків на фронтах, про тяжкі роки окупації, про героїчну боротьбу партизанів і підпільників; спогади учасників бойових дій. Серед них і 11 нагородних листків на Героїв Радянського Союзу, які здійснили свої подвиги під час звільнення Щорського району від німецько-фашистських загарбників у вересні 1943 р.

Щорський район звільнили війська 61-ї та 65-ї армій Центрального фронту. Протягом семи днів, з 19 по 25 вересня, точилися бої за район. Місто Щоре було звільнене 21 вересня 1941 р. Ворог не зламав без бою жодного сантиметру землі. На вогневих рубежах наші війська проявили чудеса героїзму і відваги. Багато крові пролилося за оволодіння рубежем Снову, де на болотистих берегах річки німці залишили у повному складі 86-ту піхотну дивізію, підсилену ударними групами танків і самохідних артилерійських установок. Особливо запеклими були бої за села Кучинівка, Смяч, Стара Рудня, Петрівка, Піщанка.

Навіки залишились лежати в землі, яку звільнили від ворога ціною власного життя в гарячому вересні 1943 р. В.С. Марков, Я.Г. Сульдин та С.О. Зудлов.

З нагородного листка Маркова Віктора Степановича, 1921 р.н., лейтенанта, командира 3-ї танкової роти 60-го танкового полку дізнаємось: “...лейтенант Марков... преодолел болотистую местность, повел роту за овладение Старой Рудней. Смело ворвавшись в село, его рота уничтожила 8 бронетранспортеров, 6 пушек, 10 минометов, 5 ДЗОТов, 11 станковых пулеметов и до 200 солдат и офицеров противника. Тем самым обеспечив овладение высотой 130,5 населенного пункта Старая Рудня. Танк товарища Маркова вражеским снарядом был подбит, но он продолжал вести огонь из пушки и пулемета до последнего патрона. Гитлеровцы подожгли бензобаки. Товарищ Марков, с горящего танка ведя огонь по противнику, героически погиб”. За поданням командира 60-го танкового полку Мяснікова від 11.10.1943 р. лейтенанту Маркову В.С. 26.04.1944 р. було присвоєне звання Героя Радянського Союзу посмертно.

Командир першої танкової роти цього ж полку Сульдин Яків Григорович відзначився героїзмом і мужністю при звільненні с. Смяч. З нагородного листка на Сульдіна Я.Г., 1923 р.н., старшого лейтенанта: “Командир танковой роты Т-34 гвардии старший сержант Сульдин в трудных условиях, под сильным артиллерийским и минометным огнем противника произвел разведку р. Снов в районе села Смячь и, выйдя вперед через реку, смело ворвался в расположение противника. Рота под его командованием, уничтожая огнем и гусеницами технику и живую силу врага, решительно продвигалась вперед. В ожесточенном бою танк тов. Сульдина был подбит, но героический экипаж из подбитого танка продолжал уничтожать врага. Фашисты подожгли танк. Так погиб героической смертью гвардии старший лейтенант Сульдин”.

Учасник тих боїв, танкіст Михайло Юхимович Іванов згадував: “Наш танковий полк форсував річку поблизу с. Смяч. Шквал артилерійського і кулеметного вогню зустрів нас на підступах до річки. Командир танкової роти Яків Сульдин, уявившись на околицю села, зав’язав жорстокий бій. І ворог не витримав. Не давши йому отямитись, Я. Сульдин спрямував свою машину в обхід села по грузькій низині. Боєприпаси кінчались. І тут перел

ним з'явилась німецька самохідна гармата. Командир вирішив іти на таран. Відстань між броньованими машинами швидко зменшувалась, і танк Сульдїна швидко надзгогнав ворожу самохідку. Але останні метри були фатальними, машина загрузла у трясовині, зав'язався нерівний бій, в якому весь екіпаж загинув. Проте шлях на Смяч був вільний. Сульдїн посмертно був нагороджений Золотою Зіркою Героя Радянського Союзу".

Звання Героя Радянського Союзу 15.01.1944 р. був удостоєний і начальник штабу 60-го окремого танкового полку гвардії майор Бредїхін Микола Федорович, 1919 р.н., уродженець Орловської області. У поданні на Бредїхіна М.Ф. від 11.10.1943 р., підписаному командиром полку, сказано: "В боях за форсування р. Снов противник к берегу не допускал ни одного бойца, по берегу вел сильный пулеметный и минометный огонь по наступающим. В это время выгрузившийся танковый полк с платформ сходу пошел в бой. Группу танков в обход противника повел майор Бредихин. Ворвавшись в село Смяч, тов. Бредихин, будучи ранен и на подбитом танке, раздавил несколько орудий и уничтожил одного "Фердинанда", сумел проложить путь нашим войскам. В результате личной смелости и отваги тов. Бредихин способствовал занятию двух населенных пунктов и плацдарма на западном берегу реки Снов для дальнейших наступательных действий". Миколі Федоровичу пощастило бути серед тих, хто пройшов війну до кінця. Довгоочікувану перемогу зустрів біля Бранденбургських воріт.

За оволодіння с. Смяч 22-23 вересня 1943 р. у взаємодії з 60-тим танковим полком відважно бились з ворогом воїни 15-ї гвардійської кавалерійської дивізії і серед них Герой Радянського Союзу: гвардії сержант Налімов Сергій Бенедиктович (1914-1976), гвардії старший сержант Жуков Василь Семенович (1916-1968), гвардії старший сержант Свердліков Григорій Іванович (1919-1946), старший сержант Козлов Олександр Герасимович (1918 р.н., представлений до нагороди 10.10.1943 р., загинув у бою 22.11.1943 р., звання присвоєне 24.12.1944 р.), гвардії старший лейтенант Калінін Борис Петрович, гвардії лейтенант, командир ескадрону Майстрюков Микола Трохимович (1915 р.н., подання на присвоєння звання від 10.10.1943 р., загинув 17.11.1943 р., указ від 15.01.1944 р.).

З нагородного листка Зудлова Сергія Олександровича, 1919 р.н., гвардії молодшого лейтенанта, командира взводу розвідки: "20.09.43 г. командир взводу разведки гвардии младший лейтенант Зудлов получил задачу: со взводом к 16-00 захватить переправу через реку Снов и задержать до подхода своих частей. Тов. Зудлов со взводом сходу переправился через речку Снов в районе села Смяч. Немцы решили любой ценой захватить живыми мужественных воинов. В результате 6-ти часового боя в окружении тов. Зудлов показал еще раз своё умение руководить взводом в сложной обстановке, не отошел ни шагу назад, этим обеспечил переправу подразделением полка. В результате боя уничтожено 100 гитлеровцев. Сам Зудлов пал смертью храбрых". Указом від 15.01.1944 р. С.О. Зудлов був удостоєний звання Героя Радянського Союзу посмертно.

55-а стрілецька дивізія 61-ї Армії Центрального фронту увійшла в історію Щорса як дивізія, що звільнила населений пункт від дворічного фашистського ярма... На честь цієї дивізії названа одна з вулиць міста. Першим увірвався у Щорс 111-й полк під командуванням майора Челідзе і врятував його від тотального знищення, адже німці замінували весь центр міста по лінії залізничного полотна. Іван Олексійович Іохім, офіцер політвідділу дивізії, став комендантом міста і піднімав його з руїн, поступово відбудовуючи важливі об'єкти.

Чимало бійців дивізії за звільнення Щорського району були удостоєні нагород, а молодший сержант Васильєв Микола Миколайович, навідник взводу протитанкових рушниць 107-го стрілецького полку, за подвиг, здійснений при оволодінні селом Петрівка,

був удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Із нагородного листка Васильєва М.М., 1923 р.н.: "22 сентября 1943 г. при наступлении на деревню Петровка противник бросил в атаку до роты пехоты, поддержанную 8 танками. Помимо этого с фланга шли грузовые машины с боеприпасами под охраной бронемашин. Младший сержант тов. Васильев не растерялся, выдвинулся с противотанковым ружьем вперед, выжидая удобного момента. Как только немецкие танки подошли на близкое расстояние, он открыл по ним огонь. Первыми двумя выстрелами тов. Васильев подбил два средних танка, за ними показался тяжелый танк "Тигр", которого он подбил следующими двумя выстрелами. После этого подбил грузовую автомашину с боеприпасами, один броневик с немцами. Остальные немецкие танки и автомашины повернули обратно. Немецкая пехота, лишившись поддержки танков, бросилась враспыльную. Большую часть уничтожили наши автоматчики".

Начальник політвідділу 55-ї стрілецької дивізії М. Івускін так згадував той бій: "22 вересня 1943 р. розгорнувся бій за с. Петрівку. Близько роти фашистських солдатів і 8 танків атакували один з наших підрозділів. З флангу на машинах під прикриттям броньовиків німці підтягували підкріплення. Цей бій виграла одна людина – навідник протитанкової рушниці молодший сержант Васильєв, хлопчина зі Свердловська, якого всі називали просто Колька. Тільки з'явилися танки, він виліз з траншеї і розташувався дещо попереду і збоку в чагарнику на чудово замаскованій позиції. Коли два танки були зовсім поряд, пролунав постріл. Один з них задимив зразу, другий продовжував йти вперед. Знову постріл – і цей танк підбито. Через декілька хвилин наблизився "тигр", Васильєв двома пострілами підбив і його. Точне знання уразливих місць танка, дивовижна витримка, снайперська точність – риси, які допомогли сержанту знешкодити ворога. Незабаром Васильєва нагородили за цей бій зіркою Героя Радянського Союзу".

5 жовтня 1943 р. командир 107-го полку 55-ї стрілецької дивізії підполковник Семакін підписав подання на присвоєння Васильєву М.М. звання Героя Радянського Союзу. Наказом від 15.01.1944 р. звання було присвоєне з врученням ордена Леніна та медалі Золота Зірка. А через два дні 17 січня 1944 р. сержант Васильєв Микола Миколайович помер від отриманих ран. Похований у м. Ріпки.

Прикладів героїзму і мужності солдат і офіцерів під час боїв за наш край можна навести дуже багато, адже кожен сантиметр звільненої від ненависного ворога землі давався ціною крові і втрат. І хоча до перемоги ще залишалось майже два роки, але в невеличкому поліському містечку та селах району люди вже вдихнули повітря свободи, дякуючи тим, хто не шкодував свого життя заради них.

1 Щорський історичний музей. – Інв. № Дф. 2760.

2 Щорський історичний музей. – Інв. № Дф. 3126.

3 Герой-освободитель Черниговщины. Краткий биографический справочник. – К., 1991. – С. 62, 74, 139, 167, 187, 256, 281, 343.

4 Промінь Жовтня (Щорс). – 1968. – 21 вересня. – С. 2, 3.

ШЕНЬКО Н.

Матеріали Героїв Радянського Союзу та повних кавалерів ордена Слави у зібранні Щорського історичного музею

Протягом своєї багаторічної історії Щорський історичний музей займається збиранням матеріалів про події Великої Вітчизняної війни.

З понад 19 тисяч експонатів музею більше трьох тисяч одиниць збереження стосуються саме цього періоду. Чільне місце серед них посідають матеріали, котрі розповідають про Героїв Радянського Союзу та повних кавалерів ордена Слави – наших земляків.

Робота по збору цих реліквій особливо активно проводилась у 1970-х – 1980-х роках. Експозицію музею поповнили фотографії дев'яти уродженців Щорсівщини – Героїв Радянського Союзу: Гудимова І.В., Ігнатенка І.Е., Лашенка П.М., Мелашенка М.В., Пячощного Т.А., Плюща О.В., Семака П.І., Усіка І.П., Шматухи П.С. та двох повних кавалерів ордена Слави – Кухаренка М.Я. та Мороза М.К.

З дев'яти Героїв Радянського Союзу, що народились у нашому районі, п'ять отримали це звання за форсування Дніпра. Серед них два офіцери: Лашенко Петро Миколайович, полковник, командир дивізії, уродженець с. Тур'ї; Панчощний Трохим Андрійович, капітан, заступник командира з політчастини моторизованої бригади, народився у с. Великий Щимель. Один сержант – Шматуха Петро Сидорович, народився в с. Гута Студенська. Двоє рядових солдат, які стали на захист Вітчизни у 1943 р., – Плющ Олександр Васильович та Мелашенко Микола Володимирович. Вони були з числа тих, хто першим форсував Дніпро. Про це свідчать спогади та біографічні матеріали щорсівчан.

За роки Великої Вітчизняної війни кавалерами ордена Слави трьох ступенів стали близько 2500 чоловік. Серед них і двоє наших земляків – Кухаренко Микола Якович та Мороз Микола Кирилович.

М.Я. Кухаренко народився в 1924 р. в с. Іванівка. З 30 квітня 1944 р. і до кінця війни – розвідник 314-ї окремої розвідроті. Йшла підготовка до форсування ріки Західний Буг. В ніч на 18 липня 1944 р. група розвідників на чолі з Миколою Кухаренком подолала водний рубіж та заглибилась у ворожий тил, вийшовши на німецький обоз з боеприпасами. В бою розвідники знищили транспортні засоби і 19 гітлерівців, а 11 німецьких солдатів узяли в полон. 26 квітня 1945 р. М.Я. Кухаренку за бойові заслуги перед Батьківщиною було вручено найвищий орден солдатської доблесті – орден Слави I ступеня. Ордени Слави I, II, III ступеня та орден Червоної Зірки, які належали Миколі Яковичу, є окрасою колекції нагород музею.

Великий інтерес викликають спогади повного кавалера ордена Слави М.К. Мороза: "... з 4 ... липня ми не знали ні сну ні відпочинку. Сили були виснажені. Але і противник не витримав пекельного бою. 17 липня фашисти почали відступати. Курська битва завершилась нашою перемогою. Для мене вона пам'ятна і тому, що за Курську битву отримав вищу солдатську нагороду – орден Слави III ступеня". Після Курської битви у складі 6-ї гвардійської армії полк, в якому служив Мороз М.К., звільняв Білорусь. За цю операцію Микола Кирилович був удостоєний ордена Слави II ступеня. Орденом Слави I ступеня наш земляк був нагороджений за успішне форсування Західної Двіни. Окрім спогадів, у музеї експонується гімнастерка М.К. Мороза та повоєнна трудова книжка колгоспника, передані родичами орденоносця.

Нещодавно фондова колекція поповнилась матеріалами Героя Радянського Союзу Семака Павла Івановича, уродженця с. Петрівка. Льотчик ближньої бомбардувальної авіації П. Семак почав виконувати бойові завдання з перших днів Великої Вітчизняної війни. Винятково сміливим був його виліт на знищення німецького десанту на Ладозькому озері. При низькій хмарності і сильному вогні зенітної артилерії він потопив баржу з ворожими солдатськими офіцерами.

"Двойка пикирует с самых небес
Гвардеец нажал на гашетку БезС,
Прячется враг от смертельных атак,
Всех настигает гвардеец Семак...", –

так писав у своєму вірші про Павла Івановича лікар 4-го гвардійського полку пікіруючих бомбардувальників М.О. Стучинський. Відкриваємо нагородний листок Павла Івановича: "За период с 1941 г. по 1944 г. участвовал в 20 воздушных боях. При 175 полетах обстрелян огнем ЗА и МЗА, произвел 17 боевых вылетов на разведку и фотографирование – сфотографировано 400 кв. км площади переднего края обороны противника. Заключение Военного Совета фронта: достоин высшей правительственной награды – присвоения звания Героя Советского Союза с вручением ордена Ленина и медали Золотая Звезда".

Особисті речі П.І. Семака (шоломофон, штурманська лінійка, кашкет, погони, портсигар, папача), фотографії, що знайшли своє місце в експозиції музею, нагадують нам про відважного сокола, який піднявшись у небо Вітчизни, до кінця свого життя був його надійним захисником. Щемливі почуття викликає лист до дружини Героя, переданий до музею його донькою.

Ця невелика частина експонатів, які розповідають про наших героїчних земляків, допомагає вивчати історію рідного краю. Пошук нових матеріалів продовжується.

ПУШЕНКО В.

Уродженці Бахмаччини – Герої Радянського Союзу

В роки суворих випробувань Великої Вітчизняної війни вісім жителів Бахмаччини були удостоєні високого і почесного звання Героя Радянського Союзу. Не шкодуючи ані сил, ані крові, вони мужньо билися з ворогом, щоб вільною була наша земля, щоб завжди було мирним над нами небо.

Виняткову мужність і героїзм у роки Другої світової війни проявив уродженець с. Митченки Петро Овсійович Брайко.

Житель с. Митченки М.О. Куштурний пригадував: “Петро маленький був, хоч і семирічку вже закінчив, а зростом не вийшов, так він рік собі прибавив. З дитинства мріяв стати військовим, і щоб швидше потрапити в армію, попросив у сільраді довідку про те, що народився 09.09.1918 р.

З моїм старшим братом Степаном дуже захопилися військовою справою. Неподальк школи був військовий манеж, то друзі спостерігали за маневрами, любили книжки військові читати” [1, 3].

Під час голоду в 1933 році помер батько, і маги залишилась сама з дітьми. Щоб вижити, після закінчення семирічки хлопець попрямував пішки, за 20 кілометрів, до Конотопа, де успішно склав іспити до педтехнікуму. В цьому навчальному закладі студентів раз на день годували – так Петро врятував себе від голодної смерті [2, 1].

У технікумі весь вільний від навчання час займався стрільбою. В 1936 році на республіканських змаганнях по стрільбі з малокаліберної гвинтівки став чемпіоном України: поклав всі кулі в десятку [3, 1].

“Мрія про військову кар’єру не покидала його, – розповідав Микола Куштурний, – і вже навчаючись у технікумі, з II курсу він, разом з моїм братом, подає документи до льотного училища в Одесу. Степана прийняли, а Петро не пройшов через малий зріст. А війна розкидала їх в різні боки – і вони вже ніколи не зустрілися” [1, 3].

В 1937 році Брайко, успішно закінчивши технікум, працював учителем у семирічній школі с. Велика Косниця Ямпільського району Вінницької області. Тут вперше познайомився з прикордонниками і вирішив стати одним із них. За сприяння депутата Верховної Ради Т. Строкача юнака зарахували до Московського військового училища зв’язку. В березні 1940 року провели прискорений випуск, і Брайко потрапив на Західну Україну в м. Броди командиром взводу зв’язку мотострілецького полку військ НКВС.

Сестра – Марія Овсіївна Олех пригадує цікавий епізод: “Як Петро був у відпустці, а служив на кордоні з Польщею, то від’їжджаючи сказав сусіду: “Ось побачиш – через місяць війна буде”. І так і трапилося – рівно через місяць. А вже як поїхав, ходили ми в мельню до ворожбитів – скільки живу, але такого чоловіка не бачила. Він сказав, що в мене є два брати, імена на літеру “П” починаються. Про старшого брата Павла сказав, що більше не побачимо (справді, загинув). А другий – і в огні не горить. І скільки ж Петру довелося пережити, розказував, а вижив. Правду сказав той дід...” [2, 1]

У січні 1941 року Брайка перевели в 967-й прикордонний загін. Тут на 13-й заставі і розпочав війну. Зі всієї застави лише він залишився живим.

Брайка направляють командиром роти зв’язку в м. Київ у 4-й Червонопрапорний мотострілецький полк НКВС ім. Дзержинського. У складі цього полку до 18 серпня охороняв столицю. З цим полком опинився в оточенні. За наказом командування Південно-Західного

фронту полк разом з іншими прикордонними частинами повинен був забезпечити прорив з ворожого оточення 21-й, 6-й, 37-й, 26-й і 38-й арміям. Завдання прикордонники виконали, але самі опинились на захопленій ворогом території. Завдання прикордонники виконали, його два батальйони (третій виводив із оточення український полк, а точніше знищений німцями при форсуванні р. Трубіж біля станції Баршівка.

Доки Брайко добрався до лінії фронту, його п’ять разів затримували і намагались розстріляти німці, але сміливіше вдалось тікати. Так, першого разу Петра Овсійовича разом з трьома оточеннями схопили біля с. Вороньки Ново-Басанського (тепер – Бобровицького) району Чернігівської області шість есесівців. Вони привезли полонених у Дарницький табір для військовополонених. Але наступного ранку, скориставшись знанням німецької мови, Брайко з трьома товаришами спокійно пройшов чотири пости (начебто на роботу до офіцера) і опинився за воротами табору [3, 1].

До лінії фронту Брайко не дістався. Зате пощастило зустріти партизанський загін С.А. Ковпака. Там, розповідала Марія Овсіївна, за нього поручився перший секретар Конотопського райкому Ф. Канадець: “Якщо розстріляєте Брайка – то розстрілюйте й мене”, – і так потім дружили все життя, такими друзями були” [2, 1].

У перших же боях показав себе сміливцем. Навіть скупий на похвали Ковпак почав робити йому зауваження: “Чому лізеш в саме пекло?”. Але Брайко по-іншому не міг. Дуже багато ненависті накопилось до загарбників [5, 40–41]. Петро Овсійович один із перших в об’єднанні Ковпака був нагороджений орденом Червоного Прапора і медаллю “Партизану Вітчизняної війни” 1-го ступеня [6]. У червні 1943 року йому присвоїли звання капітана. Коли з’єднання Ковпака здійснювало похід з Брянських лісів до Сумської області, розвідники капітана Брайка йшли попереду, повідомляючи дані про ворога.

Фашисти перейшли в наступ, блокувавши Путивльський загін і штаб Ковпака в Монастирському лісі. Три партизанські загоны виявились відрізнаними один від одного. Брайку, який був помічником начальника штабу з розвідки, доручили поновити зв’язок із загонами. Сміливий капітан разом з двома партизанами виконав цей наказ. Неудовзі Ковпак призначив його начальником штабу Кролевецького партизанського загону. Брайко виконує небезпечні бойові завдання, дістає точні дані про наміри і плани ворога [3, 1].

Як командир 3-го полку 1-ї Української партизанської дивізії імені двічі Героя Радянського Союзу С.А. Ковпака П.О. Брайко брав участь у рейді на територію Польщі. За здійснені там подвиги нагороджений Хрестом Грюнвальда.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 7 серпня 1944 року йому присвоєне звання Героя Радянського Союзу. У вересні 1944 року одержав звання майора.

Після розформування з’єднання і закінчення війни П. Брайко продовжує навчання. У квітні 1945 року він зарахований слухачем Військової академії імені М.В. Фрунзе. Але в серпні 1948 року арештований органами КДБ, засуджений за статтею 58-10 до 10 років і засланий до Сибіру. В серпні 1953 року був звільнений і повністю реабілітований. В січні 1954 року знову зарахований слухачем академії.

Після закінчення академії в 1955 році направлений на роботу у внутрішні війська МВС: спочатку заступником командира в/ч 7576 у Москві, а в 1959 році – начальником внутрішніх військ МВС Казахської республіки.

В 1962 році вступив до Літературного інституту імені Горького, який закінчив в 1967 році. З 1971 року займається творчою роботою за домовленістю із книжковими видавництвами, редакціями журналів і газет. Має 12 документально-художніх книг та одну наукову монографію з тактики і стратегії ведення партизанської війни. Пише Петро Овсійович переважно про те, що сам пережив під час війни [7, 2]. Перша документальна

повість “Жінка і смерть” вийшла в 1970 році. В 1971 році побачила світ повість “Увага, Ковпак”, яка в 1975 році була перекладена польською мовою і визнана у Польщі кращою документальною книгою року. 7 травня 1975 року польський уряд присвоїв Петру Овсійовичу звання “Заслужений діяч культури” (диплом № 601). Серед інших творів земляка – повість про С. Руднева “Партизанський комісар” (1982), повість про П. Вершигору “Одержима людина” (1984), “Незвичайні вчинки звичайних людей” (1987). Підтримує його і дружина, співавторстві з якою видав книгу “Знайомий почерк” (1976) та збірник спогадів “Всім смертям назло” (2000). Петро Овсійович повен творчих сил й енергії: дописує нову книгу. Проживає в Москві. Має сина і дочку. Бере активну участь в громадському житті країни. Не забуває й рідного краю [3, 1].

В с. Рубанка 15 січня 1909 року народився Петро Прокопович Дубина. До війни працював у колгоспі.

В армії з 1943 року. Воював з фашистами на 1-му та 2-му Українських фронтах. В час навчання та в боях Дубина добре освоїв кулемет “максим”. Витриманий і холоднокровний Петро Прокопович швидко став снайпером кулеметного вогню, знищував у кожному бою десятки гітлерівців [8].

За мужність і відвагу, виявлені при форсуванні Дністра, кулеметнику станкового кулемета 3-го мотострілецького батальйону 2-ї механізованої бригади рядовому П.П. Дубині Указом Президії Верховної Ради СРСР від 13 вересня 1944 року присвоєно звання Героя Радянського Союзу [5, 90–91].

Повернувшись з війни до рідної Рубанки, Дубина ще довго трудився. Скромний. Урівноважений. Неохоче розповідав про свій подвиг: “Всі, хто по-справжньому захищав Батьківщину, добре знають ціну нав'язаному нам горю, – зауважував”. І знову брався за роботу, яка так потрібна для відбудови знищеного фашистами села. Виростали нові споруди. Піднявся й величний пам'ятник на честь сотень рубанців, які віддали за волю своїй найдорожчий скарб – життя. І перший камінь у цю святиню поклав Герой Радянського Союзу, гордість рубанської землі Петро Прокопович Дубина. [8]

24 жовтня 1995 році відважного воїна не стало. Іменем П.П. Дубини названа центральна вулиця села [9, 5].

Вагомий внесок у наблизнення Перемоги зробив Федір Микитович Жила. Народився він 20 грудня 1923 року в с. Бахмач, у селянській родині. В сім'ї було шестеро дітей. Мати – домогосподарка. Батько працював на залізниці [10, 2].

В юності мріяв стати артилеристом, але доля розпорядилася бути в піхоті. Воював із серпня 1941 року на різних фронтах. У перших сутичках з гітлерівцями під Москвою був поранений. В 1942 році вже командиром відділення брав участь в обороні Сталінграда. В цих боях та за місто Ростов-на-Дону нагороджений двома медалями “За відвагу”. У складі бойових частин Єнакіївської Червонопрапорної дивізії звільняв Донбас, південні області України та Молдавію [11, 1].

У квітні 1944 року в районі селища Раскаєци підрозділи 34-ї гвардійської стрілецької дивізії закріпились на правому березі Дністра. Переважаючими силами фашисти потіснили наступаючих, захопили ключову висоту. “Ви повинні вибити ворога, – сказав командир дивізії лейтенанту Васильєву-Китіну і його підлеглим – одинадцяти бійцям, – тримати цю висоту в своїх руках – значить тримати ключ від Дністра”.

Два дні і дві ночі радянські воїни спостерігали за противником. Були виявлені вогневі позиції двох важких і декількох легких кулеметів, проаналізована поведінка ворога.

Стало відомо, що вночі висоту охороняло декілька гітлерівців, а інші йшли на відпочинок. Ракетник освітлював підступи до берега через кожні 15–20 хвилин, а кулеметники періодично випускали черги куль [12, 3]. Брати висоту атакою з фронту було безглуздо. Тому група бійців, обійшла її й опинилась у ворожому тилу. Коли до окопів ворога залишилось 40–50 метрів, гвардійці за командою лейтенанта відкрили вогонь. Несподіваний штурм привів

На світанку переважаючими силами гітлерівці зробили першу спробу відбити висоту. Протягом дня їх було ще дев'ять, але кожного разу відкочувались вони з великими втратами. Ввечері на бійців навалилось до батальйону піхоти. Вони почали обходити висоту зліва. Та задум противника було розгадано. Лейтенант наказав сержанту Жилі з чотирма бійцями влаштувати засідку [13, 3]. Гвардійці несли втрати, але продовжували так і не вдалося взяти висоту. В архівному документі говориться лаконічно: “В запеклому 36-годинному бою ... група Васильєва-Китіна відбила 17 контратак гітлерівців й знищила 250 фашистів”. Коли вже відбивали останню, підійшло підкріплення.

Батьківщина високо оцінила подвиг своїх синів. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 13 березня 1944 року всім одинадцяти надано високе звання героя Радянського Союзу [14, 3].

На цій висоті росте сьогодні одинадцять горіхових дерев. Вони висаджені тими, хто захищав її у тій жорстокій сутичці. Тоді, в 1944 році, оцінивши талант бойового командира, командування запропонувало Федору Микитовичу навчатись. Навчання тривало недовго. Жила знову повернувся на передову, дійшов, як і мріяв, аж до Берліна. А своє життя присвятив захисту Вітчизни. Залишив лави армії полковником [11, 1].

У 1970 році вийшов у запас. Жив і працював у Алма-Аті. Частенько приїздив в гості до родичів. Любив спілкуватися з учнями, але про свої подвиги не розповідав. [10, 2]

В 1992 році помер. Його ім'я увічнене в назвах вулиць, проспектів міст Молдови.

Серед ушавлених уродженців Бахмаччини і Микола Васильович Кадун. Народився 5 травня 1919 року в селянській сім'ї [15, 2]. Родина проживала в селищі Батурич, по вул. Петровського (сучасна назва – вул. Ющенка). Тут він провів свої дитячі роки. Навчався в Батуричській школі. У спогадах про сина мати згадувала, що Микола з дитячих років був дуже слухняним хлопчиком, поважав старших, беріг дружбу своїх товаришів, гарно навчався. Під час шкільних канікул, окрім домашніх справ, ходив у колгосп на роботу і виробляв багато трудоднів. Завжди був чесним і говорив лише правду, навіть тоді коли вона йому була не на користь.

Після закінчення восьмого класу в 1935 році вступив до Київського артилерійського військового училища, яке успішно закінчив в 1939 році молодшим лейтенантом. За направленням служив в артилерійському полку в м. Воронежі. За успішне несення військової служби в кінці 1940 року йому було присвоєно звання лейтенанта [16, 3].

З перших днів війни Микола Васильович – на фронті. Тричі був важко поранений. Лікувався довго, і хоча рани затягнуло, почував себе слабим. “Відпочивайте місяць–другий у відпустці, набирайтесь сил, – запропонували Кадуну”. Відпочивати, коли він так потрібен на фронті? Ні!

І знову бої. Відважний дисциплінований командир швидко просувався по службі. Уже в кінці 1943 року М.В. Кадун – гвардії капітан. Його груди прикрасили ордені Червоної Зірки, Вітчизняної війни 1-го та 2-го ступенів, медалі [17, 2].

На якій би ділянці не воював наш земляк, скрізь був взірцем військової дисципліни,

снаряд перебив гусеницю німецького танка. Танкісти відкрили люки та порозбігалися. Другий постріл – другий танк запалав. Потому замовк і третій танк. Дві інші машини, відстрілюючись, зникли за пагорбом. Наступ тривав. О третій годині знову зайняли оборону. А ввечері піхота була відведена на іншу ділянку, і гармата, що стояла на висоті, з якої видно було і розгалуження шосе, залишилася без прикриття. Гітлерівці були поблизу. Яценко послав у лошину одного бійця з ракетами, щоб він залігши, освітлював поле бою. В цей час ворог розпочав артилерійську підготовку, потім заговорили кулемети і німецька піхота пішла в атаку. Побачивши свої ракети, Павло Васильович дав наказ стріляти. Шість разів відбивав він наступ.

Під м. Брест П. Яценко гідно виконав складне завдання по оволодінню стратегічно важливою висотою 55,5. При форсуванні Одеру був поранений.

Закінчив війну Павло Васильович під Берліном молодшим лейтенантом, командиром артилерійського взводу [22, 1]. За виявлену в боях хоробрість Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 жовтня 1944 року П.В. Яценку присвоєне звання Героя Радянського Союзу [23, 1].

Після демобілізації оселився в смт. Дмитрівка: працював інструктором райвиконкому, згодом начальником Дмитрівського відділення зв'язку, головою селищної ради [24, 1]. Заслужено користувався загальною повагою і любов'ю земляків [23, 1].

Помер Павло Васильович 8 жовтня 1993 року, похований у Дмитрівці. Вдячні земляки назвали одну з вулиць селища його ім'ям [21, 4].

¹ Теплова Н. Видатні земляки //Порадник. – 2010. – 18–22 липня (№ 28).

² Спогади Олек Марії Євсїєви //Бахмацький районний історичний музей. – Інв. № ПД 2405.

³ Автобіографія Л.О. Браїка //Бахмацький районний історичний музей. – Інв. № НД-4863.

⁴ Полтораков П.В. В бойовому строю //Радянське село (Бахмач). – 1966. – 9 вересня.

⁵ Героев павити бессмертны: Очерки о Героях Советского Союза – уроженцах Черниговской области. – К., 1982.

⁶ http://www.kvvidkas19.narod.ru/ISTORIY/Public/knigi/knigal1/9_9.htm

⁷ Семенюк О. Подвиг народних месників //Голос Присеймів'я (Бахмач). – 2005. – 21 вересня.

⁸ Матеріали про учасників Великої Вітчизняної війни //Бахмацький районний історичний музей. – Інв. № НД-5456.

⁹ Сидора Г. Село пам'ятає Героя //Голос Присеймів'я. – 2002. – 22 червня.

¹⁰ Бережний М. Пишаюсь своїм земляком //Голос Присеймів'я. – 2010. – 8 вересня.

¹¹ Спогади Жиди Галини Іванівни //Бахмацький районний історичний музей. – Інв. № НД-5704.

¹² Кулаков О. Герой Дністра //Радянське село. – 1992. – 17 березня.

¹³ Матеріали про Ф.М. Жилу //Бахмацький районний історичний музей. – Інв. № НД4983.

¹⁴ Петренко М. На безіменній висоті //Радянське село. – 1975. – 3 липня.

¹⁵ Нікітін В. У сузір'ї героїв //Радянське село. – 1989. – 29 квітня.

¹⁶ Огієвська Р. Наш земляк //Голос Присеймів'я. – 2010. – 8 травня.

¹⁷ [У ці дні] //Радянське село. – 1964. – 13 жовтня.

¹⁸ Матвеев М. Легендарний екіпаж Т-34 //Радянське село. – 1963. – 10 вересня.

¹⁹ <http://mirpilot.narod.ru/man/hsu/k/kochergin.html>

²⁰ Чернігівці – Герої Радянського Союзу. Льотчики: Збірник нарисів. – Чернігів, 2008–2009.

²¹ Киричок Б. Лицар свободи //Порадник. – 2008. – 2–8 травня.

²² Автобіографія П.В. Яценка //Бахмацький районний історичний музей. – Інв. № ПД-1543.

²³ Вони – наш земляки //Радянське село. – 1965. – 9 травня.

²⁴ Соловійов Б. Герой – завжди Герой //Радянське село. – 1993. – 3 березня.

ЗМІСТ

	Стор.
<i>Колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського</i>	
Арендар Г. Первач Павла Полуботка.....	3
Ситий І. Печатка Пустинно-Рихлівського Свято-Миколаївського монастиря.....	6
Зайченко В. Скрині у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог.....	7
Сергєєва С. Періодичні видання Чернігова 1917–1918 років як джерело вивчення історії Української революції на Чернігівщині. Тематичний покажчик публікацій краєзнавчого характеру (за матеріалами музейного зібрання). Частина II.....	16
<i>Історія Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського</i>	
Линюк Л., Ласевський С. Звіт про роботу Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського в 2010 році.....	33
Шекун О., Сита Л. Дослідження давньоруських курганів експедицією Чернігівського історичного музею в 1970-х – 1980-х роках.....	48
<i>Краєзнавство</i>	
Луцька В. З історії земських аптек Чернігівської губернії.....	60
Дзюба О. Вихідці з Чернігівщини в німецьких університетах (XVIII століття).....	70
Блакитний М. Військовополонені армії Наполеона у Чернігівській губернії (1812–1816 роки).....	81
Світловська Л. Життя в окупованому Чернігові за спогадами Раїси Павлівни Товстухи-Новицької.....	91
<i>Історія</i>	
Горох М. Статєво-вікова структура міського населення України наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років.....	94
<i>Колекції</i>	
Ситий І. Печатки Святослава Ярославича.....	103
Пуцко В. Кам'яна різьблена ікона пророка Іллі.....	105
Стадниченко І. Киевский Апостол 1737 года.....	111
<i>Біографічні матеріали</i>	
Ситий І., Алфьоров О. Ярема Полуботок – вїйт чернігівський.....	112
Литвинова-Бартош П. К физиологии брака, или За что меня возненавидел муж. (Вступление Е. Шудри, подготовка к публикации Н. Шудри).....	120
Амонс А. Тайна Быковнянского захоронения. Яков Павлович Шельгин.....	128
	227

<i>Доповіді та повідомлення Другої наукової конференції "Чернігівщина і чернігівці в Українській революції 1917–1921 років" (березень 2011 року)</i>	
Кириєвський В. Шостка. 1917–1921 роки. (Хроніка революцій на Садовій вулиці).....	137
Нітченко А. Матеріальне забезпечення функціонування виконавчих комітетів громадських організацій Чернігівської губернії у 1917 році.....	144
Демченко Т. Українська мова на шпальтах чернігівської преси (1917 рік).....	149
Прудько В. Активізація діяльності національно-культурних осередків Ніжинщини протягом весни–літа 1917 року.....	156
Мартиненко В. Чернігівщина в контексті українсько-білоруських територіальних протиріч 1918 року.....	160
Блакитний М. Мемуари і спомини офіцерів Добровольчої армії про військові дії на Чернігівщині (1917–1919 роки).....	164
Лейберов О. Більшовицький режим на Чернігівщині у 1919 році – соціально-економічні та політичні складові становлення нової влади.....	170
Сергєєва С. Польсько-українсько-радянська війна на Чернігівщині (травень–липень 1920 року).....	179
Онїщенко О. Софія Соколовська – видатна постать Чернігівщини у революції 1917–1921 років.....	188
Населевець Є. Отаман Панкрат Хижняк.....	193
Ситий І. 1918 рік на Чернігівщині: сфрагістичний аспект.....	198
Журавльова Т. Українські паперові гроші 1917–1920 років у колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог.....	201
<i>Доповіді і повідомлення наукової конференції "Чернігівці – Герої Радянського Союзу" (вересень 2010 р.)</i>	
Москаленко В. Воїни – визволителі Щорського району, удостоєні звання Героя Радянського Союзу.....	215
Шенько Н. Матеріали Героїв Радянського Союзу та повних кавалерів ордена Слави у зібранні Щорського історичного музею.....	218
Пушенко В. Уродженці Бахмаччини – Герої Радянського Союзу.....	220

Про авторів

<i>Алфьоров</i>	– молодший науковий співробітник Інституту історії НАН України, м. Київ
<i>Олександр Анатолійович</i>	
<i>Амонс</i>	– полковник юстиції у відставці, дослідник, м. Київ
<i>Андрій Іванович</i>	
<i>Арендар</i>	– головний зберігач фондів Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
<i>Ганна Петрівна</i>	
<i>Блакитний</i>	– учений секретар Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
<i>Максим Михайлович</i>	
<i>Горох</i>	– науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
<i>Микола Володимирович</i>	
<i>Демченко</i>	– доцент Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук
<i>Тамара Павлівна</i>	
<i>Дзюба</i>	– старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук, м. Київ
<i>Олена Миколаївна</i>	
<i>Журавльова</i>	– завідувача відділом Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
<i>Тетяна Петрівна</i>	
<i>Зайченко</i>	– науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
<i>Віра Володимирівна</i>	
<i>Кириєвський</i>	– краєзнавець, м. Шостка Сумської області
<i>В'ячеслав Дмитрович</i>	
<i>Ласєвський</i>	– директор Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
<i>Сергій Лазаревич</i>	
<i>Лейберов</i>	– старший викладач Ніжинського державного університету імені М.В. Гоголя
<i>Олексій Олегівич</i>	
<i>Линюк</i>	– заступник директора з наукової роботи Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
<i>Людмила Петрівна</i>	
<i>Литвинова-Бартош</i>	– етнограф, фольклорист, письменниця, громадська діячка
<i>Пелагея Яківна (1833–1904)</i>	
<i>Луцька</i>	– завідувача відділом Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
<i>Валентина Леонідівна</i>	
<i>Мартиненко</i>	– доцент Ніжинського державного університету імені М.В. Гоголя, кандидат історичних наук
<i>Володимир Васильович</i>	
<i>Москаленко</i>	– секретар Щорської міської ради
<i>Валентина Василівна</i>	
<i>Населевець</i>	– науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
<i>Євген Володимирович</i>	

- Нітченко Алла Григорівна* – старший викладач Чернігівського державного інституту економіки і управління
- Онїценко Оксана Володимирівна* – доцент Чернігівської філії Київського славістичного університету, кандидат історичних наук
- Прудько В'ячеслав Олександрович* – асистент кафедри історії України Ніжинського державного університету імені М.В. Гоголя
- Пуцко Василь Григорович* – заступник директора з наукової роботи Калузького художнього музею, Російська Федерація
- Пушенко Валентина Олексіївна* – старший науковий співробітник Бахмацького історичного музею
- Світловська Леся Петрівна* – старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Сергєєва Світлана Миколаївна* – старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Сита Людмила Федорівна* – старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Ситий Ігор Михайлович* – старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, кандидат історичних наук
- Стадниченко Ігор Вікторович* – художник-реставратор Національного науково-дослідного реставраційного центру України, м. Київ
- Шекуп Олександр Володимирович* – археолог, краєзнавець, м. Чернігів
- Шенько Наталія Іванівна* – головний зберігач фондів Щорського історичного музею
- Шудря Євгенія Стефанівна* – майстер декоративно-ужиткового мистецтва, мистецтвознавець, м. Київ
- Шудря Микола Архипович* – письменник, журналіст, кінодраматург, м. Київ

Наукове видання

СКАРБНИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Збірник наукових праць

Випуск 13

*Видання здійснене
за фінансової підтримки
Міжнародного благодійного Фонду
“Україна 3000”*

Редакційна колегія:

О.Б. Коваленко (*голова*),

С.Л. Лаєвський, Л.П. Линюк (*відповідальний редактор*),

С.М. Лихачева, С.О. Половнікова

Комп'ютерний набір І.П. Цикунова

Комп'ютерна верстка Л.Є. Матвійчук

Підписано до друку 02.11.2011 р. Формат 60×84 1/8. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Друк офсетний. Умов. друк. арк. – 26,85. Обл.-вид. арк. – 23,01. Ілюстрації – 4,5.
Тираж 250 прим. Замов. № 1174.

Підрозділ оперативного друку Чернігівського державного центру науки, інновацій та інформатизації
14000, Чернігів, вул. П'ятишська, 39
Свідчення суб'єкта видавничої справи ДК № 225 від 20.10.2000 р.